श्रीः

काशिनिवासिभिर् विद्वद्भिर् ब्राह्मणैर् दत्ता

भारतवर्षबहिर्गमन-विधर्मिविदेशिसहवाससहभोजनादि-दुरित-

प्रायश्चित्तव्यवस्था

(नैपालीयभाषानिबद्धविस्तृतोपोद्घातेन विविधैः परिशिष्टैश् च सहिता)

सङ्ग्रहीता

शिवराजआचार्यःकौण्डिन्न्यायनः

आचार्यः,एम्.ए.,विद्यावारिधिः(पिएच्.डि.),वाचस्पतिः(डि.लिट्.)

श्रीः

काशिनिवासिभिर् विद्वद्भिर् ब्राह्मणैर् दत्ता

भारतवर्षबहिर्गमन-विधर्मिविदेशिसहवाससहभोजनादि-दुरित-

प्रायश्चित्तव्यवस्था

(नैपालीयभाषानिबद्धविस्तृतोपोद्घातेन विविधैः परिशिष्टैश् च सहिता)

सङ्ग्रहीता

शिवराजआचार्यःकौण्डिन्न्यायनः

आचार्यः,एम्.ए.,विद्यावारिधिः(पिएच्.डि.),वाचस्पतिः(डि.लिट्.)

स्वाद्ध्यायशाला

च.२/४१९ सरस्स्वतीमार्गः, लाजिम्पाट्,

काष्ठमण्डपनगरम्-२, नेपालः, दूरस्स्वनः ४१०३२७

२०४९

प्रकाशकम्–

स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बम्

प्रथमसंस्करणम्, १००० पुस्तकानि

२०४९

मूल्ल्यम्–

भारतीयानि रूप्यकाणि २५।–

नैपालीयानि रूप्यकाणि ४०।–

सुसङ्गमनयोजकः(कम्प्युटर्सेटर्)–

डेटाटाइम् (प्रा.)लि., पुतलिसडक फोन ४११२६७, ४११७३०

मुद्द्रकः–

विषयानुक्रमः

१. उपोद्घात (नेपालि भाषामा) ५-४७

(क) तनुङ-जनपदमा चुँदि ५

(ख) पण्डित-कविराज-नरनाथआचार्य-कृत तल्लोचुँदिवर्णन ६

(ग) तनुङ-चुँदिका श्रीकृष्णआचार्यको वंश ६

(घ) श्रीकृष्णआचार्यका वंशका पण्डित कविराज नरनाथ आचार्य ७

(ङ) तनुङचुँदिको अर्वाचीनकालको शैक्षिक गतिविधि ९

शैक्षिक गतिविधिमा भानुपुस्तकालयसम्बन्धि क्रियाकलाप १७

(च) भारतवर्षमा धार्मिक सामाजिक नएँ परिस्थिति २०

(छ) नेपालमा धार्मिक सामाजिक मर्यादामा अतिशिथिलता २२

(ज) नेपालमा धार्मिक सांस्कृतिक परम्पराको अतिप्रतिकूल स्थिति २४

(झ) नेपालमा वैदिक-समाज-चिन्तकहरुको शोच्च्य स्थिति ३२

(ञ) शैक्षिकधार्मिकसामाजिक नएँपरिस्थितिमा आँफ्नो मौलिकपक्षको बचाउका लागि चालिएका पाइला र प्रस्तुतप्रायश्चित्तव्यवस्था ३३

(१) शैक्षिक पाइलो ३३

(२) धार्मिक सामाजिक पाइलो ४०

(३) प्रायश्चित्तसम्बन्धि पाइलो ४४

२. काशिनिवासिभिर् विद्वद्भिर् ब्राह्मणैर् दत्ता भारतवर्ष-बहिर्गमनविधर्मिविदेशिसहवास-सहभोजनादि-दुरित-प्रायश्चित्तव्यवस्था ४८

३. परिशिष्ट ५२-८०

(१) अनुवादककृतःप्रायश्चित्तोपदेशः (संस्कृत भाषामा) ५२

(२) सङ्गृहीत व्यवस्थापत्त्रमा नपरेका स्वसङ्कलित कतिपय धर्मशास्त्रवचन ५३

(३) प्रस्तुत प्रायश्चित्तका विषयमा भू.पू. बडागुर्जु जुननाथ पण्डितले दिनुभएको विचार ५७

(४) प्रस्तुत प्रायश्चित्तका विषयमा श्रीतीर्थराजआचार्यबाट प्राप्त विचार ६०

(५) प्रस्तुतप्रायश्चित्तका विषयमा श्री लोकनाथढकालप्राचीनन्यायाचार्यबाट प्राप्त विचार ६०

(६) कविराज नरनाथ आचार्यबाट छोराबुहारिहरुलाइ उपदेश ६१

(७) पण्डित कविराज नरनाथ आचार्यकृत कतिपय महत्त्वपूर्ण पद्द्य ६२

(८) चतुरशीतिपूजाविधिः (पण्डितकविराजनरनाथशर्मणा प्रतिसंस्कृतः) ६५

स्कन्दपुराणस्थं चन्द्रसहस्त्रव्रतोद्यापनविधिवर्णनम् ७१

(९) मुक्तिक्षेत्र-तीर्थयात्रा : सङ्क्षिप्त चर्चा ७३

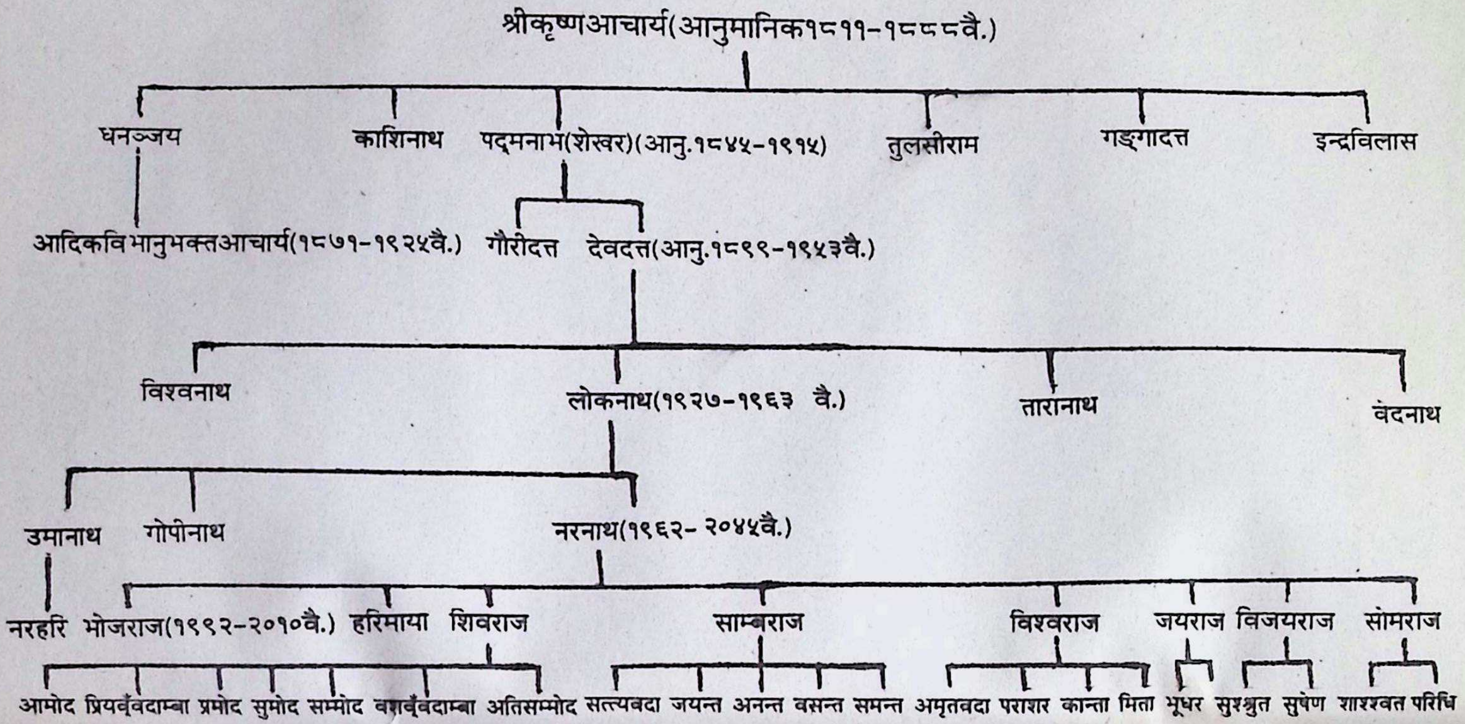
श्रीकृष्णआचार्य(आनुमानिक१८११-१८८८वै.)
धनञ्जय
काशिनाथ
पद्मनाभ(शेखर)(आनु.१८४५-१९१५)
तुलसीराम
गङ्गादत्त
इन्द्रविलास
आदिकवि भानुभक्तआचार्य(१८७१-१९२५वै.)
गौरीदत्त
देवदत्त(आनु.१८९९-१९५३वै.)
विश्वनाथ
लोकनाथ(१९२७-१९६३ वै.)
तारानाथ
वेदनाथ
उमानाथ
गोपीनाथ
नरनाथ(१९६२- २०४५वै.)
नरहरि
भोजराज(१९९२-२०१०वै.)
हरिमाया
शिवराज
साम्बराज
विश्वराज
जयराज
विजयराज
सोमराज
आमोद
प्रियवँवदाम्बा
प्रमोद
सुमोद
सम्मोद
वशवँवदाम्बा
अतिसम्मोद
सत्यवदा
जयन्त
अनन्त
वसन्त
समन्त
अमृतवदा
पराशर
कान्ता
मिता
भूधर
सुश्रुत
सुषेण
शाश्वत
परिधि

पण्डित कविराज नरनाथ आचार्य (१९६२-१९४५)

श्रीमती गङ्गामाया (पद्मा) देवी (१९७२-)

श्रीः

उपोद्घात

(क) तनुङ-जनपदमा चुँदि

भूमण्डलको जम्बूद्वीपमा भारतवर्ष-क्षेत्त्रको कुमारी-खण्डमा हिमालयका मद्ध्यभागका दक्षिणि पाखामा नेपालप्रदेश छ । नेपालको वर्तमान प्रशासनकेन्द्र काठमाण्डुदेखि तिस कोस जति पश्चिममा तनुङ-जनपद (तनहुँ जिल्ला) छ । एस जनपदमा १८३९ वैक्क्रमाब्दभन्दा अगि सेनहरुको प्रशासन थियो । तेस बेलाका तनुङमा ऐलेको तनुङ-जिल्ला चिताउन-जिल्ला र भारतको विहारप्रान्तको चम्पारन-जिल्लाको रामनगर-क्षेत्र पनि सम्मिलित थियो । तेस वेलादेखि नै एस क्षेत्त्रमा बाउन-ठकुरि-छेत्रि-न्याआर-गुरुम-मगर-घर्ति-बोटे-दरै-कुमाल-सार्कि-कामि-दमै-गाइनेहरु मिलि-जुलि बसोबास गर्दैआएका छन् ।

तनुङका सेनप्रशासकहरुमा भृङ्गिसेन (विहङ्गसेन) (१६१०-१६२८वै.), हम्बिर-सेन (अहवँवीरसेन), तुलासेन (त्रिविक्क्रमसेन), दामोदर- सेन (१७१०-१७३०वैं), दिग्विजयसेन,कामराजदत्त-सेन, त्रिविक्क्रम-सेन (१७९८-१८२६वै.), कामारिदत्त-सेन, हरकुमारदत्तसेनहरुका नाम इतिहासमा सुनिञ्चन् । गोर्खालिहरुको विजयपछि हरकुमार-दत्तसेन १८३९ वैक्क्रमाब्ददेखि पाहाडि खण्ड छोडि रामनगरको भूमिपतिक्षेत्त्रमा बस्न थालेकारचन् । हरकुमारदत्तसेनपछि तेजःप्रतापसेन-अमरप्रतापसेन-रणमर्दनसेन-प्रह्लाद-सेन-मोहनविक्क्रमसाहिहरुका नामपाँइञ्चन् । हरकुमारदत्तसेनका **स्वस्ति-श्रीश्वर-चरणसरोरुहस्स्मरणेत्यादि-श्रीमद्रामचन्द्रवंशोद्भव-सदासमाराधित-साम्ब-शिव-लक्ष्मीनारायण-श्रीमन्महाराजाधिराज-श्री-श्री--श्री--श्री-श्रीमद्-धरकुमारदत्त-सेनदेवानां सदा समरविजयिनाम्"** भन्नि प्रशस्तिबाट समेत अगिदेखि नै तनुङमा धार्मिक परम्परा राम्रो भएको देखिञ्च । त्रिविक्क्रमसेनले ब्रह्मविद्द्याभरणजपविधि र श्रीपूजातिलक भन्नि संस्कृतग्रन्थ बनाएको, त्रिविक्क्रमका आज्ञाले गङ्गाविष्णुले आचारदीपक भन्नि धर्मशास्त्रनिबन्धग्रन्थ बनाएको, शारदातिलकको पुस्तक सारेको, त्रिविक्क्रमकै आज्ञाले कुलनिधिशर्मालि नित्यकर्मप्रकाशिका भन्नि आह्निकाचार-विषयक ग्रन्थ बनाएको पनि देखिञ्छ । एसबाट पनि उक्त कुरा पुष्ट हुञ्च । पृथ्वीनारायणलाइ मिताक्षराको[1] व्यवहाराद्ध्याय सुनाउन खोद्दा गोर्खामा मिताक्षराको पुस्तक नपाय्येकाले तनुङबाट सो पुस्तक प्राप्त गरिएको भन्नि इतिहासोल्लिखित[2] कुराले, आचारदीपकमा गङ्गाविष्णुले "विद्द्यावन्तो यत्त्र गर्जन्ति सार्थाः" भनेकाले र १८९० वैक्क्रमाब्दमा प्रयागमा बसेर "वासुदेवरसानन्द"[3] भन्नि ग्रन्थ लेख्ता पनि शिवशर्मसूरिले तनुङलाइ

---

१. मिताक्षरा= याज्ञवल्क्यस्मृतिको विज्ञानेश्वरकृत संस्कृतव्याख्या ।

२. पृथ्वीनारायणसाहको जीवनी (वीरपुस्तकालय, २०२०), पृ. २९ - ३० ।

३. यो ग्रन्थ पैलेइ आदित्यराम भट्टाचार्यले मूलमात्र र १९९२ वैक्क्रमाब्दमा प्रयाग-दारागञ्जस्थित-शिवशर्मपाठशालाप्रबन्धकारिसमितिले हिन्दिभाषानुवादसहित प्रकाशित गरेको देखिञ्च ।

"सदद्द्वैताभिमत-विद्द्वन्मण्डली-मण्डनायमान" भन्नि विशेषण दिएकाले तथा सत्य - धरसूनु रामोपाद्ध्यायले अन्त्यकर्म पद्धति र मकरन्दपण्डितले ज्ञानदर्पण भन्नि संस्कृतग्रन्थ बनाएको देखिएकाले समेत तनुङमा सेनप्रशासनको प्रारम्भकालदेखि नै वेद-वेदाङ्ग-स्मृति-पुराणादि-शास्त्रको प्रचार पनि राम्रो भएको देखिन्च । तनुङ जिल्लाको पूर्वि भागमा रहेको चुँदिक्षेत्र सेनहरुको प्रशासनकेन्द्र सुरपुरी- (तनुङसुर-) को समीपमा रहेको र विद्द्वान् ब्राह्मणहरुको निवास तथा सुभिक्ष स्थल भएकाले विद्द्याकेन्द्रका रूपमा एसको विशेषता रैआएको पनि देखिन्छ । **"पाल्पाको छविलाल् पढ्‌ मनि चुँदी आई बस्याको थियाँ, यो रुद्द्री हरिकृष्णलाइ अहिले माफीक लेखी दियाँ"** इत्यादि भनाइले पनि तनुङचुँदि विद्द्याकेन्द्रको रूपमा रैआएको कुरा झल्काएको छ । उच्चतर अद्ध्ययनका लागि कास्कि वा काशि जानि चलन पनि चुँदिमा रैआएको देखिन्छ । श्रीकृष्णाचार्यका पञ्चम पुत्त्र गङ्गादत्तका छोरा वेदशर्मालि कास्कि-अर्गुमृका गुरुकुलमा बसि पढ्‌दा १९१२ संवत्‌मा सारेको सिद्धान्तकौमुदीको विभक्त्यर्थप्रकरणको लघुशब्देन्दुशेखर-टीकाका केइ पत्त्र ऐले भानुपुस्तकालय-(चुँदिबिसि-)मा सङ्गृहीत देखिन्छन् । त्याँहाँ **"इति विभक्त्यर्थाः । भूभृत्सप्तघने शाके होलिकापूर्णिमातिथौ । लघु-शेखरनामेदङ्‌ गङ्गा-दत्तसुतोऽलिखत् । श्रीशाके १७७७ मासे ११ भृगुवासरे कास्किअर्घग्रामे स्वगुरुकुले वसता वेदशर्मणा लिखितोऽयङ्‌ ग्रन्थः"** भन्नि उल्लेख पाँइन्च ।

(ख) पण्डित-कविराज-नरनाथ-आचार्य-कृत
तल्लो-चुँदि-वर्णन

तल्लो चुँदि छ ब्रह्मको पुरि असल् आचार् छ ठिक् विप्रमा
खान्या-अन्न-विषे छ धान् अति ठुलो उब्जन्छ त्यो खेतमा ।
पाखी पानि र दाउरा अतिनजिक् मद्ध्यम्-शिखर्‌को छ यो
बस्ती गर्न असल् अलीकति पशू-पाखा-विषे कम् भयो ॥

पढ्छन् ब्राह्मण खुप् चलाख टठिला मानिस्‌हरू जात् सबै
निर्बुद्धो लँगडो लुलो र गँडहा देखिन्न मानिस् कबै ।
भानूभक्त भनी प्रसिद्ध कविजी जन्म्या यहीँ बेस् छ यो
विद्द्याकेन्द्र असल् अलीकति पशू-पाखा-विषे कम् भयो ॥

(ग) तनुङचुँदिका श्रीकृष्ण आचार्यको वंश

तनुङजनपदको - चुँदि-तामाकोट-गाममा वैक्रमाब्दका उन्नाइसौं शताब्दीमा (आनुमानिक १८११-१८८८) श्रीकृष्ण आचार्य-(जोखु पाद्ध्या-)को निवास भएको देखिन्च । श्रीकृष्ण आचार्यका पूर्वजहरुमा श्रीकृष्णभन्दा अगिका नौ-पुरुषसम्मका नाम

पाँइञ्चन् । ति नाम क्रमशः सूर्योपाद्ध्याय, सुनन्दनोपाद्ध्याय, इन्द्रमणि उपाद्ध्याय, विष्णुहरि उपाद्ध्याय, मणिकण्ठोपाद्ध्याय, स्थानेश्श्वरोपाद्ध्याय, ऋषीश्श्वरोपाद्ध्याय, बालानन्दोपाद्ध्याय र अग्नीश्श्वरोपाद्ध्याय हुन् । आँफ्नु परिचय दिनपर्दा भानुभक्त आचार्य-(१८७१-१९२५)ले श्रीकृष्ण आचार्यको परिचयका आधारमा आँफ्नु परिचय तल लेख्रिएका श्लोकले प्रस्तुत गरेको पाँइञ्च-

पाहाड्को अति वेस देश् तनहुँमा श्रीकृष्ण ब्राह्मण् थिया
खुप् उच्चा कुल आर्यवंशि हुन गै सत्कर्ममा मन् दिया ।
विद्यामा पनि जो घुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया
तिन्को नाति म भानुभक्त भनि हुम् यो जानि चिह्नीलिया ॥

श्रीकृष्ण आचार्यले तल्लो चुँदिकै पण्डित थरका ब्राह्मण रामनाथकि[४] छोरि बियागरेको देख्रिञ्च । इ पण्डित थरका ब्राह्मणका सन्तान त्याँहाँ चुँदिबिसिमा र फाम्दिपट्टि गरि ऐले पनि दस-बार घर देख्रिञ्चन् । श्रीकृष्ण आचार्यका तिनै पण्डितकि छोरिमा जन्मेका धनञ्जय, काशिनाथ, पद्मनाभ, तुलसीराम, गङ्गादत्त, इन्द्रविलास भन्नि छ भाइ छोरा र भिर्कोटका परशुराम सिग्देललाइ दिएकि रुद्रप्रिया र गोर्खा-भोटिनिका यदुनन्दन अर्ज्याललाइ दिएकि रमा भन्नि छोरि थिए । विद्द्या, इष्टापूर्त, धर्मकर्म, दान-पुण्य, सदाचार, वंशवृद्धि, धनधान्यसमृद्धि सबैथोकबाट श्रीकृष्ण आचार्यको ख्याति चलेको हुँदा भानुभक्तले उक्त प्रकारले श्रीकृष्ण आचार्यको ख्यातिका आधारमा आँफ्नु परिचय दिएको देख्रिञ्च । भानुभक्तले आँफ्ना बाउको नाम नलिइ बाजे श्रीकृष्णको नाम लिएकाले श्रीकृष्णको विशिष्ट ख्याति भएको बुजिञ्छ । श्रीकृष्णले वृद्धावस्थामा काशिवास गरि काशिमै देहत्याग गरेका थिए । श्रीकृष्ण आचार्यका जेठा छोरा ख्रदार धनञ्जयका सुपुत्त्र, श्रीकृष्ण आचार्यका नाति तथा शिष्ष्य, नेपालि भाषाका आदिकवि भानुभक्त आचार्यका नामले गर्दा ऐले तनुङ-चुँदि र श्रीकृष्ण आचार्यको वंश सम्पूर्ण नेपालिहरुमा सुविक्ख्यात छ ।

(घ)श्रीकृष्णआचार्यका वंशका पण्डित कविराज नरनाथ आचार्य

श्रीकृष्ण आचार्यका साँइला छोरा पद्मनाभ- (शेख्रर-) का तनुङ-बन्दिपुरका भटराइकि छोरिमा जन्मेका गौरीदत्त र देवदत्त दुइभाइ छोरा र छ बैनि छोरि थिए । तिनमा देवदत्त (आ. १८९९-१९५३) ज्योतिषका ज्ञाता हुनुहुन्थ्यो । देवदत्तका तनुङ- नरङ्डाका अधिकारि ब्राह्मणकि छोरि पद्मा देवि-(१९०१-१९७५)मा जन्मेका विश्श्वनाथ (१९१४-१९८६), लोकनाथ (१९२७-१९६३), तारानाथ (१९३५-१९८६) र वेदनाथ (१९४०-१९९८) भन्नि चार भाइ छोरा थिए । योगमाया, यशोदा, कमला, तारा, तिलोत्तमा र ख्रिना भन्नि छ बैनि छोरि थिए । तिनमा ताराका छोराहरुमद्ध्ये कान्छा यदुनाथ ख्रनाल (१९७०-) र ख्रिनाका छोरामद्ध्ये कान्छा जुननाथ पण्डित (१९६५-२०४७) नेपालि

---

४. शालिग्ग्राम पण्डितले गुणानन्दकि पुत्त्री भन्नि कुरा गरेकामा निजबाटै प्राप्त पुस्तावलिबाट पुस्ता विचार गर्दा यो कुरा देख्रिन आएको हो ।

समाजमा विशेष परिचित भए । देवदत्तका चारभाइ छोरामद्ध्ये जेठा विश्वनाथ संस्कृतसाहित्य- व्याकरण-धर्मशास्त्रमा विचक्षण, व्यावहारिक कर्मकाण्डमा निपुण, उत्तम पुराणकथावाचक र स्वतन्त्र अद्ध्यापक पनि हुनुहुन्थ्यो । माइला लोकनाथ ज्योतिषका ज्ञाता हुनुहुन्थ्यो । व़ाँहाँले सार्नुभएको ग्रहलाघवको पुस्तकका केइ पत्र भेटिएका छन् । व़ाँहाँ प्रवास(चइनपुर-[ताप्लेजुङअमिनि])-बाटै १९६३सवंत्‌का माघेअम्सिमा सूर्यग्रहणमा गङ्गास्नान गर्न काशि जानुभएकामा सो कर्म गरि पञ्चक्रोशीयात्रा पनि गरेपछि माघशुक्लषष्ठीमा काशिमै विसूचिकाले व़ाँहाँको देह छुटेको रछ । काञ्छा वेदनाथ भार्दारिमा डिट्ठासम्म हुनुभएको थियो । लोकनाथका तनुङ- उपल्ला चुँदिका रमावल्लभ (गुणानन्द) खँदालकि पलाँतिनि वेणीमाधवकि नातिनि दुर्गादत्तकि सुपुत्री यशोदा देवी- (१९२९-१९८५)मा दुइ चिरजीवि छोरा भए । तिनमा जेठा उमानाथ (१९५७-२०१७) मेधावी, वाक्पटु, शास्त्रज्ञ, वेदभक्त, आचारनिष्ठ, दृढव्रत प्राणाचार्य हुनुहुन्थ्यो । व़ाँहाँ काशि-हिन्दु-विश्वविद्द्यालयको आयुर्वेद-विज्ञानाचार्य-परीक्षामा उत्तीर्ण हुनुहुन्थ्यो । व़ाँहाँ नेपालमा आयुर्वेदको विद्द्यालय खुल्दा १९८५ वैक्क्रमाब्दमा अद्ध्यापक नियुक्त हुनुभएको थियो । सांसद नरहरि आचार्य व़ाँहाँकै छोरा हुन् । काञ्छा नरनाथ (१९६२-२०४५) कुशाग्ग्रीयबुद्धि, परिश्रमि, उद्द्यमशील, न्याय्यवृत्तिपरायण, कर्मयोगि; व्यावहारिक धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, ज्योतिष, कर्मकाण्ड कथा-पुराण, लेखापडि -व्यवहार इत्यादिमा विचक्षण, लेखक, कवि र थोरै व्ययले चिकित्सा गरिदिनि सरलस्वभावका लोकप्रिय कुशल चिकित्सक हुनुहुन्थ्यो । व़ाँहाँ वाराणसीका व्याकरणमध्यमामा र आयुर्वेद-शास्त्रिपरीक्षामा उत्तीर्ण हुनुहुन्थ्यो । व़ाँहाँका सत्यहरिश्चन्द्रकथा (२०१६), आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवनचरित्र (प्रथमसंस्करण २०१७, द्वितीयसंस्करण २०३६), लक्षाहुतिपञ्चदशी (२०३२), पद्द्यमाला (२०४०), कवितासङ्ग्रह (२०४०) इत्त्यादि कृतिहरु प्रकाशित छन् । संस्कृतमा फुट्कर पद्द्यहरु पनि व़ाँहाँले रच्नुभएकोछ । ति उक्त पद्द्यमालामा समाविष्ट छन् । प्रतिसंस्कृत -चतुरशीतिपूजापद्धति पनि व़ाँहाँले लेख्नुभएको छ ।

पण्डित कविराज नरनाथ आचार्यका तनुङ-क्यामिन-धरम्पाँनिका पण्डित दामोदर व़ाग्लेकि पलाँतिनि वसन्त व़ाग्लेकि नातिनि वेदपाठपरायण अनिरुद्ध व़ाग्ले -(१९२९-१९९९)कि सुपुत्री गङ्गामाया (पद्मा) देवी- (१९७२-)मा चिरजीवि छ भाइ छोराहरु र एउडि छोरि भए । तिनमा छोराहरु क्रमशः शिवराज (१९९७-), साम्बराज (२०००-), विश्वराज (२००२-), जयराज (२००८-)[५] , विजयराज (२०११-), र

५. जयराज आचार्यले नेपालि द्विजातिका समेत धर्मगुरु बन्न चाहानि पश्चिमा गोराहरुको भारतवर्षीय-वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्ममर्यादाको मूलरूपको अत्यन्तै विरोधि संस्था सार्वदिशिककृष्णभावनामृतसङ्घ-(इस्क्कोन)को पक्ष लिएकाले इनको आँफुलाइ शैक्षिक उन्नतिमा सबै प्रकारले टेबा दिइ अगि बडाउनि अग्ग्रज शिवराज आचार्यसित फाटो पर्न गयो, आउनुजानु बन्द भयो, सम्पर्क नै टुट्यो । नेपालमा इस्क्कोनको गतिविधिका विषयमा तल सङ्क्षेपमा लेखिनि छ (पृ.४०)।२०४५ वैक्क्रमाब्दमा पिता नरनाथ आचार्यको देहावसान हुँदा व़ाँहाँले अगि नै दिइराख्नुभएको "उद्द्योगका लागि विदेश गएकालाइ म

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

सोमराज (२०१४-) हुन् । छोरि हरिमाया देवी (१९९६-) हुन् । जेठा छोरा शास्त्रिप्रथमखण्डसम्म उत्तीर्ण भएका भोजराज (१९९२-२०१०) चाइँ विवाहित भएर पनि निरपत्य नै अल्पायुमै बितेका हुन् ।

(ङ) तनुङ चुँदिको अर्वाचीनकालको शैक्षिक गतिविधि

वेद-वेदाङ्गादि संस्कृतभाषानिबद्ध शास्त्रहरुको विद्वत्ताका परम्पराका विषयमा तनुङको अगिदेखि नै विशिष्ट स्थान रैआएको कुरा "वीर योद्धा पैदा गर्नमा जस्तो गोर्खा प्रसिद्ध थियो उस्तै विद्वान् पैदा गर्नमा तनहुँले नाम कमाएको थियो"[६] भन्नि बाबुराम आचार्यका भनाइबाट समेत स्पष्ट हुञ्च । निकट भूतकालमा पनि आँफ्ना पितामह सत्कर्मि धुरन्धर विद्वान् श्रीकृष्ण आचार्यबाट संस्कृतशिक्षा पाइ संस्कृतग्रन्थ अद्ध्यात्मरामायणको अनुवादका रूपमा धर्म-संस्कृतिका, अद्ध्यात्म-ज्ञानका तथा भाषा-र-काव्व्यका दृष्टिले अपूर्व र नेपालि वाङ्मयमा सर्वाङ्गपूर्ण प्रथम काव्व्य भाषारामायण प्रस्तुत गरि तनुङ-चुँदिका श्रीकृष्ण आचार्यका वंशमा जन्मेका नेपालि भाषाका आदिकवि भानुभक्त आचार्यले उक्त परम्पराको राम्रो परिचय जाँहाँसुकै रएका भए पनि सबै नेपालि-भाषाभाषिहरुलाइ दीराखेकै छन् ।

दुर्गाकवच-चण्डी-रुद्द्री-वेद-अमरकोषहरुको र प्रचलित कर्मकाण्डको तथा पञ्चाङ्ग-उतार्नि-सम्मको ज्योतिषको शिक्षा आँफ्नै पिता देवदत्त आचार्यबाट र संस्कृतसाहित्यको र पाणिनीय व्याकरणको विशेष शिक्षा कास्कि-अर्गुमृका पण्डित दिननाथबाट पाएका तनुङचुँदि-तामाकोट-निवासि पण्डित विश्वनाथ आचार्य (१९१४-१९८६)ले आँफ्ना समयमा स्वतन्त्र रूपमा हिउँदका समयमा र फुर्सद हुँदा अरु समयमा

तलमाथि भए पनि खबर नगर्नु, उद्द्योग पूर्ण गरि फर्केर स्वदेशमा-आएपछि नै तिनले जो गर्नपर्नि काम गर्छन्" भन्नि आज्ञा-अनुसार् आमा-र-दाजुहरुले जयराज आचार्यलाइ पिताको देहावसान भएको जानकारि नदिएकामा जयराज आचार्यले "अरुबाटै पिताको निधन भएको सूचना प्राप्त गरि मैले अमेरिकामा नै पितालाइ दसदिनको अञ्जलिदान गरि पिताको क्रिया गरें" भनि आमा-दाजुहरुलाइ पत्र लेखेछन् । दाजु शिवराज आचार्यले जयराजले तेस अवस्थामा पठाएको पत्र लिंदा पनि नलिइ नहेरि बसेकामा आमा-दिदिहरुले पत्र लिइ हेर्दा सो कुरा थाहापाइ कुरा गर्दा विचार हुँदा निश्चयभए-अन्सार् आमाले "भारतवर्षका निवासि ब्राह्मणले पिताको क्रिया अमेरिकामा गरेर हुँदैन, तुरुन्त घर आउनु" भनि पत्र पठाउँदा पनि जयराज आचार्य घर आएनन् । पछि जयराज घर आइ आमा-दिदिलाइ भेट्ता आमाले "दाजुकाँहाँ गै आँफु नेपाल आएको कुरा अवगत गराइ दाजुले भने बमोजिम् शास्त्रोक्त प्रायश्चित्त गरि पितालाइ दस दिनको अञ्जलि दिनि काम गर्" भन्दा अटेरि गरि इनि हिँडिरहेका छन् । इनि अमेरिकनहरुका सहयोगले ७ वर्ष अमेरिका बसि आएर ऐले संयुक्तराष्ट्रसङ्घमा नेपालका स्थायि प्रतिनिधि नियुक्त हुन पुगेका छन् । ऐले पनि आमा-दाजु-दिदिहरुबाट इनलाइ स्वधर्माचारमा ल्याउन विविध प्रकारले सम्जाउनि- बुजाउनि र दबाब समेत दिनि काम भैराखेको छ ।

६. भानुभक्तस्मारक ग्रन्थ-(१९९७)मा शिवशर्मा पण्डित भन्नि लेख, पृ. ४९ ।

पनि पढ्न आउनिहरुलाइ दुर्गाकवच, चण्डी, रुद्द्री, वेद, कर्मकाण्ड, कथा-पुराण, महूर्तमार्तण्ड, अमरकोष, लघुकौमुदी, मद्ध्यकौमुदी इत्त्यादि सर्वथा निश्शुल्क रूपमा पडाउनि गर्नुभएको कुरा आप्तवचनबाट स्पष्ट रूपमा ज्ञात भएको कुरा हो। ज्ञानहरि पण्डित-(१९७२)ले विश्श्वनाथसित लघुकौमुदी पढ्न प्रारम्भ गरेको कुरा चुँदिरम्घा पत्त्रिकामा (व.३, अ.३, पृ.१०)उल्लिखित देखिञ्छ। विश्श्वनाथ आचार्यको व्यक्तित्त्व-र-कृतित्त्वका विषयमा आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवनचरित्त्रमा (२०१७, पृ.१२३-१२७; २०३६, पृ.१८८-१९१), नेपालि- (त्रैमासिक) का चवालिसौँ पूर्णाङ्कमा, भानुदर्शन पत्त्रिकाका दोस्रा पूर्णाङ्कमा, र भोलि- (२०२८, पृ. १२) मा तथा कतिपय-नैपाल-संस्कृतग्रन्थकार-परिचय- (२०४८) मा पनि लेखिएको पाँइञ्च।

नेपालमा पूर्वपश्चिम-पाहाड-मदेसमा अरु पण्डितहरुले पनि ठामठाममा स्वतन्त्र रूपमा तेस्तो अद्ध्यापन अगिदेखिनै गर्दैआएको देखिञ्च। तेस्तै रूपमा गामघरमा घरायसि रूपमा पठनपाठन चल्थ्यो। वेदवेदाङ्गादि धार्मिक आद्ध्यात्मिक संस्कृतग्रन्थका साथै चाणक्क्यनीतिदर्पण, हितोपदेश, शुक्क्रनीति, कामन्दकीय नीतिसार इत्त्यादि ग्रन्थ पनि अगिअगि नेपालमा पढ्नि-पडाउनि गरिन्थ्यो भन्नि कुरा इतिहासको अद्ध्ययनबाट देखिञ्च।

१९२५ वैक्क्रमाब्दतिरदेखि नै प्रारम्भ भै १९३४ वैक्क्रमाब्ददेखि काठमाण्डुमा संस्कृतपाठशाला व्यवस्थित रूपमा निरन्तर चल्न थाले-पछि र गामठामका कतिपय पडँचवाला व्यक्तिहरुले पाठशाला निकासा गरेर लैजान-थाले-पछि ठामठाममा पाठशाले पण्डितहरुबाट पनि पठनपाठनको काम हुनथालेको देखिञ्च। तथापि पाठशाला ज्यादै पातला भएकाले गामगाममा स्वतन्त्र पठनपाठन पूर्ववत् नै चल्दैगरेको पनि बुजिञ्च।

तल्लो चुँदिमा २००५ वैक्क्रमाब्दसम्म सर्व्वारि पाठशाला रहेको थिएन। तथापि ऐले घरैपिच्छेजस्तो विश्श्वविद्द्यालयस्नातक पाँइनि एस गाममा अगिअगि पनि धेरै नै पण्डितहरु भएको र समयसमयका ति पण्डितहरुबाट स्वतन्त्र रूपमा पठन-पाठन चल्दै गरेको देखिञ्छ। गामका पण्डितहरु पाठशाले पण्डित भै लाखापाखा लाग्नि स्थिति आएपछि केइ समय त्यो पठनपाठन अवरुद्ध पनि हुनगएको बुजिञ्च।

तनुङ-चुँदि-तामाकोटका संस्कृत-मद्ध्यम-परीक्षोत्तीर्ण पण्डितहरुमद्ध्ये प. कृष्णप्रसाद आचार्य-(१९४७-१९८६)बाट र प. चन्द्रकान्त पौडेल- (१९४९-१९८८)बाट बन्दिपुर-पाठशालामा; प.कालिदास आचार्य-(१९५८-२००४)बाट पुर्कोट-पाठशालामा; पण्डित नरनाथ आचार्य-(१९६२-२०४५) बाट पनि केइ समय (१९८५-१९८७) गोर्खा-सिराञ्चोक-लाङ्दि-पाठशालामा; प. शिवशङ्कर आचार्य-(१९६४-)बाट बन्दिपुर-पाठशालामा र प. रुद्द्रशङ्कर पौडेल- (१९६४-२०३१) बाट कुनै समय तनुङसुर-पाठशालामा र कुनै समय ज्यामुरुक -पाठशालामा पडाउनि काम भएको थियो।

एस्तैमा १९९६।१२।२८ मितिदेखि १९९९।६।१७ मितिसम्म लम्जुङ-जिता-पाठशालामा बाहाल रै मुचुल्काबाट गएलखालिमा परेका[७] चुँदि-तामाकोटका तीर्थराज

---

७. पश्चिम-पहाडको निजामतिकितापः१९९६,पृ.६६; १९९९, पृ ५८ (रा. अभिले.मा सङ्गृहीत)।

आचार्य- (१९७४-)ले १९९८ वैक्क्रमाब्दतिर चुँदि-तामाकोट-तेर्सेपाँनिको गामको पँदेरामा शिवलिङ्ग स्थापित गर्नि, फुलबारि लाउनि र पर्खालले घेर्नि इत्यादि काम गरेका रछन् । इनले २०१८ संवत्मा र २०३२ संवत्मा चुँदिबिसि-श्रीकृष्णाचार्य-वाटिकामा गायत्री-लक्ष-होमको आयोजना पनि गरेका थिए । इनले अगि १९९९ संवत्मा चुँदि-तामाकोट्मा एउडा घरायसि वेदपाठशाला चलाउनि तथा तेसै पाठशालाका प्रारम्भकालका दामोदर पौडेल, गिरिराज आचार्य, पूर्णचन्द्र पौडेल, रामचन्द्र पौडेल, रमानाथ आचार्य र पछि थपिँदै गएका शोभाकर आचार्य, लक्ष्मीनाथ आचार्य, ढुण्ढिराज (विष्णुप्रसाद) आचार्य, धर्मदत्त आचार्य, प्रयागदत्त आचार्य, पशुपतिनाथ आचार्य, हरिनाथ आचार्य इत्यादि विद्द्यार्थिलाइ यथोचित रूपमा शौच-स्नान-सन्ध्योपासनका नियमहरुको पालन गराउनि, राम्म्रा अच्छेर बनाइ लेख्न प्रोत्साहित गर्नि, देउदेउताका स्तोत्र, रुद्द्री, मा.वा.शु.य. वेद (-मन्त्रसंहिता), घोकाउनि पनि गरेका रचन् । तेसै कामलाइ लिएर तीर्थराज आचार्यले र उनका भाइ-भतिजा-ज्वाँइ-चेलाहरुले धेरै बडाइ-चडाइ गरेको देखिञ्च । किन्तु तीर्थराज आचार्यले कुनै योग्य गुरुबाट राम्म्ररि स्वशाखावेदको ग्रहणाद्ध्ययन गरेको भनि उल्लेख गर्न उनले आँफैले नै नसकेको देखिनाले[८] उनले जेसुकै दाबा गरे पनि उनको त्यो वेदको पठन-पाठन प्रातिशाख्यशिक्षाका दृष्टिले कति "अस्खलितरूपमा" थियो होला भन्नि कुरा दोषज्ञहरुले यथार्थ कुराको नजिक पुग्नि गरेर कल्पना गर्न सक्चन् । "आदित्यनाथ वैदिकको वेदध्वनि कुन सम्प्रदायको हो उनै जानुन्" भनि पण्डित वाल्मीकि पौडेलले उल्लेख गरेको (मर्यादा, अ. १९, पृ. ५) देख्ता तीर्थराज आचार्यले आदित्यनाथ लामिछानेबाट अभ्यास गरेको वेदध्वनिका विषयमा पनि अनेक कुरा उठ्न थाल्चन् । भारतवर्षका अरु प्रायः सबै ब्राह्मणहरुले झैंइ नै तनुङ्चुँदिका ब्राह्मणवटुहरुलेपनि गायत्रीको शास्त्रीयरूपमा पूर्णतया शुद्ध उच्चारण गर्न नसके पनि कतिपय मन्दशिक्षित घरका ब्राह्मणवटुबाएक अरु ब्राह्मणवटुले सामान्य-चल्तिअन्सार् शुद्धै मानिनि किसिमले गायत्रीको उच्चारण गर्दैआएका हुँदाहुन् । तल्लो चुँदिका तीर्थराज-आचार्य-भन्दा जेठा बुडापाका समेत सबै ब्राह्मणले तीर्थराज आचार्यसित गायत्रीको उच्चारण सिकेको पनि त देखिँदैन। तेस्तै बुडापाकाका परम्परा-बाट आएअन्सार् गायत्रीको उच्चारण गर्नि परम्परा ऐले पनि छँदैछ । तसर्थ तीर्थराज आचार्यले "तल्लो चुँदिमा गायत्रीको शुद्ध उच्चारणको परम्परा मैले बसालेको हुम्" भन्नि देखाउन गरेको प्रचार[९] तत्थ्यको सर्वथा विपरीत र चुँदिको विद्द्वत्परम्पराको घोर अपमान गर्नि कुरा समेत हुनाले अत्त्यन्तै अनादरणीय देखिञ्छ । आँफ्ना समयका आँफ्ना गामका केइ ब्राह्मणवटुलाइ देउदेउताका स्तोत्त्र र रुद्द्रीवेदहरु घोकाएका आधारमा "(चुँदि-) रम्घामा शिक्षाको सूत्त्रपात तीर्थराज आचार्यबाट भएको हो" भनि फैलाउन खोजिएको भ्रमलाइ स्वयम् तीर्थराज आचार्यले नै समर्थन गर्नु[१०] पनि सारै नै नस्वाँउदो कुरो देखिञ्च । "स्वाद्ध्यायप्रवचनाभ्यान् न प्प्रमदितव्व्यम्" भन्नि वेदकै आज्ञा भएको (तैत्तिरीयोपनिषद् १।११।१) र "अद्ध्यापनम् ब्रह्मयज्ञः" (मनु.३।७०) इत्यादि

---

८. चुँदि रम्घा पत्त्रिका, व.२,अ.२ (२०३९),पृ.३ ।

९. तिहिँ, पृ. १ ।

१०. तिहिँ, पृ. १-२ ।

स्मृतिवचनहरु पनि देखिएका हुनाले अद्ध्यापन पनि ब्रह्मयज्ञभित्रै परेको हुँदा ब्रह्मयज्ञका रूपमा गरिनि वेद-वेदाङ्गको अद्ध्यापन समर्थ ब्राह्मणका लागि सनातनधर्मकै रूपमा रैआएकाले; राणाका पालामा पनि नेपालमा देउदेउताका स्तोत्र, दुर्गाकवच, चण्डी, रुद्द्री, वेद, श्राद्धपद्धति, अग्निस्थापना, ग्रहशान्ति, नामकरणादि-पद्धतिहरु, व्यावहारिक ज्योतिष, अमरकोष, काव्य, कौमुदी, चाणक्क्यनीतिदर्पण इत्त्यादि पड्नपडाउनमा कुनै प्रतिबन्ध नभएको देखिएकाले; गामगामका प्रमुख प्रतिष्ठित उदार व्यक्तिहरुका घरमा राखिएका वा स्वतन्त्र पण्डितहरुका पासमा गै तेसतेस गामका लड्काहरुले आँफ्ना-आँफ्ना रुचि-र-आवश्यकताका विषय पड्नि कुरा पूर्वपश्चिम-पहाड-मदेस सबैतिर नेपालमा अगिदेखि नै चल्दै आएको बुजिनाले र चुँदि पाल्पादेखिका मान्छे पनि पड्न आउनि बस्नि विद्द्याकेन्द्र रैआएको देखिएकाले तथा तीर्थराज आचार्यभन्दा अगिल्ला पुस्ताका वा जेठा र स्वतन्त्र अद्ध्यापन गर्नि समेत धेरै पण्डितहरु चुँदिमा भएका देखिएकाले समेत तीर्थराज आचार्यले गरेगराएको त्यो केइकालको रुद्द्री-वेदको पठनपाठन कुनै "अपूर्व शैक्षिक क्रान्ति"[११] पनि देखिँदैन। तीर्थराज आचार्यभन्दा अगिल्लो पुस्ताका वा जेठा वा तीर्थराज आचार्यसित नपडेका, रुद्द्री -वेद, काव्य-कौमुदी पडेका चल्तिका कर्मकाण्ड गर्नगराउन र कथापुराण भन्न सक्नि र कतिपय स्वतन्त्र अद्ध्यापन समेत गर्नि तथा कतिपय त संस्कृतमद्ध्यमपरीक्षामा नै उत्तीर्ण भएका समेत विश्वनाथ (१९१४-१९८६) -दिननाथ (१९३७-२००२)- लक्ष्मीधर (१९३९-१९७५)- कृष्णप्रसाद (१९४७-१९८६)-नरनाथ (१९६२-२०४५)- गोविन्द -हरिहर-शिवशङ्कर-(१९६४)-त्रैलोक्क्यनाथ (१९६७-)-कालिदास (१९५८-२००४)- भोजराज- देवीदास - ज्ञानिशङ्कर - कृष्णराज - रामभक्त आचार्यहरु, चन्द्रकान्त (१९४९-१९८८) - रुद्द्रशङ्कर (१९६४-२०३१)-सोमनाथ (१९७६-)- सूर्यनाथ - टीकाराम - हरिनाथ - टीकाराज पौडेलहरु, ज्ञानहरि (१९७२-)- रामचन्द्र पण्डितहरु समेत धेरै पण्डितहरु तल्लो चुँदिमा देखिन्छन्। उमानाथ आचार्य (१९५७-२०१७) त विद्द्याधर्मका क्षेत्त्रमा आँफ्ना कालका सबै दाजुभाइ-बन्धुवर्गलाइ बाटो देखाउनि, डोऱ्याउनि, पडाउनि र धेरैका प्रेरणास्रोतका रूपमा रहेका तथा सोमनाथ पौडेल आदि कतिपय बन्धुलाइ आँफैले पालि पडाइ उतार्नि व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो। व्हाँहाँको एस्तो चरित्त्रका विषयमा मानुदर्शनको प्रथम पूर्णाङ्कमा प्रकाशित तीर्थराज आचार्यकै लेख पनि पठनीय छ। तसर्थ "(चुँदि-) रम्घामा शिक्षाको सूत्त्रपात तीर्थराज आचार्यबाट भएको हो" भन्नि कुरा वस्तुस्थितिसित कत्ति पनि मेल नखानि कुरा देखिन्छ।

फेरि १९९६।१२।२८ मितिदेखि १९९९।६।१७ मितिसम्म तनुङ -चुँदितामाकोट-देखि चारपाँचकोस परको लम्जुङ-जिता-पाठशालमा बाहाल रहेका २००२ संवत्का मङ्सिरमा नेपालराजदर्बारमा कविराज पदमा नियुक्त भएका र, तेसै समयमा "धेरैजसो उमानाथ आचार्यका सन्निधिमा (काठमाण्डु-नरदेवी— आयुर्वेदविद्द्यालयमा) रहि

---

११. द्रष्टव्य - चुँदिरम्घा, व. २, अ.२ (२०३९), पृ. १, नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ (२०४५), पृ. ३९६।

आयुर्वेदशास्त्र नियमानुसार ६ वर्षसम्म पडेर वैद्यरत्न- (=आयुर्वेदाचार्य-) को परीक्षामा उत्तीर्ण भएका"[१२] तीर्थराज आचार्यबाट तनुङ-चुँदि-तामाकोटमा तेसै कालमा (१९९९-२००४ मित्त्र) " अटूट रूपमा पाँच वर्षसम्म शैक्षिक वातावरण पूर्ण रूपले तयार गरि सेवा गरि" "वेदवेदाङ्गविद्यालय ठड्याइ तेसलाइ २००४ सालमा सर्वारि पांठशाला बनाइ तेसमा ज्यामुरुक-पाठशालामा सेवारत श्रीरुद्रशङ्कर पौडेललाइ सरुआ गरि आँफु राजदर्बारको कविराजपदमा नियुक्त हुनि काम"[१३] कसरि हुनसक्यो होला अचम्मैलाग्दो कुरा छ। तीर्थराज आचार्य २००२ संवत्‌का कार्तिक मैनामा नरदेवी - आयुर्वेदीय - औषधालयमा कविराजपदमा नियुक्त भै तेसका एकमैनापछि राजदर्बारमा सरुआ भएको कुरा नेपाल अधिराज्ज्यमा तनहुँ भन्नि पुस्तकमा ३९५ सङ्ख्याको पृष्ठमा उल्लिखित देखिञ्च। तीर्थराज आचार्य २००२ संवत्‌देखि २०३२ संवत्‌सम्म राजप्रासादमा कविराजपदमा रहेको कुरा दाङको हिमज्योति-(संस्कृत-मासिक-पत्रिका)- बाट (व.१,अ.११,२०४१ ; पृ.४-५) पनि देखिञ्च। गोर्खापत्त्रमा (२०४४।११।१८, पृ. ४) "उहाँ (तीर्थराज आचार्य) .... २००३ सालदेखि ३१ वर्षसम्म कविराजको पदमा रही राजदरवारमा काम गर्नुभयो" भन्नि कुरा प्रकाशित देखिञ्च। चुँदिरम्घा-पत्त्रिकामा प्रकाशित तीर्थराज आचार्यका अन्तर्वार्ताबाट (व.२, अ. २, पृ.६) तीर्थराज आचार्य २००४ संवत्‌मा "राजदरवारको कविराजपदमा नियुक्त" भएको देखिञ्च। इ तिनथरि कुरा कसका भनाइका आधारमा प्रकाशित भएका हुन्? उक्त लेखहरुका लेखकहरु तेसै आँफै एकएक थोक लेख्न पुगेका हुन् कि "ढाँट्याऽ कुराले र फाट्याऽ लुगाले काम दिँदैन" भने जस्तो भाको हो? तत्थ्य क्या हो? सत्य कुरा अलमल्याउन खोजिएको छनक पाँइञ्च।

चुँदिरम्घा-पत्त्रिकाबाट (वर्ष .२, अङ्क.२, पृ .१,२,६,) तीर्थराजआचार्यको वेदवेदाङ्ग विद्यालय चलाउनि इच्छा देखिञ्च। गोर्खापत्त्रबाट (२०४२।८।१, पृ. ३, लहर १) तीर्थराज आचार्य " तनहुँ र काठमाडौँमा वेदवेदाङ्गविद्यालयका संस्थापक एवं सञ्चालक" भएको बुजिञ्च। गोर्खापत्त्रमा नै (२०४४।११।१८।४) "तीर्थराज आचार्यले १९९९ सालमा रम्घामा वेदविद्याश्रम खोली स्वयं संस्थापक सञ्चालक तथा अध्यापक भई चलाउनुभयो" भन्नि उल्लेख पाँइञ्च। नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ भन्नि पुस्तकमा (पृ.३९६) तीर्थराज आचार्यले "राणाको विरुद्ध शैक्षिक क्रान्ति गरि चुँदिरम्घामा गुरुकुलको आदर्शमा वेदवेदाङ्ग पढाउन विद्यालयको संस्थापक(न?) तथा अध्यापनकार्य गर्नुभयो" भन्नि उल्लेख पाँइञ्छ। यो कुरा तीर्थराज आचार्यकै भनाइका रूपमा चुँदिरम्घापत्त्रिकामा (व.२, अ.२, पृ.१) पनि उल्लिखित देखिञ्छ। साथै गोर्खापत्त्रमा २००३।११।१३ मितिमा "त्याँहाँ (रम्घामा) एक भाषापाठशाला रहेमा हाम्रो भाषाका आदिकवि भानुभक्तका हृदयले हामिलाइ कृतज्ञतापूर्ण दृष्टिले देख्तो हो कि ?" भन्नि बेहोराको तीर्थराज आचार्यको पत्त्र प्रकाशित भएको कुरा पनि गोर्खापत्त्रबाट देखिञ्च (२०४४।११।१८, पृ.४)।

---

१२. द्रष्टव्य - भानुदर्शन (२०३१, आषाढ २९), पृ. ७५।

१३. चुँदिरम्घा, व. २, अ.२, पृ. ६।

नेपाल-निजामति-कितापखानाको पश्चिम पाहाडका २००२, २००३, २००४, २००५ संवत्‌का किताबहरुबाट पनि २००५ संवत्‌सम्म तल्लो चुँदिमा कुनै सर्खारि पाठशाला भएको देखिंदैन । एस पङ्क्तिका लेखक २००४ संवत्‌का मुङ्सिरमा बन्दिपुरबाट आँफ्नु पुर्खौलिथलो तल्लो चुँदिमा आउँदा त्याँहाँ कुनै तेस्तो पाठशाला थिएन र कसैले गामका वटुहरुलाइ एक ठाममा बोटलि स्वतन्त्र रूपमा पडाउनि गरेको पनि थिएन । पश्चिम पाहाडको २५ सङ्ख्याँ को (२००६ संवत्‌को) कितापको १८० सङ्ख्याको पानामा "तन्हौं चोक पाठशालाका सूर्यनाथ पाध्या २००६ साल वैशाख १० गते दोरदोरपाठशालामा सरुवा" भन्नि उल्लेख पाँइञ्च । पण्डित-रुद्द्रशङ्करसम्बन्धि उल्लेख गोलमोलिएको देखिञ्च । तेस बेला पूर्वपश्चिम पाहाडमदेसका ठामठाममा एकैचोटि ७३ ओडा भाषापाठशालाहरु नएँ खोलिएकाले पुरानिया पण्डितहरुलाइ घरपाइमा सरुआ हुनि सुविधा दिय्येको र पण्डित्त रुद्द्रशङ्कर पौडेल बुडा पुराना हुनाले आँफ्नै घरगामको पाठशालामा र उनिभन्दा काञ्छा सूर्यनाथ पौडेल आँफ्नुघरबाट चोकभन्दा नजिकको तर अल्लि परको दोरदोरपाठशालामा सरुआ गरिएका हुन् र दुअैले एकै दिन नएँ पाठशालामा बाहालि गरेका हुन् मन्नि कुरा सुनिएको हो । रुद्द्रशङ्कर पौडेल नवस्थापित चुँदिरम्गा- पाठशालामा सरुआ मै खालि हुन आएका ज्यामृुकपाठशालामा २००६ साल वैशाख १० गते नै आँफुले बाहालि गरेको कुरा उपल्ला चुँदिका पण्डित हरिवंश भटराइका मुखबाट भर्खरै सुन्नमा आएकोछ । "२००५ साल कार्तिक २९ गतेको सनद-अन्सार् स्थापित भएको आँफ्नु घरको नजिकको दमुङपाठशालामा सरुआ मै २००६ साल वैशाख १० गते नै मैले पनि बाहालि गरेको हुम्" भनि १९७७ संवत्‌मा जन्मेका म्याग्देका पण्डित रामदत्त भटराइबाट पनि भर्खरै जानकारि दिय्येको छ । कागतपत्र केलाएमा र यथार्थ कुरा बुज्न बोल्न सुन्न चाहेमा उपर्युक्त कुरा सजिलै बुज्न बोल्न सकिनि र सुन्न पाँइनि कुरा देखिञ्च ।

उपर्युक्त कुराहरु थापाएपछि तीर्थराज आचार्यले तल्लो चुँदिमा वेदवेदाङ्ग-विद्द्यालय वा वेदविद्द्याश्रम वा भाषापाठशाला के स्थापित गरेका वा के चलाउन खोजेका हुन् ; उनले तेसमा अटूट सेवा कति समय गरेका हुन्, उनले चलाएको घरायसि पाठशालाको र २००६ संवत्‌मा खुलेको सर्खारि भाषापाठशालाको केइ सम्बन्ध थियो वा थिएन, तीर्थराज आचार्यले "अदम्य र अतिभयावह राणाशासनमा अपूर्व शैक्षिक क्रान्ति गरि" स्थापित गरेका विद्द्यालयलाइ राणाले स्वीकृत गरेका होलान् कि कैलेमैले लुप्त भैसकेको तीर्थराज आचार्यको केइकालको घरायसि कथित वेदवेदाङ्गविद्द्यालयसित निरपेक्षै रूपमा राणाले चुँदिरम्गामा नएँ भाषापाठशाला दिएका होलान् इत्यादि कुरा विवेकशील मनुष्यले कदापि बुज्न सकोइनन् ? अहो मित्थ्यायशोलोलुपता !!! २००६ साल वैशाख १० गते रुद्द्रशङ्कर पौडेल सरुआ मै आएका त वेदवेदाङ्गविद्द्यालयमा वा वेदविद्द्याश्रममा अवश्श्य हैन, नवस्थापित सर्खारि भाषापाठशालामा हो । एस भषापाठशालाको धेरै अगि नै लुप्त मैसकेको छोटो समयको तीर्थराजआचार्यको उक्त वेदवेदाङ्गविद्द्यालयसित कुनै सम्बन्ध थिएन । तेसैले तीर्थराज आचार्यको पठनपाठन चलेको माइला मुक्खिया- (नरबहादुर रानामाट्-) को थारो भएको तामाकोटको भूमि र थारो पनि यो नएँ भाषापाठशालालाइ प्राप्त भएन । एस भाषा-पाठशालाको भवन गाम्लेहरुले रम्याका डाँडामा ऐले मामुको प्रतिमा भएको स्थानदेखि उत्तरपूर्वपट्टि नजिकै

बनाएका थिए । पाठशालाको तह बडेपछि त्यो अल्लि दक्षिणतिर सारिएको हो र आजभोलि तेसै भवनमा रम्गागामको प्राथमिक विद्यालय चल्दै छ । २००६ संवत्मा रुद्रशङ्कर पौडेल सरुआ भै आएका भाषापाठशालामा त तत्काल चल्तिमा रहेको सर्स्वारि पाट्ठ्यक्रम-(१९९२)अन्सार् पैला र दोस्रा कक्षामा लेखन, पठन, गणित, भूगोल, इतिहास, स्वास्थ्यविद्या, प्रकृतिपरिचय, हातको काम र खेल सिकाउन पर्नि देखिञ्च भने तेस्रा कक्षामा उक्त विषयहरुका अतिरिक्त संस्कृत वा अङ्रेजि वा स्रेस्ता वा अन्य कुनै स्वीकृत विषय समेत पडाउन पर्नि देखिञ्च । तथापि एक जाना मात्त्र शिक्षक रहेका पाठ्शालामा उक्त पाठ्यक्रम जतिसक्यो उति मात्त्र चलाउन पनि छुट भएको पाँइञ्च । एस्तो पाट्ठयक्रम भएको र पाँनि चल्नि जातसम्मका मतवालि लड्का पनि पड्न पाँउनि त्यो सर्स्वारि भाषापाठशाला वेदवेदाङ्गविद्यालयको स्थानापन्न मान्न सकिञ्च? प्राशासनिक शिथिलताले गर्दा भाषापाठशालामा पनि पण्डितहरु उक्त पाट्ठयक्रममा बद्ध नभै दुर्गाकवच, चण्डी, रुद्री, अमरकोष, कौमुदी इत्यादि पनि लड्काहरुका वा तिनका अभिभावकहरुका इच्छानुसार पडाइदिनि गर्थे । रुद्रशङ्कर पौडेलले पनि तेसै गरेको देखिन्थ्यो । यो आर्कै कुरो हो । तसर्थ २००६ संवत्मा स्थापितभएको चुँदिरम्गाको सर्स्वारि भाषापाठशाला सर्वथा नयाँ पाठशाला हो । तेसैले चुँदिरम्गा गामको प्राथमिक विद्यालय स्थापित भएको साल १९९७ हो भनि वर्तमान चिह्न पाटिमा लेखिएको कुरा र चुँदिबिसिखहरेको विद्यालय स्थापित भएको साल १९९९ हो भनि लेखिएको कुरा सर्वथा भ्रमात्मक हो । चुँदिरम्गामा सर्स्वारि भाषापाठशाला स्थापित भएको साल २००६ भएकाले तेस पाठशालाका जरियाबाट खडा भएका वा तेसपाठशालासित नाता जोडिएका उक्त विद्यालयहरुको स्थापनावर्ष २००६ संवत् हो भन्न सम्म मिल्ला; १९९७ वा १९९९ संवत् भन्न आधार छैन ।

उपर्युक्त सबै कुराहरुको विचार गर्दा तीर्थराज आचार्यले र उनका माइभतिजा-ज्वाइँ-चेलाहरुले फैलाएका "(चुँदि-)रम्घामा शिक्षाको सूत्त्रपात तीर्थराज आचार्यबाट भएको हो" "तीर्थराज आचार्यले अदम्य तथा अतिभयावह राणाशासनमा पनि अपूर्व शैक्षिक क्रान्ति गरि वेदवेदाङ्गविद्यालय चलाएका हुन्" "आँफुले खोलेको विद्यालय सञ्चालन गर्दागर्दै तेसै ठाममा पूर्ण सर्स्वारि पाठशाला माँग गरि २००४ सालमा त्यो प्राप्त गरेर ज्यामृरुकपाठशालामा सेवारत रुद्रशङ्कर पौडेललाइ तेस पाठशालामासरुआ गरि तीर्थराज आचार्य राजदर्बारको कविराजपदमा नियुक्त भएका हुन्" "ऐले चुँदिरम्गा गाममा भएको प्राथमिक विद्यालय र चुँदिबिसि-खहरेको विद्यालय पनि तीर्थराज आचार्यले स्थापित गरेका विद्यालय हुन्" "तिनको स्थापना १९९९ सालमा भएको हो" "तिनको स्थापनादिवस अक्षयतृतीया हो" इत्त्यादि कुरा र तीर्थराजआचार्यले आँफ्नै मुखले 'चुँदिरम्घाबिसिको ऐलेको संस्कृतमाध्यमिक विद्यालय मैले स्थापित गरेको विद्यालय हो' भन्दै हिँडेको कुरा पनि वस्तुस्थितिसित नमिल्नि देखिञ्चन् । तसर्थ उक्त प्रकारका कुरालाइ कसैले पनि मान्यता दिन उचित हुँदैन । साँचो-र-झुटो कुराको विवेक नगर्नि कुरालाइ मान्यता दिंदा शिक्षाक्षेत्त्रको त आत्मा नै मोर्छ ।

२०१५ संवत्को राजा महेन्द्रको पश्चिमाञ्चल भ्रमणका अवसरमा प्रारम्भिक पाठशालाका रूपमा रहेको रम्गाको उक्त भाषापाठशालामा त्यो बेलाको वर्गीकरण-

अन्सार्का माद्ध्यमिकशिक्षकका तिन दरबन्दि थप गरि तेस पाठशालालाइ तेस वेलाको वर्गीकरण-अन्सार्को संस्कृतमाद्ध्यमिकपाठशालामा परिणत गर्नि व्यवस्था भएको देखिञ्च । तेसमा ज्ञानहरि पण्डित्त, तीर्थराज आचार्य, सूर्यनाथ आचार्य, पशुपतिनाथ आचार्य इत्यादि व्यक्तिबाट विशेष प्रयास भएको कुरा सुनिएको हो । उक्त व्यवस्था भएपछि २०१६।८।१ मितिमा प्राथमिकतहबाट माद्ध्यमिक तहमा पदोन्नति पाइ बन्दिपुरपाठशालाका शिवशङ्कर आचार्य र ज्ञानहरि पण्डित संस्कृतमाध्यमिकशिक्षक भएर आएका देखिञ्छन् भने प्रारम्भिकतहबाट द्विगुणित पदोन्नति पाइ २०१६।८।१६ मितिमा रुद्द्रशङ्कर पौडेल पनि संस्कृतमाध्यमिकशिक्षक भएका देखिञ्चन् । ज्येष्ठताक्रमले गर्दा शिवशङ्कर आचार्य प्रधानाद्ध्यापक भएचन् । तीर्थराज आचार्यले चाँइ घरका नजिकका चुँदि रम्घा-संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयमा सर्न चाहानि दोरदोर पाठशालाका पण्डित सूर्यनाथ पौडेललाइ सो सुविधाबाट वञ्चित गराइ पडाउनमाअत्त्यन्त अधृष्ट भएपनि आँफ्ना भाइ गिरिराज आचार्यलाइ तेस संस्कृतमाध्यमिकविद्द्यालयका प्रारम्भिकशिक्षकपदमा अस्थायिमा घुसाइ पछि स्थायि गराउनि व्यवस्था मिलाएको देखिञ्च । गिरिराज आचार्य २०१६।९।२३ मा अस्थायि नियुक्त भै २०१७।११।३ मा स्थायि भएको कुरा निजामतिकितापखानाका कितापबाट देखिञ्च । तेसताका सामान्यतया पुरानियाले आँफ्ना घरपाइमा सर्न प्राथमिकत्ता पाँउनि र नयाँले अरुले छोडेका ठाममा जानपर्नि परम्परा थियो । एस परम्पराका गिरिराज आचार्य अपवाद भएका देखिएका हुन् । राणाकालदेखि चलिआएको त्यो राम्म्रो नियमलाइ कथित प्रजातान्त्रिक सर्खारले भङ्गगरेको थियो । तेस प्रकारले काम हुँदा तेस संस्कृतमाध्यमिकविद्द्यालयमा तेसै गाममा विशेषशिक्षणसेवा दिएका शास्त्रिसम्म पडेका गिरिधारि भटराइलाइ लालायित हुँदाहुँदै पनि कुनैतहमा पनि स्थान मिल्न नसकेको र मद्ध्यमामा मात्र उत्तीर्ण भएका तेस विद्द्यालयका व्यक्तिहरुको तेस विद्द्यालयलाइ प्रधानपाठशाला-(हाइस्कुल-) का रूपमा विकसित गर्नमा व्यक्तिगत विशेष स्वार्थ केइ नभएकाले पनि तेस विद्द्यालयको तेस प्रकारको विकासको मार्ग अवरुद्धजस्तै भएको देखिन्थ्यो । इच्छाधीन रूपमा अङ्रेजिसमेत पड्न सकिनि गरेर र काठमाण्डु-रानिपोखरि-संस्कृत-प्रधानपाठशालाको प्रथमपरीक्षा दिनि अनि रानिपोखरि-संस्कृतछात्त्रावास-(तिनधारा-पाकशाला-)मा प्रवेशको मार्ग सुगम पार्न प्रयास गर्नि इत्यादि काम गरेर तेस विद्द्यालयको चल्तिफिर्ति बडाउन इ पङ्क्तिका लेखकले समेत केइ चेष्टा गरेको हो त पनि तेस विद्द्यालयको विशेष प्रगति हुन सकेन । ग्रामीण जनताका सहयोगले पक्कि भवन र खेलकुँदमैदानसम्म बने ।

एस्तैमा तेस विद्द्यालयमा पुरानो-वर्गीकरण-अन्सार् माद्ध्यमिकतहको अर्थात् प्रथमपरीक्षा- (अष्टमकक्षा-) सम्मको संस्कृतको पडाइ हुँदै आएकामा २०३० संवत्मा तनुङ्मा नयाँ शिक्षायोजना लागुगरिंदा तेस विद्द्यालयमा आठकक्षाबड एक कक्षा घटाइ सप्तमकक्षासम्मको मात्र पडाइ हुनि गरेर त्यो विद्द्यालय नयाँ-वर्गीकरण-अन्सार्को साधारण(अङ्रेजि-)"निम्न"माद्ध्यमिकविद्द्यालयमा परिणत गरियो । संस्कृतको विशेष पठनपाठन अवरुद्ध गरियो । तेस विद्द्यालयलाइ चुँदिबिसि-खहरेमा सार्नि, तेसका लागि भूमि प्राप्त गर्नि र भवन बनाउनि काममा अर्थव्यवस्था मिलाउनमा र जनसहयोग जुटाउनमा मुक्तिनाथ आचार्य-(१९८३-)को विशेष अग्ग्रसरता रहेको सुनिएको थियो । तेस विद्द्यालयलाइ नयाँ शिक्षायोजनाको वर्गीकरणअन्सार्को संस्कृत-माद्ध्यमिक-

विद्‌यालयका रूपमा विकसित गर्नि विषयमा तेस क्षेत्रका संस्कृत-शिक्षाप्रेमिहरुबाट विभिन्न रूपमा कुरा र साधारण चेष्टा भएकाभएपनि २०४१ संवत्‌सम्म दरो पाइलो केइ सर्न सकेको थिएन ।

शैक्षिक गतिविधिमा भानुपुस्तकालयसम्बन्धि क्रियाकलाप

२००७ संवत्‌मा नेपालमा भएको शासनाधिकारिको परिवर्तनपछि समाजमा केइ खुलापन आएकाले तेस वेलामा उत्साहि व्यक्तिहरुले २००८ संवत्‌का भानुजयन्तीका अवसरमा स्पष्ट उद्‌देश्श्य लिएर चुँदिरम्गामा भानुपुस्तकालय खोलेका रचन् । उद्‌देश्यपत्र मुद्‌द्रित पनि भएकोरच । तेसवेला यो लेखक १० वर्षको मात्र थियो । एसलाइ अरु कुरा थाभएन । टीकारामपौडेल-रामचन्द्रपण्डितहरुले गाममा घरघरमा पुस्तक मागि पुस्तक बटुल्दै हिँडेको झल्को सम्म एसलाइ छ । पछि रुद्‌द्रशङ्‌कर पौडेल र शिवशङ्‌करआचार्य पुस्तकालयलाइ चन्दा उठाउन मानुङ-म्याग्देतिर पनि गएका थिए भनि चलेको चर्चाको रन्को पनि एसको कानमा गुञ्जिदै छ । ज्ञानहरि पण्डितबाट पुस्तकालय-स्थापनाकालमै पुस्तक किन्न रू. १००/- चन्दा दिय्येको कुरा चर्चामा आएको पाँइञ्च । खले-पाथि उठाय्येको कुरा पनि पछिसम्म चर्चामा थियो । तथापि गामघरका जनताका उदासीनताले र कतिपय सम्बद्‌ध व्यक्तिहरुको भावनाको कालुष्यले वा अक्षमताले गर्दा होला भानुपुस्तकालयको स्थापनाकालको सञ्चालकसमितिको, तेसका क्रियाकलापको र पुस्तकादिको प्रामाणिक आलेख अलभ्य हुन गएको देखिञ्छ । यो लेखक २०१२ संवत्‌का भदौमा पढ्न काठमाण्डु पुग्दा ठँहिटि-टोलमा एक घरमा दुइ तलामाथि भानुपुस्तकालय-सहायक-समितिको चिह्नपाटि लागेको देखेको सम्जना एस लेखकलाइ छ । अरु क्रियाकलापका विषयमा केइ जानकारि छैन । पछि एस लेखकमा रानिपोखरि-संस्कृत-छात्त्रावासमा विधान-परिषद्‌को अद्‌ध्यक्षता गर्नि, संस्कृत-महाविद्‌यालय-छात्त्रसमितिको सभापतितत्त्व गर्नि, संस्कृत-छात्रसङ्‌घको संसद्‌को अधिवेशनको आयोजकसमितिको अद्‌ध्यक्षता गर्नि समेतका प्रजातन्त्रवादि विद्‌यार्थिको नेतृत्व गर्नि कामबाट सामाजिक क्रियाकलाप सञ्चालनगर्नि काममा केइ क्षमता विकसित भएको र देशका परिस्थितिले उक्त प्रकारका क्रियाकलाप मन्दपरेको समेत हुँदा २०२० संवत्‌मा एस लेखकले काठमाण्डुमा भानुपुस्तकालय-सहायकसमितिलाइ जगाएर केइ शैक्षिक सामाजिक काम गर्नि विचार गऱ्यो । तदनुसार भानुपुस्तकालय-सहायकसमितिको खोजिगर्दा सोमनाथ पौडेलका कालधाराका घरमा एउडा दराजमा उक्त समितिका केइ सामग्री भेट्टिए । तर सभा-विवरणपुस्तिका-(मिनिट्‌बुक्-)हरु फेलापरेनन् । पुरानो वा तात्कालिक कार्यसमितिको पनि केइ विवरण प्राप्त भएन । तसर्थ तेसवेला तल्लो चुँदिका काठमाण्डुमा उपस्थित केइ महानुभावहरुलाइ सोमनाथ पौडेलका कालधाराका घरमा नै भेला गराइ भानु-पुस्तकालय-सहायक-समितिको नएँ कार्यसमिति बनाय्यो । एस लेखकलाइ सचिवको काम दिय्यो । एस समितिले भानुपुस्तकालयलाइ सर्खारि सहायता प्राप्त गराउन प्रयास गर्दा स्वीकृतिसम्बन्धि प्रश्न आयो । सो प्रश्नको समाधान गर्न पोखरामा शिक्षानिरीक्षक रहेका नारायणदत्त शास्त्रिको पनि साहाय्य लिय्यो । तेस पछि तेस समयमा रानिपोखरि-संस्कृत-छात्त्रावासमा बस्नि र अन्यत्र बस्नि समेत विद्‌यार्थिहरु विश्वनाथ आचार्य,

साम्बराज आचार्य, विश्शवराज आचार्य, केशवराज आचार्य, विष्णुचन्द्र आचार्य, बद्रिनाथ ढकाल, दुर्गाभक्त ढकाल, विश्शवनाथ ढकाल, केशवराज पौडेल इत्त्यादि जाँगरिला सहयोगिहरुको सहयोगको परिचालन गरि बिदाका वेलामा चुँदिरम्गामा समेत क्रियाशील भै भानुपुस्तकालयचुँदिरम्गाका हराएर अवशिष्ट पुस्तकहरुको सूची बनाउनि, पुस्तकालय व्यवस्थित गर्नि, मुक्तिनाथ आचार्यका जिम्मामा रहेका पैसा प्राप्त गरि दराज, मेच, टेबल इत्त्यादि काठमाण्डुमा किनि चुँदिरम्गा पुऱ्याइ त्याँहाँ पुस्तकालयका उपकरणहरुको व्यवस्था मिलाउनि; मूल सञ्चालकसमितिको पुनर्घटन गराउनि, पुस्तकालयाद्ध्यक्षलाइ पुस्तकहरु व्यवस्थित रूपमा राख्न र लिन दिन गर्न सहयोग गर्नि, काठमाण्डुमा शिक्षामन्त्रालय, भारतीयराजदूतावास इत्त्यादिबाट प्रज्ञाप्रतिष्ठानका प्रकाशन समेतका महत्त्वपूर्ण धेरै पुस्तकहरु प्राप्त गर्नि; लोकसेवाआयोगका परीक्षा दिन चाहानिहरुलाइ आवश्यक र उपयोगि हुनि पुस्तकहरु किन्नि, तिनलाइ चुँदिरम्गा पुऱ्याउनि र व्यवस्थित गरि राख्नि समेत काम गरिएको थियो। उक्त सहयोगिहरुबाट चार-पान दिनको बाटो हिंडेर काठमाण्डुबाट चुँदिजाँदा पनि प्रत्येकले दुइ-तिन दुइ-तिन पुस्तक बोकेरै लैजानि काम समेत भएको थियो। एसरि भानुपुस्तकालय-चुँदिरम्गामा पुस्तकालयसम्बन्धि अन्य सुविधाका साथै पुस्तकसङ्ख्या पनि धेरै नै बडाय्येको थियो। तथापि पुस्तकालयका उपयोगका सम्बन्धमा स्थानीय जनतामा रुचि तेति जाग्न नसकेकाले यो क्रम धेरै समयसम्म चल्न सकेन। यो पुस्तकालय केवल विद्द्यालयमा मात्र सीमित रह्यो। पुस्तकालयले नवीन विद्द्यालय-भवन बनाउँदा १००।- रुप्प्याँ सहयोग-गरेकाले पुस्तकालय विद्द्यालयको कार्यालयकोठामा नै रहनि व्यवस्था मिलाय्येको र तदनुसारै काम भैरहेको भएपनि पुस्तकालयाद्ध्यक्षका कमजोरिले फेरि पुस्तकहरु हराउन पनि थाले।

एस्तैमा उक्त रूपमा पुनः सक्रिय भएको भानुपुस्तकालय सहायक समिति-(काठमाण्डु-)ले काठमाण्डुका विशिष्ट नेपालिभाषासाहित्यप्रेमि व्यक्तिहरुलाइ निम्त्याइ कवि लेखनाथ पौड्यालका ठमेलका घरमा बैठक गरि सूर्यविक्रम ग्यँमालिबाट सम्पादन गरिनि भानुभक्तीय भाषारामायणका शुद्धपाठको प्रकाशन गरि तेसका आधारमा चन्दाउठाइ भानुपुस्तकालयलाइ अरु विकसित गराउनि विचार उठाय्येको थियो। पछि देवीप्रसाद रिमालका धोबिचउरका घरमा एक उच्चतहको साहित्त्यिकभेला गराइ चुँदि-रम्गामा भानुस्मृतिभवन बनाउनि योजना पनि बनाय्येको थियो। तेसका लागि सूर्यविक्रम ग्यँमालिले सम्पादन गर्नि भानुभक्तीय भाषारामायणको शुद्ध पाठको प्रकाशन गरि तेइ पुस्तक उपहारका रूपमा उपस्थापित गर्दै चन्दा माग्दै गरेर अर्थसङ्कलन गर्नि विचार उठाय्येको थियो तर यो योजना ग्यँमालिजिले आँफ्नु सम्पादनकार्य पुरा गर्न नसकेकाले र अरु विभिन्न कारणले कार्यान्वित हुन सकेन।

एसै रीतले भानुपुस्तकालयसहायकसमिति-(काठमाण्डु-)को क्रियाकलाप चल्दै रहेकामा एस समितिको पुनर्निर्वाचन हुँदा पनि एसै लेखकले सचिवत्त्व गर्न परेको थियो। भानुभक्तीय भाषारामायणको शुद्धपाठको प्रकाशनको मेसो मिलाउन नसकिए पनि भानुका लघु कृतिहरुको शुद्धपाठको सङ्लन-सम्पादन-र-प्रकाशनका लागि प्रयत्न गरियो। तेसका लागि अर्थराशि जुटाउन एस लेखकले भानुपुस्तकालय-सहायक-

समितिको सचिवका रूपमा कतिपय दाताहरुकाँहाँ प्रत्येक मैना घुमि धेरै मैनासम्म सानुसानु राशिको मासिक चन्दा सङ्कलित गर्नि कार्य पनि गर्न परेको थियो । साथै जुननाथ पण्डितबाट भानुका लघु कृतिहरुको सम्पादनकार्य सम्पन्न गराउन पनि व़ाँहाँलाइ अनेक प्रकारले सहयोग पुऱ्याउन र व़ाँहाँका घरमा धाउनमा पनि धेरै समय लाउन परेको थियो । प्रेसबाट निकाल्दा प्रेसमा धाइ प्रुफ पढ्नमा पनि एसै लेखकले समय दिन परेको थियो । बल्लतल्ल २०२३ संवत्का भानुजयन्तीका अवसरमा भानुका लघु कृतिहरुको प्रकाशन गर्न सकियो । नपुग प्रकाशन-व्यय प्रेसका तर्फबाट छुट दिनि व्यवस्था गरिदिएर केइ सहयोग मदनशर्माबाट भएको थियो । तेस प्रकाशनका विक्क्रयबाट आउनि अर्थराशिबाट प्रकाशनमाला चलाउनि विचार राखिएको थियो ।

एस्तैमा ज्ञानहरि पण्डितले त्यागपत्र (राजिनामा) दिइ रिक्त हुन आएका भानु-संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालय-(चुँदिरम्गा-)का शिक्षकपदमा सरुआ हुन चाहानि, पदोन्नति पाइ सरुआ हुन चाहानि, पदोन्नति चाहानि र नवीन रूपमा नियुक्त हुन चाहानि व्यक्तिहरुको भित्त्रभित्त्र प्रतिस्पर्धा चलेच । एस पदको पूर्ति गर्दा विद्द्यालयको समुन्नतिलाइ सहयोग पुग्नि गरि काम होस् भनि भानुपुस्तकालय-सहायक-समितिले समुचित भूमिका खेल्न पर्च भन्नि एस लेखकका उपर्युक्त सहयोगिहरुको समेत प्रबल धारणा थियो। तेस कुराको चेष्टा पनि हुँदै थियो । तर अकस्मात् परिणाम उक्त धारणाको प्रतिकूल निस्किँदा उक्त सहयोगिहरु एस लेखकसित रुष्ट भएर कडा प्रतिक्रिया जनाउन थाले, तथा भानुपुस्तकालयसहायकसमितिका क्रियाकलापमा उदासीन रहन थाले । एस लेखकले उक्त धारणाको प्रतिकूल काम केइ गऱ्याथेन । तथापि आँफुभन्दा बुडापाका उक्त काम बिगार्निवाला भनि आशङ्कित सदस्स्यहरुप्रति तीव्र प्रतिक्क्रिया व्यक्त गर्न नसकेकामा सहयोगिहरुको आक्क्रोश एस लेखकमाथि खनिएको थियो । एस्तैमा चुनाब गराएर पाका व्यक्ति विजयराज आचार्यलाइ सचिवमा चुनि समितिलाइ क्रियाशील राख्न प्रयास गरियो । तर समिति अपेक्षित रूपमा सक्रिय हुन सकेन ।

२०२६ संवत्मा भानुपुस्तकालय-सहायक-समितिलाइ भानुसेवासमितिमा परिणत गरि बडि व्यापक उद्देश्यले काम गर्नि भनि तेसो गरियो । तर सामाजिक शैक्षिक क्षेत्रका स्वतन्त्र व्यक्तिभन्दा राजनीतिक व्यक्तिहरुको र तेस्ता व्यक्तिका ओरिपोरि घुम्निहरुको एस समितिमा बाहुल्ल्य हुनथाल्यो । तेसबाट समितिलाइ शिक्षामन्त्रालयबाट केइ वार्षिक अर्थसहयोग मिल्न थालेको र काठमाण्डुमा भानुजयन्तीका दिन प्राभातिक-यात्त्रा गार्नि कार्यक्रमको प्रारम्भ भएको तथा गोपालपाँडेका सक्क्रियताले तनुङ्चुँदि-बिसिमा बनेको भानुस्मृतिभवनको उद्घाटन गराउनि, भानुपुस्तकालय तिँहिँ सार्नि र भानुसङ्ग्रहालयको व्यवस्था पनि तिँहिँ गर्नि एवम् भानुदर्शन-पत्त्रिकाका केइ अङ्क प्रकाशित गर्नि समेत केइ काम भएका भएपनि सामाजिक-साहित्यिकसंस्थाका रूपमा संस्थाको आत्मा चाँइँ ओइलाउनथाल्यो । समितिका क्रियाकलाप अति नै एकमुखे र अनियमित हुन थाले । विभिन्न रूपमा राजनीतिक कलहले घेर्नथाल्यो । तथापि एस संस्थामा र भानुभक्तीय-वाङ्मय-परिशीलनमा आँफ्नु अल्लि गैरे सलूँलग्नता भएकाले एस समितिबाट यो लेखक सहसा हट्न सकेको थिएन । पछि एस संस्थामा आँफ्नो

विशेष स्थान बनाउन दुइथरि राजनीतिक व्यक्तिहरुको बड्दो प्रतिस्पर्धा देखेपछि चाँइ एस लेखकलाइ एस समितिबाट टाडा बस्न बाद्ध्य हुन पर्‍यो ।

एसरि विद्द्या-र-भाषासंस्कृतिको सामूहिक प्रयत्नद्वारा प्रचारगरि चुँदिखोलाका साथै तनुङजिल्लालाइ र नेपालिराष्ट्रलाइ पनि उज्यालो बनाउन चलाय्येको एस पक्षको प्रयासमा सानुतिनु सहयोग पुर्‍याउन एस लेखकले अनुकूल पर्दा सक्तो चेष्टा गरेको थियो । इ चेष्टाहरुलाइ लिएर शिवशङ्कर आचार्य, ज्ञानहरि पण्डित, तीर्थराज आचार्य इत्त्यादि व्यक्तिले समयसमयमा एस लेखकलाइ लेखेका कतिपय प्रशंसात्मक पत्त्रहरु एस लेखकका सङ्ग्रहमा सुरक्षितै छन् । भानुसेवासमितिका हरिहरभटराइ-व्रत-राजआचार्यसमेतका उत्तराधिकारि सचिवहरुका अनुत्तरदायि कार्यशैलीले गर्दा २०२० संवत्देखिका समितिका सबै कागतपत्रहरु सुरक्षित हुन नसकेकाले सबै कुराको पूर्णविवरण चाँइ दुर्लभ हुनगएका छन् । सभाविवरणपुस्तिका समेतका धेरै कागतपत्र सोमनाथ पौडेलका घरमा रहेको समितिको दराज सार-सुर गर्दा दराजै किचिपिचि भएकाले छ्यान्नब्यान्न भै नष्ट हुनगएको बताइन्छ । के भएको हो दैव जाने ॥

(च) भारतवर्षमा धार्मिक सामाजिक नयाँ परिस्थिति

वैदिक सनातन वर्णाश्रमधर्ममा विभिन्न पक्षबड समयसमयमा आघातहरु पर्दैआएका र परिरहेका देखिन्छन् । (१) कतिपय दुष्ट व्यक्तिहरुबड आर्कालाइ ठग्नका लागि धर्माचरणको प्रदर्शन गर्निगरिँदैआएको र तेसबड धर्मविचारको प्रसारमा बाधा पर्दै आएको कुरा महाभारतादिका उक्तिहरुबड पनि देखिन्छ । धर्मलाइ लाटासुदालाइ बहकाउन, ठग्न र आँफ्नु दुनो अन्न्याय्यरूपले सोज्याउन प्रयोग गर्दा धर्ममा लोकको श्रद्धा घट्नु र धर्ममा आघात पर्नु स्वाभाविक कुरा हुन्च । (२) भजनकीर्तनका, कथाप्रवचनका, अवैदिक यजनपूजनका र वर्धमान जिनका वा शाक्क्यसिंह बुद्धका जस्ता एकोहोरा अद्ध्यात्मज्ञानका प्रचारक तथा वेदादिशास्त्रविरुद्ध आचरण भएका तथाकथित सन्तमहात्माहरुका र पौराणिक व्रत-उपवास पूजाआँचा दानपुण्ण्य तीर्थयात्त्रा इत्त्यादिको मत्त्रै चर्चा र उपदेश गर्नि वेदको कुरै नगर्नि गुरुपुरेतहरुका चरित्त्रबड र क्रियाकलापबड पनि लोकमा धर्माधर्मको विवेक हराँउँदै जानाले वेदाद्ध्ययनादि-वैदिकसनातन-वर्णाश्रमधर्मानुसरणमा आघात पर्दै आएको देखिन्च । (३) वैदिक धर्मानुयायिका परम्परामा जन्मेका व्यक्तिहरुको वैदिक-सनातन-वर्णाश्रम-धर्मको मूल रूपकोआज्ञानले र अविवेकले तथा वैदिक सनातन वर्णाश्रमधर्ममा अडेर अब जीवनयात्रा चलाउनै सकिँदैन भन्नि भावनाले पनि वैदिकधर्मविचारमा आघात पुगेको देखिन्च । आँफ्नैघरमा भात खाइ नजिकैको विद्द्यालयमा पड्न जानि द्विजवटुकलाइ पनि राष्ट्रिय कार्यकारिशक्तिधरले गरेका दण्डविधानपूर्वकका व्यवस्थाले गर्दा बाद्ध्यतावश गरिएका स्पृश्श्याऽस्पृश्श्यादिनियमोल्लङ्घनले यथाशक्ति यथासम्भव शुद्धिव्यवस्था गरेमा केइ दोष नलाग्नि कुरा वैदिक-शास्त्रबाट सम्मत हुँदाहुँदै पनि विद्द्यालयादि सार्वजनिक स्थानमा स्पृश्श्यास्पृश्श्यको विचार राख्न नपाइनि इत्त्यादि कुरा लिइ लत्तो छोडि आँफ्ना घरमा स्वाधीन हुँदा पनि द्विजातिका शिखासूत्त्र-स्नानसन्ध्या-भक्ष्याभक्ष्यादिका नियममा अडिन प्रेरणा नगरिएको र ति नियममा राख्न प्रयास नगरिएको

देखिएबड र आँफ्ना देशमा आँफ्ना गाममा आँफ्ना घरमा कृषिवाणिज्ज्यादि स्वतन्त्र जीविकाको अवलम्बन गरि स्वाधीन रहँदा पनि स्नानसन्ध्योपासनादिका नियमको पालनामा ध्यान नदिय्येको कुराबड तथा देशकालपरिस्थिति-अन्सार् गर्न सकिनि र साद्ध्यलागिनसम्म आचार गर्नि र कदाचित् बिरामिपर्दा परदेश जाँदा वा तेस्तै केइ पर्दा तेसमा पनि न्यूनता आएमा गर्न सकिनि सम्म साधारणगोदानादि प्रायश्चित्त गर्नि पनि नगरिएकाबड पनि उक्त भावना बड्दैगएको कुरा प्रष्ट हुञ्च । साथै पडाइमा वा राष्ट्रसेवादिकाममा लाग्न पर्दा पराधीनतामा परेकाले परिस्थितिवश आचारशैथिल्ल्य हुन गएकामा पनि पडाइ सिद्दिएपछि वा राष्ट्रसेवानिवृत्त भएपछि स्वाधीन हुँदा त यथाशक्ति गोदानादि प्रायश्चित्त गरेर स्वधर्माचारमा रहनु र यौवनमा भएका दुरितलाइ पाको भएपछि गरिएका सुकृतले मेटेर सुगति प्राप्त गर्नु उचित हुनि कुरा शास्त्रोपदिष्ट समेत हुनाले[१४] तेसै गर्न पर्निमा तेसो पनि नगरिएको देखिनाले पनि उक्त कुरा प्रष्ट हुञ्च । (४) वैदिक--सनातन-वर्णाश्रम-धर्मानुयायिका परम्परामा जन्मेका व्यक्तिहरुको राम्म्रै जीवनयात्रा चल्दाचल्दै पनि अधिक धनमानको र भौतिक सुखसुविधाको लोभले गर्दा तिनिहरु चरित्त्रभ्रष्ट हुँनजाँदा पनि वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्ममा आघात पर्न गएको अनुभव हुञ्च । विद्द्वान्मा र सदाचारिमा गनिएका र बाइर देखिनि तेसै प्रकारको चरित्त्रको दोहन गरि धनमान आर्जेका व्यक्तिहरुले पनि आँफ्ना सन्ततिलाइ आँफ्नु विद्द्याधर्मको परम्पराबड विमुख गराइ अर्थकामपरायणतातिर सोज्याएकाले अग्ग्रपङ्क्तिका योद्धा भाग्दा सेनामा भागदौड मच्चिएजस्तै स्थिति वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायिहरुमा पनि उत्पन्न हुनगएको देखिञ्च । (५) ब्राह्मणादिवर्णका व्यक्तिहरुमा आत्मगौरवानुभूतिका र अद्ध्यात्मज्ञानका ह्रासले र दासमनोवृत्तिका विकासले पनि वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्ममा आघात पर्न गएको बुजिञ्च । (६) नानाथरि विधर्मिविदेशिहरुले पौराणिक कथाका हिरण्यकशिपुले (द्र.भागवत ७।२।१०-१२) र कंसका मन्त्रिहरुले (द्र.भाग. १०।४।३९,४०) वैदिक वर्णाश्रमधर्मका मूल ब्राह्मणहरुलाइ र ऋषिहरुलाइ सिद्द्याउन प्रयास गरेझैँ नै शुद्ध ब्राह्मणकुलमा जन्मेका समेत गनिएका वा प्रतिभाशालि वर्णाश्रमधर्मि व्यक्तिहरुलाइ विदेशमा लगि वेदाद्ध्ययनादि -स्वधर्मबाट अत्यन्तै विमुख र अर्थकामपरायण भै भ्रष्ट बन्न प्रलोभन दिइ तथा वर्णाश्रमधर्ममर्यादा तोड्न अनेकप्रकारले प्रोत्साहित गरि कुलीन ब्राह्मणहरुलाइ सिद्द्याइ, वैदिक सनातनवर्णाश्रमधर्मको जरो नै कुआइ तथा हाम्म्रा देशका शिक्षानीति बनाउनिहरुलाइ पनि आँफ्ना वशमा पारि षड्यन्त्रपूर्ण शिक्षाप्रणालीद्वारा हाम्म्रै भाइछोराहरुलाइ नै हाम्म्रो धर्मका विरोधि बनाइ वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मलाइ नष्ट गर्न प्रयास गरिरहेको बुजिएको र एस विषयमा वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायिहरुको राष्ट्रको अनुकूल राष्ट्रिय नीति कँहीँ केइ नभएको प्रतीत हुनाले तथा विभिन्न वर्गका र समुदायका व्यक्तिहरु जानेर वा नजानेर वर्णाश्रमधर्ममर्यादाभङ्ग गर्न प्रवृत्त भएकाले पनि वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्ममा ठुलोऽऽ आघात पर्न गएको देखिञ्च । (७)ऐले भारतवर्षमा प्राशासनिक र सामाजिक परिस्थिति वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मको

---

१४. यद् यौवने चरति विभ्रमेण सद् वाऽ सद् वा यादृशवँ वा यदा वा ।
उत्तरे चेद् वयसि साधुवृत्तस् तदेवाऽस्स्य भवति नेतराणि ॥
--बौधायनधर्मसूत्र १।१०।३३ ।

पालनको अत्यन्त प्रतिकूल हुँदै जानाले अवशिष्ट कतिपय धर्मशील व्यक्तिहरु पनि स्वधर्मपालन गर्नमा र आँफ्ना सन्ततिलाइ स्वधर्ममा वास्तविक रूपमा दीक्षित गर्नमा अत्यन्तै असमर्थ हुनि खण्ड परेकाले वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मको जरै उखेलिनि र बिउ नै भुटिनि गरेर वैदिकसनातनवर्णाश्रम(हिन्दु)धर्ममा आघात पर्न थालेको देखिञ्च। अष्ट्रेलियामा आदिवासिहरुको उच्छेद गर्न "गोरानियम"-ले खेलेको इतिहासमा चर्चित भूमिका जस्तै भूमिका भारतवर्षमा वैदिक-सनातनवर्णाश्रमधर्मिहरुको उच्छेद गर्न पश्चिमाहरुका पुच्छरहरुले चलाएका वर्तमान प्राशासनिक शैक्षिक व्यवस्थाले खेल्न लागेको प्रतीत हुञ्छ।

(छ) नेपालमा धार्मिक सामाजिक मर्यादामा अतिशिथिलता

भारतवर्षको उपर्युक्त परिस्थितिले गर्दा ऐले नेपालि समाजमा धार्मिक सामाजिक मर्यादा अत्यन्तै शिथिल हुँदैगएको पनि देखिञ्च। अस्पर्शनीय-स्त्रीमाथि चडेको समाजिक आरोप लागि केइसमय बन्धुवर्गबड अलग भएको व्यक्ति, बन्धुवर्गका समूहका मुखिञ्जेल छाति ठोकेर मैले रक्सि खानि गर्‍या छु लौ कल्ले क्याचौं भन्नि व्यक्ति, मत्वालि स्वास्नि राखेर मूल बाटामा बसोबास गरि तेसैसित सराबर भै भक्ष्याभक्ष्यको केइ मर्यादा नराखि खानपान गर्नि व्यक्ति पनि प्रायश्चित्त विना नै तेसै ब्राह्मणका घरमा सराबर हुन थालेका देखिञ्चन्, सुनिञ्चन्। पुनर्विवाहितस्त्री भनि आशङ्कितस्त्री पनि उपाद्ध्याय ब्राह्मणका घरमा विनापरीक्षा नै अपत्योत्पादनार्थ स्वीकृत हुन थालेको देखिञ्च। पतनीय अनाचार गर्निहरुलाइ छोरि-बैनि दिन आँफुलाइ सदाचारपरायण ठान्निहरु पनि कत्ति नहिच्किचाउनि हुन थालेका पाँइञ्चन्। भारतवर्षबाइर म्लेच्छदेशमा पुस्तै बिताएकालाइ पनि ब्राह्मणैले पनि छोरि दिन थालेको देखिञ्च। घटिजातका पुरुषसित पोइला गै पतित भाकि छोरिलाइ घरमाइत गराउन पनि मै हुम् भन्नि ब्राह्मण पनि लाज नमान्नि हुन थालेका देखिञ्छन् र घटिजातलाइ बिया गरेरै छोरि दिएको हुम् भन्न पनि सङ्कोच नमान्नि भएका पनि पाँइञ्चन्[१५]। पोइला गाकि छोरिलाइ र कर्म नचलेकि छोरिलाइ भन्से बनाउन पनि बाउनहरु सङ्कोच नमान्नि हुनथालेका

---

१५. १९१० सालमा बनेको भनि मुद्रित अँइनमा बिहाबरिको प्रकरणको नवम नियममा "उपाध्या ब्राह्मणले भात मिल्दा छोरि दिदा भात मिल्दा कुटुँवलाइ दि विहा गर्नु आफुभंदा कमि भात नमिलन्या जातकालाइ षुसिराजिले छोरि दिन्याको अैनबमोजिमको अंस सर्वस्वगरि आधि तेसै छोरिलाइ दिलाइ आधि इटाचपलि पुर्‍याइदिनु (सर्खरि-दाखिल गर्नु). आफु भात नचलन्या कम जात भै उपाध्याका छोरि विह्‍या गर्न्यालाइ उपाध्याका कंन्याको करणि गर्न्याका अैन वमोजिम सजाय गरि लोगन्या स्वास्नि छुट्याइदिनु जार हांन पाउदैन हान्या सर्वस्व गरि दामल गर्नु स्वास्नि जौना जातकाले विहा गर्‍याको हो उसै जातकि हुंछे" भन्नि व्यवस्था देखिञ्च। १९२९ सालमा छापिएका अँइनमा पनि चौथो भागमा बिहाबरिका नवम नियममा नै र १९४५, १९६१, १९७५, १९८०, १९८४, १९८७ सालहरुमा छापिएका अँइनहरुमा बिहाबरिका तेरौं नियममा तथा १९९२ सालमा छापिएका अँइनमा बिहाबरिका बाइसौं नियममा यो व्यवस्था देखिञ्च। घटि जातकासित पोइला जानि स्त्री पतित हुञ्चे भन्नि कुरा याज्ञवल्क्यस्मृतिमा "नीचाभिगमनङ्ग गर्भपातनम् भर्तृहिंसनम्। विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि दध्रुवम् " (३।२९७) भनि प्रष्ट पारिएको छ।

देखिञ्चन् । शुद्धै कुलमा जन्मेका ब्राह्मणवटुहरुको व्रतबन्ध पनि रतेउलिमा चटक फिके जस्तै हुन थालेको देखिञ्च । शिखा-सूत्र-स्नान-सन्ध्योपासन-भक्ष्याऽभक्ष्य-पेयाऽपेय-कार्याऽकार्यका वेदादिशास्त्रसम्मत परम्परागत नियमको पालना गर्नि कुरा अत्यन्तै विरल हुँदै गएको देखिन थालेको छ । "हाँमि शिखासूत्रको मत्लप् राख्तैनम्, नित्य-स्नान-सन्ध्योपासनको पनि वास्ता गर्दैनम्, जाँडरक्सि सुँगुरकुखुरा लशुनप्याज छ्यापिच्याउ पनि खाञ्चम्, जो सित पनि नारिएर जाँ पनि दालमातै मस्सैंऽ लफन्याऽर हिण्चम्, एस्ता विषयका बाउनका नियम बोक्के हुन्, ब्राह्मणको आन्तर रूप पो मुक्ख्य हो त " भनि आँफ्नु बुजक्कडपना देखाउनि र तेस्तै व्यवहार गर्नि माञ्छे पनि ब्राह्मणसमाजभित्त्रै छ्यासछ्यास्ति पाँइन थालेका देखिञ्चन् । प्रकाश रूपमा स्वच्छन्द भै अभक्ष्यभक्षण-म्लेच्छदेशगमनादि गम्भीर प्रकृतिका भ्रष्टाचार गर्नि मानिसहरु पनि शास्त्रको वास्ता नगरि स्वसामर्थ्यासामर्थ्यको विचार नराखि गरिएका साधारण हल्काफुल्का कृत्यले प्रायश्चित्त भयो भनि समाजमा सराबर भै वैदिक शास्त्रीय धार्मिककृत्यका अधिकारिका रूपमा खडा हुन थालेको र "सदाचारि विद्द्वान् कुलीन सम्पन्न ब्राह्मण हुम्" भन्निहरुले पनि तिनको तेस्तो व्यवहारलाइ समर्थनै गर्न थालेको पाँइञ्चा प्रकाशरूपमा स्वच्छन्द भै म्लेच्छदेशगमन, शिखासूत्रत्याग, स्नानसन्ध्योपासन-त्याग, सुँगुरकुखुरा-लशुनप्याज-छ्यापिच्याउ-जाँडरक्सि इत्यादि अभक्ष्यको भक्षण अपेयको पान समेतका पतनीय अनाचारमा लागेका र तेसको प्रायश्चित्त पनि नगर्नि अनाचारबड निवृत्त पनि नहुनि वेदाद्ध्ययनविमुख ज्वाँइभानिचहरुलाइ पनि "वेदसम्मताचारद्वारा वेदको रक्षाका लागि नै ब्रह्माजिले ब्राह्मणलाइ ब्रह्मकर्मको (षट्कर्मको) अधिकार दिनुभएको हो" भन्नि बौधायनधर्मसूत्र(१।१८।२)-याज्ञवल्क्यस्मृति (१।११८)-मनुस्मृति(१।९३-९९)इत्यादि मान्य धर्मशास्त्रका भनाइमा ध्यानै नदिइ बह्मकर्ममा समेत लगाउनि पठितै ब्राह्मणहरु पनि छ्यासछ्यासृति देखिन थालेका छन् । प्रकाश रूपमा स्वच्छन्द भै सुँगुर-कुखुरा, लशुनप्याज, छ्यापिच्याउ, हट्टालयको दाल-मात, जाँडरक्सि, सीधु-मधु-मैरेय इत्यादि अभक्ष्यको भक्षण र अपेयको पान, कुक्कुटपालन, श्वेतसूकरपालन इत्यादि पतनीय कर्म गर्नि र तेसको प्रकाश-प्रायश्चित्त नगरिकन मत्त्रै हैन उक्त प्रकारका दुष्कर्म पनि नछोडिकनै पौरोहित्त्य गर्न र उच्च आसनमा चडि कथापुराण भन्न तम्सिन पनि माञ्छे नहिच्किचाउनि हुन थालेका र तेस्तै व्यवहारलाइ किङ्कर्तव्यविमूढ समाजले स्वीकारगर्न पनि थालेको देखिञ्च । कुलीनै ब्राह्मणहरुलाइ पनि आत्मविस्मृतिले बेस्सरि ढाक्न थालेको पाइँञ्च र तिनिहरुबड समाजमा धर्ममर्यादास्थापनामा र सामाजिकन्यायस्थापनामा योगदान शून्य हुनथालेको देखिञ्च । एस परिस्थितिमा शास्त्रीय ब्राह्मणत्वको आधार सर्वथा उच्छिन्न हुन लागेकाले नेपालमा मत्त्रै हैन भारतवर्षमा नै वर्णाश्रममर्यादाको उच्छेद गर्न र उच्छेद भएको साबित गर्न खोज्नि परचक्क्रिहरुलाइ र "पौडेल खँदाल आदि बाउनका चेहरामा मङ्गोलियन प्रभाव प्रचुर मात्त्रामा देखिञ्च" इत्यादि भनि तिनिहरुसित स्यालभाका मिलाउनिहरुलाइ ऐतिहासिक रूपमा नेपाल समेत भारतवर्षमा शास्त्रीय ब्राह्मणत्वको सर्वथा उच्छेद भएको कुरा देखाउन कत्ति पनि गारो नपर्नि स्थिति अब एक पुस्तापछि नै आउन लागेको देखिञ्च ।

एसरि अनादि वैदिक परम्पराको र सुदीर्घ ऋषिवंशको नेपाल समेत भारतवर्षमा पूर्णतया उच्छेद हुन लागेको टुलुटुलु हेरि तेसका मूक सहयोगि भएर तथा एस कुराको चेतना नै नभएझैँ गरेर सक्रिय सहयोगि नै बन्न पुगेर पनि बस्नि कुरा धनि, बलि, विज्ञ, कुलीन मानिनिसमेत सबैजसो द्विजातिका लागि साधारण कुरा जस्तो हुन थालेको पाँइन्च । आँफ्ना छोराछोरिलाइ शिक्षा दिन र तिनमा संस्कार हाल्न परचक्रिलाइ वा तिनका कार्यकर्ताजस्ता व्यक्तिलाइ सुम्पनु आँफ्नी पत्नीमा बीजाधान गर्न विजातीय निन्द्य पुरुषकाँहाँ पठाउनु जस्तै हो भन्नि कुरामा विचार पुऱ्याउनि माञ्छे अत्त्यन्तै दुर्लभ भएको देखिञ्च । प्रायः सबै नै अर्थकामप्रधान भएका देखिञ्चन् ।

(ज)नेपालमा धार्मिक सांस्कृतिक परम्पराको अतिप्रतिकूल स्थिति

नेपालमा ऐले धार्मिक सामाजिक पतन तेतिसम्म भएजस्तो बुजिञ्च कि आँफ्नु जीवन, धन, विद्द्या, बुद्धि, धर्म, संस्कार, भाषा, राष्ट्र केइ भन्न नपाउँनि स्थिति हुँदा पनि नेपालि समाज किङ्कर्तव्यविमूढ भएर परचक्रिले र तिनका पुच्छरहरुले जता घसेट्यो उतै घसेटिनि घसेड्टाको स्थितिमा पुगेको देखिञ्च ।

आँफ्ना बालबालिकालाइ ड्याड्डि-मम्मि भनाउनमा, विवाहोत्सवादिमा पनि अङ्रेजि गीतका रेकर्ड बजाउनमा, अङ्रेजि नाच नाच्नमा, अङ्रेजि गीत गाउनमा, मदिरा पिउनमा र जन्मोत्सवमा केक काट्नमा पनि गौरवानुभूति गरिनि वातावरण नेपालि समाजमा परचक्रिका पुच्छरहरुले खडा गराएको देखिञ्च ।

राष्ट्रका बहुसङ्ख्यक शिक्षित सन्ततिमा आँफ्नु जन्मभूमि भारतवर्षान्तर्गत हिमवत्खण्डस्थ नेपाल देशलाइ पुण्यभूमि र कर्मभूमि मान्नि भावना विकसित गर्नुको सट्टा परचक्रिहरुले र तिनका पुच्छरहरुले षड्यन्त्रपूर्वक चलाएका शिक्षाद्वारा र खडा गरेका अन्य परिस्थितिद्वारा तिनलाइ युरोप-अमेरिकाका पाल्तु कुत्ताहरुले खाएजत्तिको पौष्टिक खाना पनि हाँमिले खान पाय्येन, तेत्ता जान पाए त पौष्टिक खाना खान पाँइँदो हो अनियन्त्रित कामोपभोग गर्न पाँइँदो हो र कृतार्थ भइँदो हो भञ्चन् कि भनेजस्ता र आँफ्नु धर्म-संस्कृतिका प्रतिपादक संस्कृतग्रन्थ छुनै नचाहानि, आँफ्नु धर्मसंस्कृतिका विषयमा अद्ध्ययन गर्ने नचाहानि, सुन्नै नचाहानि, तेसको चर्चै गर्न नचाहानि र आँफ्नु धर्मसंस्कृतिको वैचारिक र व्यावहारिक रूपमा तिरस्कार गर्नि बनाय्येको पाँइञ्च ।

सात समुद्द्रपारिका "तीर्थ"मा नन्वाइकन कोइ नेपालमा धार्मिक नेता पनि हुन नसक्नि, विद्द्वान्मा गनिन पनि नसक्नि, शिक्षाविद् पनि नमानिनि, जननायक पनि नकहलाउनि, महामानव पनि नबन्नि, राष्ट्रसञ्चालक बन्न पनि नसक्नि भन्नि विचार नेपालिहरुमा व्याप्त देखिञ्च । गुरुपुरेत समेत पश्चिमा गोराहरुको इस्क्कोन भन्नि संस्थाले तालिम गरेका सात समुद्द्रपारिका माञ्छेलाइ नै बनाउनि प्रयास समेत भएको कुरा प्रत्यक्ष बेहोरिएको छ । इस्क्कोनका व्यक्तिले "इस्क्कोनका क्रियाकलापबाट प्रभावित नहुनि नेपालका नेताले जनताको हित गर्न कसरि सक्लान्" भनि गरेका दाबालाइ सर्स्वरि पत्रिका गोर्खापत्त्रले (२०३८।७४) नै प्रचार गरेको पनि देखिएको छ । "धर्म राजादेखि रङ्कसम्मलाइ सन्मार्गमा चल्न प्रेरणा दिनिर ओरत्त्र-परत्त्र सपार्नि तत्त्व हो" भन्नि वस्तुस्थितिलाइ भन्दा "धर्म अफिम हो, त्यो चतुराहरुको लाटासुदाहरुलाइ ठग्नि

जाल मत्रै हो" भन्नि भनाइलाइ चरितार्थ गर्नि गरेर चल्नि र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रम-मर्यादामा खलल पार्न प्रयास गर्नि तथाकथित धार्मिक क्रियाकलापलाइ परचक्क्रिहरुका पुच्छरहरुले परचक्क्रिहरुकै आर्थिक समेत आडभरोसामा प्रोत्साहित गरि विभिन्न सङ्घसंस्थाद्वारा सञ्चालित गरेर नेपालि समाजमा वैदिक धार्मिक आस्था खलबल्याइ अन्नोलको स्थिति ल्याइ क्रिस्तानमतको प्रचारका लागि वातावरण बनाउन लागेको पनि देखिएको छ । विश्वहिन्दुमहासङ्घको काम तेस्तै प्रकारको देखिञ्च[१६] । सनातनधर्म-सेवासमितिले पनि आँफ्नु नामले माञ्छेहरुलाइ झुक्क्याएर उक्त प्रकारकै क्रियाकलाप गरेको देखिञ्च[१७] । उक्त समितिका प्रमुखले नेपालको सर्खारि रेडियोमा नियमित रूपमा कथित धर्मप्रवचन गर्नि ठेक्दारि उइलेइदेखि प्राप्त गरेको देखिएकाले समेत तेस समितिका उक्त प्रकारका क्रियाकलापलाइ पञ्चायतकालदेखि ऐलेसम्मनै सर्खारि संरक्षण प्राप्त भएको देखिञ्च । अद्द्वैतसंस्था पनि तेस्तै प्रकृतिको संस्था भएको र तेस्तै

---

१६. राजा वीरेन्द्रलाइ र उनकि रानिलाइ समेत विभिन्न रूपमा मुछेर, धेरै नेपालि राष्ट्रिय सम्पत्ति लगाएर, नेपालका मन्त्रिहरु र विश्वविद्यालयका उपकुलपतिहरु समेत संलग्न गराएर विश्व-हिन्दु-महासङ्घले नेपालमा गराएको द्वितीय विश्व-हिन्दुसम्मेलन(२०४४)मा विश्वहिन्दु- महासङ्घले वैदिक आदर्शको विरुद्ध राजालाइ "धर्मसम्म्राट्" घोषित गर्नि विवादोत्तेजक प्रयास गरेको र रानिका समक्षमा " जातिप्रथाले र अस्पृश्यताले हिन्दुत्वमा ठुलो क्षति पुऱ्याएको छ, तसर्थ हामि सङ्कल्प गर्दछम् कि हिन्दुसमाज र हिन्दुधर्म जातिभेदरहित होस्, एसका भाइभाइमा अस्पृश्यता खारिच गरियोस् । सबै हिन्दु बराबर र सबै हिन्दु ईश्वरका अंश भएकाले यो सङ्कल्प गरिएको छ कि हामि हिन्दुत्वका इ दुइ कलङ्क मेटेर फाल्छम्" भन्नि र " शान्तिका लागि सबै हिन्दुहरुको एकताका लागि सबै हिन्दुकालागि एउटै धर्म एउटै जात, एउटै समाज एउटै संस्कार भन्नि समाघोष (नारा) होस्" भन्नि स्वीकृत सङ्कल्पहरु अङ्रेजिमा पडेर सुनाएको देखियो । उक्त सङ्कल्पलाइ रेडियोनेपालले रिले गरेर प्रसारित गरेको थियो । गोर्खापत्रले पनि छापेको थियो । ("Resolutions Adopted by Vishwa Hindu Mahasammelana, March 24-28 (1988), Kathmandu, Nepal"-का ३१ र ३२ सङ्ख्याका सङ्कल्पहरु पड्नुहोस् । एस सम्बन्धमा २०४४।१२।१३-१७ मितिका गोर्खापत्रमा प्रकाशित विवरणहरु पनि पड्नुहोस्) ।

१७. "एस धम्मो सनन्तनो" भनि धम्मपदमा शाक्क्यसिंह बुद्धले भनेको "सनातनधर्म"-को आदर्श लिइ जाति-वर्ण-लिङ्गको भेद नगरि चलाइनि कथित धार्मिक क्रियाकलापलाइ वैदिक सनातनधर्मको क्रियाकलाप हो भनि सिदासादा श्रद्धालु धार्मिक सज्जनहरुलाइ भ्रममा पारि नेपालका वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायि जनतामा समेत फिँजाउनमा प्रयत्नशील सनातनधर्मसेवासमितिका क्रियाकलापलाइ पश्चिमाहरुद्वारा, तिनका सहकर्मि पुँजिपतिहरुद्वारा र नेपालकाजिल्लाप्रमुखअधिकारि-र-अञ्चलाधीशहरुद्वारा समेत संरक्षणर सहयोग दिय्येको र रेडियोनेपाल-गोर्खापत्र-नेपालटेलिविजनजस्ता सर्खारि सञ्चारमाद्ध्यमहरुले प्रसारित गर्नि गरेको कुराको समेत सङ्केत गरि उक्त विषयमा समेत वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायि नेपालिहरुको ध्यान आकृष्ट गर्दै विद्वत्सभाका सभापति श्रीबुद्धिसागर पराजुलि मीमांसाचार्यबाट २०४३।१२।४ मितिमा प्रकाशित "हिन्दुधर्मको भ्रान्त व्याख्याबाट सावधान" भन्नि पर्चा पड्नुहोस् ।

क्रियाकलापमा सलँलग्न भएको पाँइञ्च[१८]। विकृत आर्यसमाजि-संस्कार बोकेका नरहरि नाथका लहडमा चल्नि बृहदादध्यात्मिक-परिषद्का क्रियाकलापहरु त एस विषयमा सबैभन्दा उग्ग्र तथा विकृत खालका देखिञ्चन्[१९] । अनेक प्रकारका योगिका र

---

१८. अद्वैतसंस्थाले वैदिकसननातनवर्णाश्रमधर्मि-गुरुशिष्यमर्यादा-भङ्ग गर्निगरेको कुरा सबैले देखेजानेकै कुरा हो। अनाथालयमा पालिएका केटाहरुको अधिकार-अनधिकारको विचार नगरि उपनयन गर्न कुलीन ब्राह्मणहरुसमेतका सबै नेपालिहरुका धार्मिक क्रियाकलापमा समेत आँफ्नो निर्देशन र नियन्त्रण स्थापित गर्न चाहानि सर्वाधिकारवादि पञ्चायति शासकका इसारामा चल्नि सामाजिकसेवा-राष्ट्रिय-समन्वयपरिषद्-भित्त्रको हिन्दुधर्मसेवासमन्वय-समितिमा हुकुमले सभापतिमा राखिएका; अवैध रूपमा जनै लाइ टुप्पि राखि नेपालि द्विजातिका समेत धर्मगुरु बन्नमा पश्चिमा गोराहरुलाइ नेपालि राष्ट्रिय मान्यता दिलाउनमा कटिबद्ध खेमराज केशवशरणका निर्देशनमा अद्वैतसंस्थाले माञ्छे खटाएको हो भन्नि कुरा पनि विवेकशील वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मिसमाजमा चर्चितै कुरा हो। अद्ध्यात्म-चिन्तनका निमले खडा भएको अद्द्वैतसंस्था राजनीतिक क्रियाकलापमा सलँलग्न भएका प्रमाणहरु पनि गोर्खापत्त्रमा पाँइञ्चन् (द्रष्टव्य - गोर्खापत्त्र २०४२।४।२१।२, २०४७।२।५, १३)। २०४२।४।२१।२ मितिको गोर्खापत्त्रमा "राजभक्ति ईश्श्वरभक्तिको सोपान" भन्नि लेखमा "देवेश्श्वरसरस्स्वती"-को "राजभक्ति सम्पूर्ण शास्त्रबाट समर्थित ईश्वरभक्तिको सोपान हो भन्ने उपदेश घरघरमा पुर्‍याउन संस्था (अद्वैतसंस्था) अग्रसर भैरहञ्छ" भन्नि उक्ति पाँइञ्छ। एसबड अद्द्वैतसंस्थाको भित्त्रि रूप उदाङ्डो हुञ्च।

१९ २०४६ संवत्का मङ्सिर-पुसमा काठमाण्डुमा बालाजिका नजिकमा बिस्नुमतिका तीरमा धनि-बलिहरुकाआडले नरहरि नाथले कोटिहोमका नामले वैदिकतान्त्रिकशास्त्रविधानविरुद्ध एउटा मनगडन्ते "धार्मिक आयोजन" गरेका थिए। तेसमा वर्ण-जाति-लिङ्गादिको शास्त्रमर्यादा तोडि कथित "उपनयन"-हरु पनि गरिएका थिए र माइकबाट गायत्त्री मन्त्र सुनाउनि समेतका काम गरिएका थिए। राजा वीरेन्द्र पनि उक्त आयोजनामा संलग्न भएको कुरा २०४६।९।१७।२ मितिमा गोर्खापत्त्रका मुखपृष्ठमा प्रकाशित चित्त्रले समेत देखाएको थियो। तेस आयोजनालाइ लिएर विद्द्वत्सभा-(काठमाण्डु-)का सभापतिबुद्धिसागर-पराजुलिमीमांसाचार्य-उपसभापतिलोकनाथढकाल-प्राचीनन्यायाचार्य-सचिवशिवराजआचार्य-शाङ्करवेदान्ताचार्य-सदस्स्यहरु-सोमनाथपौडेलवेदाचार्यराधाकृष्णअधिकारिधर्मशास्त्राचार्य-दुर्गाप्रसाददवाडिदर्शनाचार्य-विष्णुप्रसादज्ञवालिपुराणेतिहासाचार्यहरुले "धर्मलाइ धमिल्याउने प्रयास कसैका लागि पनि कल्ल्याणकारि हुँदैन" भन्नि शर्षक दिइ एक वक्तव्य प्रकाशित गरेको देखिञ्च। सो वक्तव्य २०४६ संवत्का पुसका १७ गतेको साप्ताहिक जनज्योतिमा, २० गतेका साप्ताहिक मञ्चमा, २७ गतेका आरति साप्ताहिकमा, र नवरस साप्ताहिकमा, तथा २८ गतेका साप्ताहिक नेपालि आवाजमा प्रकाशित भएको पाँइञ्च। तिमद्दे साप्ताहिक मञ्चमा पूर्णरूपमा प्रकाशित उक्त वक्तव्यको रूप तललेखिए अनुसारको देखिञ्च - "आजभोलि वेद, स्मृति, पुराण, वेदाऽविरोधि आगम, शिष्टाचार इत्यादिबाट प्रतिपादित तथा परम्पराबाट आएको वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मको स्वरूपलाइ नै अमर्यादित प्रचार-प्रसारले र अव्यवस्थित आचरणले धमिल्याइ नेपालि जनतामा भ्रम फैलाउने काम धेरै तिरबाट जोडतोडले भैरहेको देखिञ्छ। कोटिहोमादिका नामले स्त्रीशूद्द्रादिसमेतलाइ हवनाधिकार दिने गरि शास्त्रविधिहीन ब्राह्मणादिसम्पद्‌रहित यज्ञयागादिको आयोजना गर्ने र शास्त्रविधि, देश, काल, अधिकारि, वर्ण, जाति इत्यादिको कुनै विचारै नराखि गरिने सामूहिक व्रतबन्ध कन्न्याहरुको व्रतबन्ध इत्यादि अमर्यादित क्रियाकलापहरु चलाउने समेत कार्य नेपालि समाजका कतिपय धनि-बलि-प्रभावशालि

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

बाबाका[२०] शङ्कराचार्यका र महामण्डलेश्शवरहरुका तथा नानाप्रकारका साधु-सन्तका रूपमा उब्बिइ-उब्ब्याइ अशास्त्रीय आचरणका[२१] प्रचारमा लागे-लगाएका मान्छे पनि नेपालमा धेरै नै देखिञ्चन्। धार्मिक आचारविचारका विषयमा शुद्धकुलीन ब्राम्हणहरुको वेदादिशास्त्रसम्मत[२२] स्वाधीनतालाइ अनादिकालदेखि मान्यता प्राप्त भै आएकामा र

व्यक्तिका र संस्थाका समेत आडले गरिँदैरहेको देखिञ्छ। एस्ता शास्त्रविधिहीन र व्यक्तिविशेषका स्वेच्छाचारिताबाट चल्ने धर्मका नामले हुने अमर्यादित क्रियाकलापबाट वाञ्छित फल प्राप्त नहुने मात्र हैन, विपरीत (अनिष्ट) फल समेत प्राप्त हुञ्छ। धर्मलाइ धमिल्याउने प्रयास गर्नु कसैको लागि पनि कल्ल्याणकारि हुँदैन। तसर्थ तललेखिएका शास्त्रवचनहरुको समेत विचार गरि एस्ता क्रियाकलापबाट निवृत्त हुन र बच्न सबै नेपालिहरुलाइ सचेत गराइञ्छ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥ गीता १६।२३।
दुरिष्टैर् दुरधीतैश्च दुराम्नानैर् दुरागमैः।
विप्राणाङ् कर्मदोषैस् तैः प्रजानाञ् जायते भयम्॥
— वेदाङ्गज्योतिषभाष्योद्धृत स्मृतिवचन, श्लो. ४३।
धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।
तस्माद् धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो वधीत्॥ मनु. ८।१५"।

२०. नरहरि नाथयोगि, कथित नेपालि बाबा तेजनाथ, खेमराज केशवशरण इत्यादि व्यक्तिहरु कोटिहोम-गायत्रीपुरश्चरण-पुराणवाचन-देवतामूर्तिप्रतिष्ठापन-पूजन-उपनयनादिकृत्यहरुमा ऋत्विक् जापक पुराणवाचक पूजक मन्त्रदाता इत्यादिका रूपमा कतै जैसिलाइ नै प्रमुखता दिनि, कतै जैसि-उपाद्ध्याय सराबर गर्नि गरेर वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मस्थितिमा खलल पार्न प्रवृत्त भएकाले र तिनैका क्रियाकलापलाइ कतिपय धनिबलिप्रभावशालि व्यक्तिहरुले सहयोग गर्नि र सर्वारि सञ्चारमाद्ध्यमहरुले प्रचार गर्नि गरेकाले सो कुरामा विद्वत्सभा-(काठमाण्डु-)ले वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायिहरुको ध्यान आकृष्ट गरि शास्त्रको मर्यादा बचाउन र धर्मको तथा स्वकीय परम्पराको रक्षा गर्न आह्वान गर्दै २०४३।९।१७ मितिमा आँफ्नो पञ्चम सन्देश, २०४४।५।१ मितिमा षष्ठ सन्देश तथा २०४५।८।२८ मितिमा सप्तम सन्देश प्रकाशित गरेको बुजिञ्च।

२१. इ 'शङ्कराचार्य'-'महामण्डलेश्शवर'-'साधुसन्त'-हरुको चरित्र तथा क्रिया-कलापको शास्त्रीयता-अशास्त्रीयताका विषयमा विवेकपूर्ण जानकारि प्राप्त गर्न 'वैदिक धर्म मूल रूपमा' भन्नि २०४५ संवत्मा प्रकाशित ग्रन्थको सन्न्यासिधर्मप्रकरण (पृ.२२३-२२८) र 'आद्द्य शङ्कराचार्य र आधुनिक शङ्कराचार्यहरु तथा महामण्डलेश्शवरहरु र स्वामिहरु' भन्नि प्रकरण (पृ.२३०-२३४) पनि पढ्नुहोस्।

२२. 'राजा विना पनि ब्राह्मण रहनु उपपन्न छ, ब्राह्मण विना राजा रहन उपपन्न छैन' भनि मा.वा. शतपथब्राह्मणले (४।१।४।६) ब्राह्मणको स्वाधीनत्व देखाएको छ; ब्राह्मणले मुख्य रूपमा लौकिकपुरुष-विशेषलाइ हैन सोमलाइ नै राजा मान्नि कुरा वेदमा स्पष्ट प्रतिपादित छ (मा.वा. शुक्लयजुर्वेद १०।१८; शत. ५।३।३।१२,५।४।२।३), 'राजा ब्राह्मणलाइ छोडेर अरुको नियामक हो' भन्नि कुरा गौतमधर्मसूत्रादि धर्मशास्त्रग्रन्थमा भनिएको छ; ' धर्म-आचार-विचारमा संशय हुँदा राजाकाँहाँ तेस विषयमा जसो गरिञ्च तेसै गर्नु' नभनेर 'धर्म-आचार-विचारमा संशय हुँदा तेस विषयमा विचाशील क्रियावान् चरित्रवान् स्वाधीन अक्रूर तथा अर्थकामपरायणताभन्दा माथि उठेका धर्मशील ब्राह्मणहरुले जसो गर्छन् तेसै गर्नु'

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

रामचन्द्र जस्ता मर्यादापुरुष राजा मत्रै हैन दुर्योधनजस्ता ऐश्श्वर्यमदमत्त राजा पनि ब्राह्मणहरुका अगाडि नतमस्तक हुनि भारतवर्षको इतिहास रैआएकामा नेपालका वर्तमान राजा वीरेन्द्र शुद्धकुलीन ब्राह्मणहरुको धार्मिकमर्यादा नानाप्रकारले खुँद्न-खुँदाउनमा प्रवृत्त भएको कुरा पनि माथि मूलमा र टिप्पणीमा उल्लिखित कुराहरुबाट समेत विभिन्न समयमा देखा पर्न आउनिगरेको पाँइञ्छ। यो कुरा लिच्छविकालदेखिका विभिन्नकालका नेपालि राजाहरुका परम्पराको[२३] पनि सर्वथा विरुद्ध देखिञ्च। अगि ब्रह्मगायत्री नपाउनि

भनि तैत्तिरीयोपनिषद्मा (१।११) भनिएको छ। एसबाट शुद्धकुलीन ब्राह्मणका जातिव्यवस्था-आचार-व्यवस्थाहरुमा उनिहरुको वेदादिशास्त्रसम्मत स्वाधीनता रहनपर्नि र रैआएको कुरा पनि देखिन आउँछ।

२३. (क) द्वितीय जयदेवले उल्लेख गरेका लिच्छविवंशका प्रथम राजा सुपुष्प-(पुष्पदेव-)ले नेपालदेशमा चातुर्वर्ण्यबस्ति बसालेको कुरा गोपालवंशालिबाट देखिञ्च। मानदेव श्रुतिधर्मशास्त्रविहित धर्म गर्थे भन्नि कुरा काठमाण्डुकेलटोलको अभिलेखमा पाँइञ्च। थाङ्कोट-आदिनारायणस्थानको अभिलेखमा वसन्तदेवले ग्रामकुटुम्बिहरुमा ब्राह्मणहरुको अग्ग्रयस्थान भएको कुरा लेखाएको पाँइञ्च। ललितपुर-भृङ्गारेश्वरको र बलम्बुको अभिलेखमा शिवदेवले आँफुलाइ 'सुविहितवर्णाश्रमस्थितिः' भन्नि विशेषण दिन लगाएको देखिञ्च। एसबाट लिच्छविकालमा वेदादिशास्त्रप्रतिपादित ब्राह्मणमर्यादाको राजाहरुले रक्षा गर्निगरेको देखिञ्च। (ख) शिम्बलवन-गड-राज्यमा (सिम्रौनगडका नान्यदेवले स्थापित गरेका मिथिला-राज्यमा) त ब्राह्मणहरुलाइ वेदवेदाङ्ग पढ्न र स्वतन्त्रतापूर्वक शास्त्रसम्मत गृहस्थधर्मको पालना गर्न राजा-मन्त्रिहरुबाट पूर्ण सहयोग गरिन्थ्यो भन्नि कुरा हरिसिंहदेवका सान्धिविग्ग्रहिक चण्डेश्वर-आदिका लेखबाट देखिञ्च। (ग) कर्णालिप्रदेशका राजा पुण्यमल्लले आँफ्नु कनकपत्रमा शिवदेवपण्डितद्वारा "गाम् पङ्काद् ब्राह्मणीन् दास्स्याद् वृत्तिलँ लोपाद् द्विजवँ वधात्। मोचयन् मुच्यते पापादाजन्ममरणान्तिकात्" भन्नि उल्लेख गराएर ब्राह्मण प्रतिको आँफ्नो राज्ज्यको मान्न्यता स्पष्ट गरेका छन्। पुण्ण्यमल्ललाइ "गार्ग्यायण-गौतमा-ऽत्रि-हारीता-ऽऽपस्तम्बादिधर्मशास्त्रनिपुण" भनिएको देखिएकाले पनि उनका राज्ज्यमा ऋषि-मुनि-ब्राह्मणहरुप्रति परमादर गरिनि कुरा देखिन आँउच। (घ) मल्लकालमा पनि जयस्थितिमल्लले (पाहाडियाकान्यकुब्जब्राह्मण) कीर्तिनाथ उपाध्याय, मैथिलब्राह्मणरघुनाथझा रामनाथझा दक्षिणिब्राह्मणश्रीनाथभट्ट महीनाथभट्ट इ पाँचब्राह्मणहरु सर्वशास्त्रज्ञ र ठूला बुद्धिमान् हुनाले तिनिहरुका निर्णयले ठहरे-बमोजिम अगिअगि लोप भैरहेका आचारादि विषयको र जातका विषयको समेत यथाशास्त्र स्थिति बाँधि धर्मशास्त्र-नीतिशास्त्र-अनुसार राज्यशासन गरे" भन्नि वंशावलिमा उल्लेख पाँइनाले धर्मव्यवस्थामा शास्त्रज्ञ ब्राह्मणहरु नै सर्वोच्च निर्णायक मानिएको कुरा स्पष्ट हुञ्च। उपर्युक्त स्थितिमा देवब्राह्मणको मर्यादालाइ राजाको मर्यादाभन्दा स्पष्ट रूपमा माथि राखिएको देखिञ्च र देवब्राह्मणको व्यवस्था गर्दा "वेदमन्त्रस्मृतिपुराणादिबाट कृत्यमा गनति भएका कार्यहरु गर्नु गराउनु निषेध गरिएका कार्य नगर्नु नगराउनु" भनिएको देखिएकाले शुद्धकुलीन ब्राह्मणहरुलाइ धर्मका विषयमा शास्त्रके शासनमा छोड्नि, राजाले तिनमा मनोमानि शासन नगर्नि गरिएको पनि देखिञ्च। (ङ) पाल्पादेखि चौदण्डिसम्म राज्य फैलाएका सेनराजाहरुका राज्यमा पनि ब्राह्मणहरुको अग्ग्रयस्थान भएको कुरा ब्राह्मणलाइ पत्र लेख्दा राजाले पनि "प्रणामपूर्वकपत्रमिदम्" भनि लेख्नि गरेको देखिएबाट समेत बुजिञ्छ। (च) आधुनिक नेपालका राजाका पुर्खाहरुमद्दे रामसाहिका बारौं स्थितिमा "गौब्राह्मनलाइ खानाकन दुःख हुञ्छ र राजालाइ प्रत्यवाय लाग्छ" भन्नि उल्लेख पाँइञ्छ। मार्न पर्नि अपराध गरेमा पनि ब्राह्मणलाइ नमार्नि मुडेर त्याग गरिदिनि व्यवस्था रामसाहिका पन्द्रौं स्थितिमा देखिञ्च। धर्माधिकार अर्ज्याल ब्राह्मणहरुलाइ दिय्येको कुरा बाइसौं स्थितिमा पाँइञ्च। पृथ्वीनारायणले

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

गरेकाले पनि ऐले ब्रम्हगायत्री सुन्नि र उपनयनमा चण्डी पड्नि गरिआएकाले पनि ऐले वेदै पड्नि गरेकोकुरा समेत चर्चामाआएको पाँइञ्चा यो पनि वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मका अनुयायि शुद्धकुलीन ब्राह्मणहरुको मर्यादामा स्खलल ल्याउनि नै कुरा देखिञ्च। शास्त्रीय आचार-विचार-व्यवहारका विषयमा नेपालमा शुद्धकुलीन (उपाद्ध्याय) ब्राह्मणहरुको मर्यादा अत्यन्तै विशिष्ट प्रकारको भएको कुरा नेपालका इतिहासले स्पष्ट रूपमा देखाएको छ। शुद्धकुलीन (उपाध्याय) ब्राह्मणहरुमा समेत निकटभूतकालसम्म भाउजु बेहोर्नि प्रथा थियो भनि कतिपय लेखकहरुले लेखेको कुरा युक्तिसङ्गत देखिँदैन[२५]। त्यो

"कचहरिपिछे यक्‌यक् पण्डीत राषि सास्त्रवमोजिम अदालत चलाउनु" भनि उपदेश दिएको देखिञ्च। इ कुराहरुबाट "चातुराश्रम्यधर्मश्च वेदधर्मश्च भारत। ब्राह्मणेनाऽनुगन्तव्व्या नान्यो विद्द्यात् कथञ्चन" भनि महाभारतले समेत प्रतिपादित गरेको (शान्तिपर्व ६५।९) ब्राह्मणमर्यादालाइ हिजोसम्म नेपालमा राजाहरुले पनि रक्षित गर्दैआएको देखिञ्च. कथञ्चित् राजाले त्यो मर्यादा तोडेमा ब्राह्मणहरुले त्यो मर्यादा स्थापित गर्न प्रयास गर्नि शास्त्रसम्मत (द्र. शान्ति. ७८।१९-२१) परम्पराको रणबहादुरसाहले तैरौंते (मैथिल)मिश्र ब्राह्मणकि विधवा छोरि पुनर्विवाहित कान्तवती बाहुनिमा जन्माएका प्रतिलोमज गीर्वाणयुद्धविक्क्रमलाइ शास्त्र (द्र. वीरमित्रोदय, राजनीतिप्रकाश, पृ. ३५-४२) लत्त्याइ राज्ज्याधिकार दिनि र तेसमा करकापले गुरुको स्वीकृति लिन खोज्नि रणबहादुरसाहका कामको यथाशक्ति दृढतापूर्वक कडा विरोध गरेर काशिका ब्राह्मण, गोर्खालिराजगुरुघरानाका व्यक्ति पण्डित गजराजमिश्रले निर्वाह गरेको हिजोको इतिहास पाँइञ्च (द्र. इतिहासप्रकाश, अङ्क १, पृ. १५-२१)। इतिहासशिरोमणि भनेर ठुलो बनाय्येका बाबुराम आचार्यले पछिआएर भने पनि रणबहादुरसाहका उक्त कार्यको समर्थन गर्नि प्रयास गर्दै नेपालको सङ्क्षिप्त वृत्तान्त -(खण्ड १, १०२-१०३ पृष्ठ)मा लेखेका "डोटिका राजा नागवम मल्लका विवाहिता बाहुनि भानुमतीपट्टिका छोरा गद्दिमा बसेकाले डोटिमा इनैका वंशमा मुकुट चलेर आएको थियो" इत्त्यादि कुरा गजराजमिश्रले अँगालेको शास्त्रसम्मत ब्राह्मणादर्शको विपरीत देखिञ्च। आधुनिक चाटुकार आसेगासे बाउनले इतिहासले देखाएको उपर्युक्त प्रकारको कुराका विरुद्ध लेखेका कुरा पनि तेस्तै देखिञ्चन्। "नेपालका राजाको प्रज्ञाप्रतिष्ठान"ले लेखकस्वका मोटा राशिका लोभमा पारेर "क्षत्रियले ब्राह्मणी, क्षत्रिय, वैश्य तथा उच्च शूद्रवर्णका स्त्रीसंसर्ग गरी जन्मेका जातक पनि क्षत्रिय मानिञ्छन्," "स्मृतिकारले व्यवस्था गरेको सूत, मागध, अम्बष्टम्म, पारशव आदिको परिगणन गर्ने व्यवस्था भारतमा पनि समाप्त भएको र नेपालमा यसको विभाजनरेखा पहिलेदेखि नै पाइदैन" इत्यादि लेख्न लगाइ प्रचार गराएको कुरा ('नेपालको सांस्कृतिक परम्परा र राजमुकुट' २०४५, पृ. १२७) पनि तेस्तै देखिञ्च। शासकनियन्त्रित साझाप्रकाशनले प्रकाशित गरेको जनकलालजिको 'हाम्रो समाज : एक अध्ययन' भन्नि ग्रन्थमा लेखिएका एसै प्रकारका कुरा पनि तेस्तै नै हुन्। वैदिक जाति-धर्मका विषयमा कुलीन विद्वान् सदाचारि ब्राह्मणले डर-लोभ-माया-मोहबड मुक्त भै वेदादिशास्त्रवचनानुसार बोलेका कुरा मान्य हुञ्चन्, अरु अज्ञ क्रीतदासहरुले मनपरि बोलेका कुरा मान्य हुँदैनन् भन्नि हाम्रो शास्त्रसम्मत परम्परा रै आएको छ।

२५. १८९३ संवत् आषाढ सुदि ७ को राजा राजेन्द्रविक्क्रमको रुक्का देखेर होला २०२२ संवत्मा मुद्रित १९१० संवत्को अँइन्को उपोद्घातमा मन्त्रिपरिषद्मा अध्यक्ष रहेका सूर्यबहादुर थापाले "रणबहादुरशाहका पालासम्म पनि चारवर्ण छत्तिसै जातमा भाउजू बेहोर्ने परम्परा चलेको थियो र त्यसलाइ बन्द गर्न तामापत्र लालमोहोर इत्यादि गरिए" भनि लेखेको देखिञ्च। तेसैका लहैलहैमा गएर होला इतिहासलेखक ढुण्ढिराज भण्डारिले पनि नेपालको आलोचनात्मक इतिहास-(२०२७)मा तृतीय खण्डका ८८ पृष्ठमा "त्यस कालमा नेपाली

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

भाउजु बेहोर्नि प्रथा रजपुतदेखिका जातको हो[२५] शुद्धकुलीन (उपाध्याय) ब्राह्मणहरुको हैन भन्नि कुरा प्रमाणहरु केलाउँदा देखिन आँउँच। कतिपय जैसि बाउनमा मामाकि छोरि

समाजभित्रको चारवर्ण र छत्तिसै जातिमा भाउजू बेहोर्ने प्रथा साधारण रूपमा प्रचलित थियो" भनि लेखेको देखिञ्च। उनले नेपालको उद्भव तथा विकासको विश्लेषणात्मक इतिहास-(२०४६)मा ४२७ पृष्ठमा पनि तेइ कुरा दोहोऱ्याएको पाँइञ्च। किन्तु यो कुरा युक्तिसङ्गत देखिँदैन। मनुस्मृतिमा (९।६४-६८) नियोगसम्मलाइ पनि निषेध गरिएको हुनाले र विधवाहरुलाइ ब्रह्मचर्यमा अडिन उपदेश गरिएको हुनाले (५।१५९,१६०) कलियुगमै हिजोसम्म नै नेपालि शुद्धकुलीन ब्राह्मणहरुमा तेस्तो भाउजु बेहोर्नि प्रथा चलिआएको थियो भनि मान्नु कत्तिपनि उपपन्न देखिँदैन। राजा महेन्द्रका २०२० संवत्का मुलुकि अँइन्मा मामाचेलि फुपुचेलि वियागर्नमा वा सानिमा-ठुलिमाका छोरि वियागर्नमा वा कुनै पनि प्रकारका भिन्न जातका स्त्री वियागर्नमा कसैका लागि पनि कुनै प्रतिबन्ध नलगाय्येको देखेतैमा नेपालका चारवर्ण छत्तिसैजातले मामाचेलि फुपुचेलि वा सानिमा-ठुलिमाका छोरि वा जुनसुकै जातका स्त्री वियागर्नि कुरा तेस वेला सामान्य चलनमा चलेको भन्न मिल्च र ?

२५ 'इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्रसङ्ग्रह' भन्नि पुस्तकमा ३७३ पृष्ठमा रामसाहका रानिमद्दे भौजाइ (निस्सन्तान सौताने दाजु क्षेत्र(छत्र)- साहकि विधवा पत्नी?) शशिरेखा पनिएक रानि भएकि र भौजाइपट्टिका छोरा प्राणसाह नारायणसाह विक्रमसाह भएको कुरा उल्लिखित देखिञ्च। एस कुराको पछिका इतिहासलेखकहरुले खण्डनैका लागि भने पनि चर्चा गर्न पर्निमा एस कुरालाइ चर्चामा ल्याउनै डराएको जस्तो देखिञ्च तापनि राजेन्द्रका अगिल्ला टिप्पणीमा उल्लिखित रुक्काको "विवाहिता साक्षत् भाउज्यूसंग विराउ गर्न यो कुरा ठुलो पाप रहेछ, आजसम्म जो जतिभयो सो भै गयो" भन्नि वाक्क्यांशले उक्त इतिहासतिर पनि सङ्केत गरेको हो कि भन्न सकिनि पनि देखिञ्च। १९१० संवत्को अँइन्को रजपुतको हाडनाताकरणिको प्रकरणको अट्ठारौं नियममा (५३५ पृष्ठमा) "रजपुतजातले आफ्ना सधवा विधवा भाउज्यूको करणि गऱ्यामा अघिदेषि आजतक जौन रित चलि आयाको छ सो बमोजिम् आफ्ना आफ्ना जातमा रहंछन् अघिदेषि आजसम्म भै चली आयाको हुनाले आजको अैनमा मिलाइ अघिको कुरो नहेर्नु अघिकै सदर हुंछ" भनिएको र (पछि थप गरिएको) उन्नाइसौं नियममा "१९१९ साल मिति वैसाष शुदि ३ रोज ६ का दिन देखि रजपुतजातले भाउज्यूलाइ स्वास्नि तुल्याइ नराषनु" इत्यादि भनिएको तथा एक्काइसौं नियममा "भाउज्यू साहिनामा (सधवाको रजपुतजातले करणि गऱ्यो भन्या) साधुले सजाय नगरि छोड्या भन्या राजषत लाग्दैन जातैमा रहंछ" भनिएको पनि देखिएकाले रजपुतसम्ममा भाउजु बेहोर्नि प्रथा भएको देखिञ्च। तागाधारि क्षत्त्रियजातमा तेस्तो प्रथा भएको र तेसलाइ १९१० संवत्का अँइनले पनि सामान्यै रूपमा मान्यता दिएको कुरा तागाधारि क्षत्त्रियको हाडनाताकरणिका प्रकरणको सातौं नियमले (पृ.५३९) देखाउँच। ठकुरिहरुमा जाजरकोटे ठकुरिमा एस्तो भाउजु बेहोर्नि प्रथा पछिसम्म नै रहेको कुरा "निजका (चन्द्रसम्सेरका) (पचभैया) छोराहरुले पनि आफ्नी सौतेनी आमा काञ्छी बडामहारानी बालकुमारी देवीलाई सानो जातकी हुन् भनी खुट्टामा नढोगी सलाम मात्र गर्न थाले। यिनले तेसो गरेको कारण जाजरकोटे यी ठकुरीहरूमा दाज्यूको मृत्युपछि भाउज्यूमा देवरको पूरा हक लाग्दो रहेछ। यो चलन ती जारकोटेहरूमा सामान्य कुरो भएकाले यिनी बालकुमारी देवी पनि त्यस्तै रहिछन्। सो कुरा श्री३चन्द्रले पनि विवाह गरी श्री३ बडामहारानी घोषित गरेपछि मात्र थाहापाए" भनि पुरुषोत्तमसम्सेर राणाले "श्री३हरूको तथ्य वृत्तान्त" भन्नि पुस्तकका दोस्रा भागका ५५-५६ पृष्ठमा लेखेकाले बुजिन औंउच। रजपुतहरुलाइ शूद्रकमलाकरादिमा शूद्रापुत्र र शूद्रधर्मा भनिएको तथा विश्श्वरूपादि श्रेष्ठ धर्मशास्त्रव्याख्याताहरुले नियोगलाइ शूद्रविषयक भनेको देखिनाले रजपुतसम्ममा यो प्रथा रहेको हुनु युक्तिसङ्गत जस्तो देखिन आउँच।

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

बियागर्नि र तेसै पनि ल्याउनि चलन भएको कुरा इतिहासबाट देखिए पनि नेपालि शुद्धकुलीन (उपाध्याय) ब्राह्मणहरुमा तेस्तो चलन रहेको मान्न पनि सकिनि देखिँदैन[२६]। उपाध्याय ब्राह्मणहरुको आचारविचारमर्यादा विशिष्ट प्रकारको भएको कुरा नेपालको इतिहासबाट प्रष्टरूपमा देखिञ्च[२७]। उपाध्यायब्राह्मण बाहेक अरुले उपाध्यायब्राह्मण हुम्

१९१० संवत्का अँइन्मा पनि उपाद्ध्यायको हाडनाताकणिका प्रकरणमा भाउजुका विषयमा रजपुतजातमा वा तागाधारि क्षत्रियजातमा जस्तो कुनै छुट भएको नदेखिनाले समेत त्यो भाउजु बेहोर्नि प्रथा नेपालि उपाद्ध्याय ब्राह्मणहरुमा नभएकै देखिञ्च।

२६. जैसिहरुमद्दे पाँचथपौलाका जैसिहरुले मामाकि छोरि बियागर्नि र तेसै पनि ल्याउनि गरेको कुरा १८८७ संवत् पौष वदि ११का राजा राजेन्द्रविक्क्रमका रुक्काबाट देखिञ्च। एस्तै कुराले होला जुम्लिजैसिहरुलाइ र डोटेलजैसिहरुलाइ अन्तका तिन लिङ्गदेखिका जैसिसित बराबर गरि व्यवहार गरेको देखिञ्च (द्रष्टव्य - १९१० संवत्को अँइन् पृ. ६५४, ६५६, ६५८, ६५९, ६६३, ६६४, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०) । एस्तै कुनै व्यवहारलाइ लिएर बहकाइमा परेर १९१० संवत्का अँइन्मा बिहाबरिका प्रकरणका सत्रौँ नियममा "उपाध्या ब्राह्मण जैसि वाहुन् रजपूत तागाधारि क्षत्रिजात नमासिन्या मतुवालि जात मासिन्या मतुवालि जात पानि नचलन्या जात छोया छिटो हालनु पर्न्या जात गैह्र चार वर्ण छतिसै जातले आफ्नि आमाका एका वावुवाट जन्म्याका मामा सानि ठुली आमाका छोरि विहा गर्न्यालाइ षतवात लाग्दैन विहा गर्न्याका हातको भात षांनौ भंन्या जात मिल्दा भताहालाइ अडा अदालत अमालबाट १० रूपैया दंड गरि तेसैका हातको भात षुवाइ छाडिदिनु. जात मिल्दो नभया विट्या गर्न हुंछ भात षानाको कर लाग्दैन" भन्नि व्यवस्था गरिएको बुजिञ्छ। त्यो अँइन् बनाउँदा ठुला विद्द्वान् पुर्बिया उपाध्याय ब्राह्मणलाइ कौसलमा नराखिएको र शासकबाट अधिकार पाएर ठुला भएका विजयराज-नगेन्द्रराज-तीर्थराजहरुलाइ तेस विषयको शास्त्रीय स्थितिको र पुर्बिया उपाध्याय ब्राह्मणहरुको परम्पराको विशिष्टताको यथार्थ ज्ञान नभएको समेत हुनाले होला तेस्तो व्यवस्था गरिन पुगेको देखिञ्च। किन्तु तेस कुरामा उपाध्याय ब्राह्मणसमाजको ध्यान गएपछि तेसमा तुरुन्तै संशोधन गरिएको पनि बुजिञ्छ। तेसैले सुरेन्द्रविक्क्रमकै वा जङ्गवाहादुरकै पालामा १९२७ संवत्मा मुद्रित भएको अँइन्मा "उपाध्या ब्राह्मणवाहेक _" भनि सो नियममा संशोधन गरिएको देखिञ्च। १९४५ संवत्का अँइन्को बिहाबरिका प्रकरणका दोस्रा नियममा पनि उक्त विषयमा "उपाध्याब्राह्मणबाहेक अरु गैह्र जातले _" भनिएको देखिञ्च। १९९२ संवत्का अँइन्सम्ममा पनि बिहाबरिका आठौँ नियममा सापिण्ड्यका विषयमा "उपाध्याय ब्राह्मणबाहेक" भन्नि उल्लेख पाँइञ्च।

२७. उपाद्ध्यायब्राह्मणको बैशिष्ट्य देखाउनि "उपाध्यावाहेक" भन्नि उल्लेख १९१० सालको अँइन् भनि मुद्रित अँइन्मा धर्माधिकार प्रकरणको चौतिसौँ र एकचालिसौँ नियममा र अन्त पनि देखिञ्च।तेसै अँइन्को मदपानका प्रकरणका तिसौँ नियममा "उपाध्या ब्राह्मणले ... दालचिनि सुँतला अम्बा आप कटहर फल फुल जरिबुटि गैह्रको अरष षाया भन्या जनै झिकि भातवाहेक गरि मतवालि जतमा मिलाइ दिनु पानि चल्छ" भन्नि स्मृतिशास्त्रको भन्दा पनि कडा व्यवस्था गर्नि उल्लेख देखिञ्च भने तेत्तिसौँ नियममा तिनै चिज खाँदा रजपुत जैसि क्षेत्रि तागाधारिजातको जात नजानि भात पाँनि चल्नि २० रुप्पियाँ दण्डसम्म हुनि कुरा उल्लिखित पाँइञ्च। १९९२ संवत्का अँइन्मा अदलको चौथो नियममा "पूर्वीया उपाध्याय ब्राह्मण र पुराना कुमाञि उपाध्याय ब्राह्मणले लशुन छ्यापी प्याज च्याउ रामभिडा घरहाँस घरहाँसका फूल जानीजानी खाए अनाचार ठहर्छ, दण्ड हुञ्छ, पतिया गरि भातमा चल्छ" भन्नि उल्लेख पाँइञ्छ। एस्तै खालका कुरा अदलका सातौँ नियममा र अन्तपनि पाँइञ्चन्। एस्ता कुराबाट उपाध्याय ब्राह्मणका आचारविचारका परम्परामा धेरै विशेषता रैआएको र तिनलाइ शासकहरुले पनि मान्यता दिइ संरक्षित गर्दै आएको कुरा स्पष्ट हुञ्छ। एस्ता

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

भनि ढाँटि वा तेसै पनि उपादध्याय ब्राह्मणले गर्निकाम गरेमा त्यो दण्डनीय अपराध[२८] वा निवर्तनीय कार्य[२९] मानिँदै आएको देखिञ्च । एसबाट पनि उपाध्याय ब्राह्मणको वैशिष्ट्यको रक्षा गर्नि काम नेपालि शासकहरुले पनि गर्दै आएको कुरा स्पष्ट हुञ्च ।

(क्ष) नेपालमा वैदिकसमाजचिन्तकहरुको शोच्च्य स्थिति

ऐले उपर्युक्त स्थिति अन्यथा हुन गएकामा द्विजाग्ग्यहरु अगि सरि आँफ्नु धार्मिक मर्यादाको रक्षा गर्नि स्थितिमा खडा हुन पर्निमा उनिहरु अर्थदारिद्द्र्यले हो वा बुद्धिदारिद्र्यले हो आँफ्ना पुरोहितका लागि आवश्यक शिक्षाको व्यवस्था गर्न पनि विधर्मि विदेशिहरुको कृपाबाट प्राप्त धनका आधारमा चल्न पर्नि स्थितिमा पुगेको कुरा संस्कृत-विश्वविद्यालयको पौरोहित्त्यतालिमकार्यक्रमले सूचित गरेको देखिञ्च । (द्रष्टव्य-महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय समाचार, वर्ष १, अङ्क १, २,) ।

विशिष्ट परम्पराको मर्यादा नराखि बनेका आधुनिक संविधानका र अँइनूका आधारमा निर्णय गर्नि, पश्चिमाहरुका देखासिकिमा चल्नि आधुनिक नेपालि अदालतका आधुनिक शिक्षा मात्र पाएका न्यायाधीशले जातभातका निम्ति प्रमाणका कोटिमा आउन नसक्नि प्रमाणपत्रका आधारमा कसैलाइ 'उपाध्याय नै हो' भनि ठहर गर्नि जस्तो नमिल्दो र उपहास्स्य कुरा (द्र. गोर्खापत्र २०४८।१।१८) ऐलेको हो, पुरानु परम्पराको हैन ।

२८ .१९१० संवत्‌को अँइन् भनि प्रकाशित अँइनूमा धर्माधिकारका प्रकरणमा चवालिसौं र पैंतालिसौं नियममा "उपाध्या भनि जात छपाइ आर्कालाइ गोडाको पानि षुवाउन्या जैसिलाइ ६ मैन्हा अरू जातलाइ १८ मैन्हा कैद गर्नु. यस्तालाइ म्यादका रूपैया दिया पनि कैद नपुर्‍याइ नछाडनु.डवल दिया लि छाडि दिनु. उपाध्या भनि जात छपाइ टिकालाइ पुजाउन्या जैसिलाइ ४ मैन्हा अरूजातलाइ १२ मैन्हा कैद गर्नु. म्यादका रूपैया दिया अैन वमोजिम लि छाडि दिनु" भन्नि व्यवस्था देखिञ्छ । १९९२ संवत्‌का अँइनूमा पनि अदलको नवौं नियममा "उपाध्यायबाहेक गैह्रजातले उपाध्याय भनी जात छपाई गोडाको पानी खुवाउने र टीका लाई पुजाउनेलाई वात लाग्छ " भन्नि उल्लेख पाँइञ्छ ।

२९ .१९१० संवत्‌को अँइन् भनि मुद्द्रित अँइनूमा धर्माधिकारका प्रकरणमा उनान्सत्तरियौं नियममा (४०४-४०५ पृष्ठमा) " जैसिवाहुन गैह्रले आफ्ना भात मिल्दा जैसिलाइ मात्रै चलिआयावमोजिम गायत्रि दिक्षा मंत्र सुनाउन हुंछ सुंन्या सुनाउन्या दुवैलाई वात लाग्दैन । अरु तागाधारि जात र आफुभंदा उपल्ला जैसिलाइ मंत्र सुनाउन हुँदैन । कसैले सुनायेछ भन्या उपाध्या व्राह्मणलाई सुनाउन्यालाई ५० रूपैया रजपुतजातलाईसुनाउन्यालाई ४० रूपैया तागाधारि क्षतृ जातलाई सुनाउन्यालाई ३० रूपैया आफुभंदा उपल्लाजातका जैसिलाइ सुनाउन्यालाइ २० रूपैया दंड गर्नु । जैसिवाट मंत्र सुंन्या उपाध्या रजपुत क्षतृ जात र घटिजातका जैसिवाट मंत्र सुंन्या उपल्ला जातका जैसी जातमा १६ वर्ष नाघ्याको भया मंत्र सुंन्यैलाइ मंत्र सुन्या १६ वर्ष मनिको रहेछ भन्या आफु अषत्यार मै मंत्र सुंन लाउन्या मुष्य जोहो उस्लाई एसै अैनको आधिं आधिका दर्ले दंड गर्नु । दंड भया पछि उपाध्या रजपुत क्षेत्रिले फेरि उपाध्यै ब्राह्मणैबाट र जैसिवाहुनले उपाध्या आफुभन्दा उपल्ला जातका जैसि आफुमिल्दा जैसिबाट जातअनुसारको गायत्रि दिक्ष्या सुन्या पछि आफ्ना जातमा चल्छ" भन्नि उल्लेख पाँइञ्छ । एस्तै प्रकारको कुरा १९९२ संवत्‌को अँइनूमा जनै दिनेको प्रकरणका पञ्चम नियममा पनि देखिञ्च ।

"सबैलाइ आर्काका परिश्रममा बाँच्न र सुखसएलगर्न पुग्दैन र बहुसङ्ख्यक मान्छेले त आँफ्नै परिश्रमले आर्जेका साधनले नै सुख दुःख जस्तो पुग्च तेइ बेहोरि बाँच्न पर्च भने मैले पनि आँफ्नै क्षमतामा र परिश्रममा भर परेर विद्द्या, धर्म, सत्य, न्याय, वीरता, पराक्क्रम, कौशल, परिश्रम इत्यादि सद्गुणका आधारमा न्याय्य वृत्तिले आर्जेका धनद्रव्यले जस्तो पुग्च तेस्तो सुख दुःख भोगेर जीवनयात्त्रा चलाए के हुन्च" भन्नि विचार कत्ति नगरि आँफ्ना क्षमतामा र परिश्रममा भर नपरि अन्याय्य सुखसुविधाका लोभमा फसि आशामुखि वनि चाकडिचुक्लि गरेर धनि -बलि-शोषक-सामन्तहरुलाइ अन्याय्य रूपमा अरु हजारन् व्यक्तिको भाग मोस्नि किल्ला बनाउन सहायता पुर्‍याउनि गरि काम गर्न तत्पर हुनि खालका हाम्र्रा समाजका अत्यधिक व्यक्तिहरुमा पाँइनि मनस्स्थितिका र धनि-बलि-शोषक-सामन्तहरुका आसुरभावका जरियाबाट खडा भएको अज्ञान-दारिद्द्र्य-दास्य-चक्क्ररूप भुमरिमा हाम्र्रो समाज फस्नाले हाम्र्रो सम्पूर्ण राष्ट्रनै भूमण्डलमा दीन हीन मगन्ते राष्ट्रका रूपमा रहन पुगेको देखिन्च।

वैदिक-सनातन-वर्णाश्रमधर्मानुयायिका समाजको र राष्ट्रको एस्तो स्थिति हुँदा पनि हाम्र्रा वैदिक समाजशास्त्रि राष्ट्रधर्मचिन्तक मनीषिहरु को हुन् कता छन् के गर्दै छन् केइ अत्तोपत्तो पाँइदै नपाँइनि स्थिति आइपुगेको देखिन्च।

हिजोको पुस्ताका "विद्द्वच्छिरोमणि"-"पण्डितराज"-हरुले पनि एस्तो परिस्थिति आउन लागेको देखेर यो पुस्तालाइ विशेष मार्गनिर्देशन गरेर गएको केइ पाय्येन। अथवा तिनिहरुबाट एस्तो कुराको अपेक्षा गर्नु नै अविवेकिताको परिणाम जस्तो देखियो। ठुला घरमा टपरि टक्टक्याउन पाँउँदा आँफुलाइ कृतार्थ मान्नि ति जुठोसूतकका धर्मशास्त्रिहरुको राष्ट्रधर्ममा गम्भीर रूपमा विचार के पुग्थ्यो र। सोमनाथसिग्देल-पद्मप्रसाद-भटराइहरु नै नेपालमा संस्कृत शिक्षाको जरो उखेल्नमा उपकरण बनेको देखिएकै हो। सोमनाथ-पद्मप्रसादहरुका चूडानाथभटराइ-गङ्गाधरपराजुलिप्रभृति "साक्षात् शिष्य्यहरु" नै पनि वैदिक-सनातन-वर्णाश्रम-धर्म-मर्यादा तोड्नमा पनि परचक्क्रिका पुच्छरहरुका उपकरणै हुन पुगेको पनि देखिँदैछ।

(ख) शैक्षिक धार्मिक सामाजिक नएँ परिस्थितिमा आँफ्नो मौलिक पक्षको बचाउका लागि चालिएका केइ पाइला र प्रस्तुत प्रायश्चित्त-व्यवस्था

(१) शैक्षिक पाइलो

आँफ्ना देशमा र समाजमा उपर्युक्त प्रकारको परिस्थिति खडा हुँदैगरेको देखि एस लेखकले आँफुले वेद-वेदाङ्गस्मृति-पुराणहरुको विशेष अध्ययन-मनन गर्नि, तिनको सार बुज्न र तिनले देखाएको जीवनयात्त्राको बाटो यथाशक्ति दृढतापूर्वक अनुसरण गर्न प्रयास गर्नि, आधुनिक समयमा काठमाण्डुमा हुर्कंबडेका आँफ्ना छोराछोरिलाइ प्रारम्भमा कुनै विद्द्यालयमा नपठाइ घरैमा संस्कृतशिक्षा दिनि र तिनिहरुमा स्वधर्मसंस्कृति दृढ भै तिनिहरु अरुका बहकाइमा नलाग्नि भएपछि मात्त्र

संस्कृतविद्द्यालयमा पठाउनि, आँफ्नु घरमा वेदादिशास्त्राद्ध्ययनको र आचारको समुचित व्यवस्था सुदृढ गर्नि: आँफ्नु कुल -कुटुम्बमा, समाजमा र राष्ट्मा विद्द्याको र वैदिक-सनातन-वर्णाश्रम-धर्म-संस्कृतिको प्रचार गर्न यथाशक्ति प्रयास गर्नि गर्न थालेको हो। एस सम्बन्धमा वेदाङ्गशिक्षा विषयको कौण्डिन्न्यायनशिक्षानामक ग्रन्थको रचना पूर्ण भएको छ मुद्द्रण पनि भएको छ, पणिनीयव्याकरणको परिष्कार गर्नि कार्य पनि पूर्ण भएको छ र तेसको वेदपरक व्याक्स्या गर्न आँटिएको छ। अमरकोशशैलीको वेदभाषा निघण्टुको भूलोककाण्डको रचना पूर्ण भएको छ। अरु भागको रचना हुँदै छ। ब्रह्म्ममीमांसूत्रको वृत्ति निष्पन्नप्राय भएको छ । माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्ल-यजुर्वेदाद्ध्यायि-नित्यकर्मसंस्कारकर्मादिमन्त्रसङ्ग्रह भन्नि एउटा वेदका मन्त्रहरुको व्यवहारोपयोगि सङ्ग्रह पनि निष्पन्न भएको छ। नारायणकृत हितोपदेशको सरलीकृत प्रतिसंस्कृत रूप पनि जनसाधारणको संस्कृतभाषामा रुचि बडाउनका लागि निष्पन्न गरिएको छ।

यास्क-पाणिनि-कात्त्यायन-पतञ्जलि-वररुचि-भर्तृहरि-नागेशहरुले प्रतिपादन गरेको हजारन् वर्षको चिन्तन-मननले स्वारिएको शाश्वत भाषाव्याकरण-दर्शनलाइ पञ्छाइ म्लेच्छका लहैलहैमा दकुरि नेस्फिल्ड्ग्रामर्को अनुकरण गरि बनाय्येको र राजाज्ञा- (अँइन्{१९८४}-र-खड्गनिसाना-)का बलले लादिएको नेपालि भाषा-व्याकरणका विरोधमा उब्बिइ २०२४ संवत्देखि एस लेखकले आँफ्ना विद्द्याधर्म-परम्पराको रक्षाका लागि राष्ट्का अगाडि देखाऽ परि विशेष प्रयास गर्न थालेको हो। एस सम्बन्धमा एस लेखकका नेपालि वर्णोच्चारणशिक्षा (२०३१) र जिम्दो नेपालि भासा (पैलोखण्ड, २०३०; दोस्स्रो खण्ड २०३७) भन्नि ग्रन्थहरु र अरु धेरै लेखहरु प्रकाशित भएका छन्।

ठुला पण्डितका रूपमा देखाइ पालेर राखिएका सोमनाथ सिग्देल - पद्मप्रसाद-भटराइहरुलाइ पनि हस्ताक्षर गर्नलगाइ २०११ संवत्मा उड-कमिटिबाट गराय्येका सिफारिसका आधारमा नेपालका विभिन्न भागमा छरिइ सम्पूर्ण देशलाइ व्याप्त गरेर रहेका २३३ ओटा सानासाना ग्रामीण संस्कृतशिक्षणकेन्द्रहरुलाइ मासि नेपालमा संस्कृतशिक्षाको जरो उखेल्नि काम त्रिभुवन-र-महेन्द्रले गरेकामा २०२८ संवत्मा विधर्मि-विदेशिहरुकै इसाराले बनाय्येको नएँ शिक्षायोजना(२०२८)द्वारा राजा वीरेन्द्रले नेपालमा अगिकै मूलोच्छेदनकार्यले अधमरा मएर रहेको संस्कृतशिक्षामा हरिदेवमिश्र-चूडानाथभटराइ-अम्बिकाप्रसादअधिकारि-विद्द्यानाथउपाध्याय (भट्ट)हरुलाइ समेत अगि सारि फेरि आर्को ठुलो आधात पार्न लागेकाले तेस कामका विरोधमा संस्कृत-शिक्षाप्रेमिहरुको सङ्घटन गर्न नेपाल-संस्कृत-परिषद्(२०२८)खोल्नमा एस लेखकले अगि सरि काम गरेको हो र संस्थापक-सचिव मै परिषद्को कार्यक्रमलाइ अगि बडाएको हो। एस परिषद्का अध्यक्ष जुननाथ पण्डित नायब बडागुरुज्यु भएपछि एस परिषद्का कार्यक्रममा शिथिलता आउन थाल्यो। निजलाइ टाडा राखि एस परिषद्को कार्यक्रमलाइ अगि बडाउनि विषयमा उत्साह गर्नि सहयोगिहरु नपाय्येकाले परिषद् तेसै थङ्निएर रह्यो । तथापि परिषद्ले सामान्य कार्यक्रम चलाउँदै गर्‍यो । एस परिषद्ले संस्कृतमाध्यमिकविद्यालयको पाठ्यक्रम समुचित रूपको बनाउनि विषयमा र देशमा संस्कृतमाध्यमिक विद्द्यालयहरुको

सङ्ख्या बडाउनि विषयमा काम गर्दै आएको हो। पञ्चायतकालमा परिस्थिति अत्त्यन्त प्रतिकूल हुनाले उक्त विषयमा प्रत्त्यक्ष रूपमा अभीष्ट फल भने नगण्य रूपमा मात्र प्राप्त हुन सकेको हो। पाठ्यक्रममा कर्मकाण्ड राख्नि विषयमा,शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णव्यक्तिलाइ कार्यकालको शिक्षकप्रशिक्षण दिलाउनि विषयमा केइ सफलता प्राप्त भएको हो। एस संस्थाका अस्तितत्त्वको र क्रियाकलापको परोक्षप्रभाव भने केइ भयो होला। नवस्थापित कथित प्रजातान्त्रिक वातावरणमा यो परिषद् आँफ्नु पूर्व आदर्श लिएर चल्नै नसक्नि स्थितिमा पुगेको हुनाले ऐले आँफ्नु राष्ट्रिय-कार्यकारि-शक्ति-धरलाइ नैतिक दबाब दिनि मौलिक आदर्शका दृष्टिले हेर्दा निष्क्रिय नै हुन पुगेको छ भन्न वा एसको आत्मा नै हराउनि स्थितिमा पुगेको छ भन्न सकिन्छ। तथापि "राष्ट्रिय शिक्षानीति" बन्न लागेका प्रसङ्गमा एस लेखकले चाँइँ स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बका पक्षबाट "संस्कृतवाङ्मयको महत्त्व, नेपालमा संस्कृतवाङ्मयको संरक्षण-संवर्धनको प्रयास, संस्कृतशिक्षाको वर्तमान शोचनीय अवस्था तथा तंस अवस्थाको निराकरणको मार्ग" भन्नि पुस्तिका २०४८।९।२१ मितिमा प्रकाशित गरि नेपालका वर्तमान सम्पूर्ण सांसदहरुलाइ निश्शुल्क रूपमा उपलब्ध गराउनुका साथै तेसको शिक्षा-आयोगका सदस्स्यहरुमा तथा अरु विचारशील पठितव्यक्तिहरुमा प्रचार गरि संस्कृतशिक्षाका सबै पक्षको विकासका लागि नैतिक दबाब दिन आँफ्नु सक्तो प्रयास चलाइराखेको छ र भविष्ष्यत्कालमा पनि यो प्रयास चलाइरनि विचार लिएको छ। "राष्ट्रिय शिक्षानीति" बन्न लागेका प्रसङ्गमा आरती साप्ताहिकमा २०४९।२।८।५ मितिमा "संस्कृतशिक्षाका सबै पक्षको विकास गर्न आह्वान" भन्नि वक्तव्व्य पनि स्वाद्ध्यायशालाकुटुम्बका पक्षबाट प्रकाशित गरेको छ। साथै उक्तमितिदेखि नै उक्त पत्त्रिकामा नै "राष्ट्रियशिक्षानीतिनिर्धारकलाइ खुलापत्र" भन्नि शीर्षकमा शिक्षाका शाश्श्वत र राष्ट्रिय उद्देश्श्य, नेपालको वर्तमान शिक्षा प्रणालीमा गर्न पर्नि परिवर्तनको दिशा, पृथक् संस्कृतशिक्षाधाराका विषयमा ज्वलन्त प्रश्नहरु, धर्मशिक्षाका रूपमा संस्कृतशिक्षा, शास्त्रशिक्षाका र प्राच्च्यविज्ञानप्रविधिशिक्षाका रूपमा संस्कृतशिक्षा, साधारणशिक्षाका रूपमा संस्कृतशिक्षा र संस्कृतशिक्षाको हुनपर्नि स्वरूपको सारांशरूप प्रस्ताव इ विषयमा सातओडा लेखहरु लगातार प्रकाशित गरि आँफ्ना पूर्व प्रकाशित र अप्रकाशित विचारहरु समेटेर प्रकाशित गराइ विवेकशील शिक्षाविद्हरुलाइ तथा विचारकहरुलाइ र सर्वसाधारण जनतालाइ पनि थाहादिइ राष्ट्रियशिक्षानीतिनिर्धारकहरुका समक्ष प्रस्तुत गरेर नेपालको शिक्षालाइ ठिक बाटातिर लगाउन आँफुले सक्नि प्रयास गरेको छ।

संस्कृतशिक्षाका विषयमा विशेष चिन्तन र प्रयोग गर्नि प्रसङ्गमा एस लेखकबाट आँफु हुर्केबडेको र आँफ्ना पूर्वजहरुको र ज्ञातिहरुको व़ास भएको गाम तनुङ-चुँदिबिसिको नएँ वर्गीकरणअनुसार्को साधारण "निम्न"-माद्ध्यमिकविद्यालय-लाइ नवीन वर्गीकरण-अनुसार्को संस्कृतमाद्ध्यमिक विद्यालयका रूपमा उन्नत गर्न प्रयास थालियो। विभिन्न पक्षबाट विभिन्न प्रकारले प्रयास चल्दै सेलाउँदै रहे। संस्कृतशिक्षाकै आधारमा र धर्मका आडमा समेत पनि धनमान जोडेका आँफुलाइ संस्कृतशिक्षाको र वैदिकसनातनधर्मको ठुलो व्यक्तित्त्व ठान्नि मान्छेहरु आँफ्ना छोरानातिलाइ म्लेच्छशिक्षामा र म्लेच्छचरित्त्रमा दीक्षित गरि चरित्रबल गुमाइ संस्कृतशिक्षाको प्रचारका लागि जनताका समक्षमा जान नसकिराखेकामा एस लेखकले

दूरदृष्टि-निष्ठा-त्याग-र-साहसले आँफ्नु चरित्त्र ठड्याइ संस्कृतशिक्षाका प्रचारका लागि जनतामा जानि काम मन्दै गतिमा भएपनि स्थिर रूपमा गरिँदै आएकाले एस लेखकबाट २०३८ - संवत्‌को - संशोधित – पाट्ठ्यक्रम-अन्सार् षष्ठ-सप्तमकक्षामा पूर्वव्यावसायिक विषयको सट्टा विशेष संस्कृत पड्नपडाउन पाँइनि व्यवस्था भएकाले उक्त "निम्न"माद्ध्यमिकविद्द्यालयमा षष्ठ-सप्तमकक्षामा विशेष संस्कृतको पडाइ चलाउन प्रेरणा गरियो। तेसैमा पनि षष्ठ-सप्तमकक्षामा विशेष संस्कृत पडाउनि व्यवस्था संस्कृतमांध्यमिकविद्द्यालयमा जोडिएका षष्ठ-सप्तम कक्षाका लागि मत्त्रै हो मनि प्राशासनिक रूपमा भाँजाहाल्नि प्रयास भएकामा तेस प्रयासको व़ास्ता नगरि उक्त व्यवस्था चलाउन प्रेरणा र आडपयर गरियो। तथापि संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयको सङ्ख्या बडाउनि विषयको तेस बेलाको नेपालका सर्खारको अनुदार नीतिले गर्दा त्यााँहाँ संस्कृतमाद्ध्यमिक कक्षा चलाउन आँट गर्न सकिएको थिएन। एस्तैमा यो लेखक नेपालका सर्खारको मन्त्रिपरिषद्‌को २०४१/१/६ मितिको निर्णयानुसार शिक्षामन्त्रालयको प.सङ्. ७९४/०४१-०४२, मिति २०४१/१/१५ को पत्त्रद्वारा संस्कृतविश्श्वविद्द्यालय-तयारिसमितिको एक सदस्स्यका रूपमा नियुक्त भएको थियो र तेस समितिले २०४१/४/२३ मितिमा आँफ्नु प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको थियो। नेपालमा संस्कृतविश्श्व-विद्द्यालयको स्थापनाको एस उपक्क्रमलाइ र उक्त संस्कृतविश्श्वविद्द्यालय-तयारि - समितिले संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयको सङ्ख्या बडाउन दिएको जोडदार विचारलाइ समेत ध्यानमा राखि एस वेलामा चुँदिबिसिको भानु-संस्कृत-"निम्न"माद्ध्यमिक - विद्द्यालयमा संस्कृतमाद्ध्यमिक-विद्द्यालयका कक्षा चलाउनि कामलाइ अगि बडाएमा त यो कार्य अवश्य सफल होला मन्नि धारणाले एस लेखकले काठमाण्डुमा गरिएको केइ पूर्व-सम्मन्त्रणाका आधारमा २०४१ संवत्‌का असोज १९ गते (बडादसैँका भोलिपल्ट) भानुस्मृतिभवनमा चुँदिखोला-ओरिपरिका संस्कृतशिक्षाप्रेमिहरुलाइ भेलागराइ सबै कुरा देखाइ उठाय्येका प्रश्नहरुका उत्तर दिइ उपस्थित सबैको चित्त बुजाइ बडागुर्जु जुननाथ पण्डितको लिखित सन्देश समेत सभामा प्रस्तुत गरि प्रस्ताव गर्दा सबैको सहमति भै भानु-संस्कृत-"निम्न"माद्ध्यमिक-विद्द्यालय-(चुँदिबिसि-)मा संस्कृत-माद्ध्यमिक-विद्द्यालयका कक्षा चलाउन उपक्क्रम भएको हो। उक्त भेलामा उपस्थित व्यक्तिहरुको नामावलि एस प्रकार छ - शिवराज आचार्य, सूर्यनाथशर्मा पौडेल, शिवनाथ आचार्य, शिवभक्तशर्मा, रामभक्त, नारायणदत्तशास्त्री, उपप्रधानपञ्च रामकृष्ण ढकाल, आमोद आचार्य, साम्बराज आचार्य, दुर्गाभक्त ढकाल, गौरीनाथ ढकाल, विश्वनाथ आचार्य, तेजप्रसाद पौडेल, लेखबहादुर अधिकारी, गोविन्दप्रसाद, रामबहादुर घर्ति, कृष्णभक्त आचार्य, श्रीप्रसाद न्यौपाने, विज्ञान आचार्य, प्रयागराज न्यौपाने, विश्वराज पौडेल, विजय भट्टराइ, विनोद पौडेल, आनन्द पौडेंल, नरबहादुर, दीलबहादुर, ज़गन्नाथ भट्टराइ, दुर्गाबहादुर अधिकारी, वि.शिवदत्त अर्याल, भरत पौडेल, श्रीभक्त आचार्य, कृष्णप्रसाद, हरिवल्लभ आचार्य, सोमराज सापकोटा, ढबुलाल, तीर्थराज न्यौपाने, माधवलाल न्यौपाने, सोमराज ढकाल, राजेन्द्र आचार्य, इन्द्रविलास आचार्य, विजयराज आचार्य, जगन्नाथ आचार्य, लक्ष्मीनाथ आचार्य, बाबुकृष्ण पौडेल, व्रतराज आचार्य, कृष्णहरिशर्मा, प्रयागदत्त आचार्य। एस भेलामा संस्कृतशिक्षाप्रेमि आस्तिक महिलाहरु पनि धेरै उपस्थित थिए, तर धेरै जसो महिलाहरु हस्ताक्षर गर्नमा अनब्भ्यस्त भएकाले

उनिहरुको हस्ताक्षर नभएको हुँदा तिनको नामावलि दिन सकिएन। उक्त मेलाले "यस क्षेत्रमा एक संस्कृतमाध्यमिकविद्यालय स्थापित गर्नका निमित्त निकै समय अघिदेखि नै प्रयास भैआएको भएतापनि हालसम्म यस कुरामा कुनै ठोस प्रगति हुन नसकेको हुँदा उक्त कार्यलाइ दृढताका साथ कार्यान्वयन गराउनका निम्ति एक समिति गठन गर्ने र उक्त समितिले आवश्यक निवेदन सम्बन्धित ठाउँमा पुऱ्याइ सकेसम्म आगामि शैक्षिक सत्रदेखि नै विद्यालय सञ्चालनगर्ने गरि कार्यवाही गर्ने" भन्नि प्रस्ताव स्वीकृत गरेको थियो र विजयराज आचार्यका संयोजकत्वमा शिवराज आचार्य, दुर्गाभक्त ढकाल, रामभक्त ढकाल, रामकृष्ण ढकाल, माधवलाल नेउपाने, तेजप्रसाद पौडेल, श्रीभक्त आचार्य, शम्पाउपाध्याय, व्रतराजआचार्य, मरतपौडेल, भानुसंस्कृत-"निम्न"माद्ध्यमिक-विद्द्यालयसञ्चालकसमितिका अध्यक्ष र उक्त विद्द्यालयका प्रधानाद्ध्यापक समेतको एक सहयोगसमिति बनाएको थियो।

एस प्रकारले पृष्ठभूमि बनेपछि २०४१ संवत्का पौषदेखि भानुसंस्कृत-"निम्न"-माद्ध्यमिकविद्द्यालय-(चुँदिबिसि-)मा संस्कृतमाद्ध्यमिक विद्द्यालयको अष्टमकक्षाको पडाइ थालियो । प्रारम्भमा तिँहिँका शिक्षक टीकाराज पौडेलले संस्कृतविषयको अद्ध्यापनको भार बोकिदिनुभयो । पछि काठमाण्डुबाट व्याकरणाचार्य भानुभक्त ग्यँमालिलाइ पठाय्यो। अरु गणितादि विषय मीनराजभटराइप्रभृति तिँहिँका शिक्षकहरुले पडाइदिनुभयो। आर्थिकभार भानुसंस्कृत"निम्न"माद्ध्यमिकविद्द्यालयसञ्चालकसमितिले आँफ्नु सञ्चितकोषका आधारमा बहनगऱ्यो । भवननिर्माणका अवसरमा पैलेइ वचन प्राप्त भएको तर उठ्न नसकिराखेको चन्दा उठाएर पनि पछि सो भार वहनगरिदैगयो। अनि नएँ चन्दा पनि उठाय्यो। २०४३ संवत्का दशैँमा विद्द्यालयद्वारा नाटकप्रदर्शनको आयोजना गरि तेसबाट पनि केइ धनराशि जुटाय्यो। उक्त नाटकप्रदर्शनका आयोजनमा विद्द्यालयका शिक्षकविद्द्यार्थिहरुले र काठमाण्डुमा पड्नि दशैँमा घर फर्केका उच्च शिक्षाका विद्द्यार्थिहरुले ठुलो उत्साहले काम गरेका थिए । तिनमा प्रधानाध्यापक केदारभक्त आचार्य, गिरिराज आचार्य, हरिभक्त ढकाल, आनन्द पौडेल, आनन्द अर्जेल, आमोद आचार्य, विनोद पौडेल इत्त्यादि व्यक्तिको परिश्रम विशेष उल्लेखनीय थियो। भैलो खेलेर पनि केइ अर्थराशि जुटाय्येको थियो। भाइ डा. विजयराज आचार्यले पनि विद्द्यालयमा दन्तचिकित्साशिबिर चलाएर केइ अर्थराशि (रु.८१०।-) जुटाइदिएका थिए। २०४३ संवत्का साउनमा काठमाण्डुमा एक छुट्टै सहयोग समिति पनि बनेको थियो र तेसले पनि नाटकप्रदर्शनबाट दस-बार हजार जति रुप्याँको सहयोग जुटायो। रामचन्द्र पौडेलले पनि व्यक्तिगत प्रयासले दुइहजार रुप्पियाँजतिको सहयोग जुटाउनुभएको थियो । चुँदिखोला-ओरिपरिका काठमाण्डु-निवासि व्यक्तिहरुबाट विशेषचन्दा पनि उठाय्यो। श्रीभद्द्रशर्मा खनालका प्रेरणाले कुनै उद्द्योगपतिबाट पनि विशेषचन्दा प्राप्त भएको थियो । केइ समय (२०४४।४।१४-) भानुसंस्कृत"निम्न"-माद्ध्यमिकविद्द्यालय-सञ्चालकसमितिको अध्यक्ष पदमा रहँदा र अरु वेला पनि हरिमाया देवी पौड्यालयाका विशेष सक्क्रियतामा नएँ चन्दा र पुरानु उठ्न बाँकि चन्दा समेत गरि बार हजार रुप्पियाँ जति चन्दा उठाय्येको थियो। एसरि सबैका सहयोगले उक्त संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयका अष्टम-नवम-दशम कक्षाहरु सुचारु रूपले चल्दै गए । एस लेखकले पनि मान्छे जुटाइ शिष्टमण्डल बनाइ शिक्षामन्त्रिलाइ

भेटि निवेदन दिइ स्वीकृतिकालागि बारम्बार मन्त्रालयमा धाउनमा, सहयोगसमितिका स्थानीय व्यक्तिहरु साथमा लिइ पोखरासम्मपुगि स्वीकृतिको विषय अगि बडाउनमा, शिक्षकको व्यवस्था गर्नमा, शिक्षक जाँचि भर्ना गर्नमा सहयोग पुर्‍याउन सूचनापाँउनासाथ काठमाण्डुदेखि दकुरेर विद्द्यालयमा उपस्थित भै सोकार्य सम्पन्न गराउनमा, पाठ्यक्रम-पाठ्‌यपुस्तकहरुको व्यवस्था मिलाउनमा, कक्षापरीक्षाका संस्कृत विषयका प्रश्नपत्रहरु बनाउनमां, प्रवेशिका-(एस्.एल.सि.)परीक्षाका पुराना प्रश्नपत्त्रहरु जुटाइ पठाइदिनमा, पडाइको सुव्व्यवस्था गर्न परामर्श उपलब्ध गराउनमा, निश्शुल्क रूपमा पडाउनकालागि आँफ्नु छोरो समेत पठाइ पडाइका व्यवस्थामा टेवा पुर्‍याउनमा र सक्तो आर्थिक सहयोग गर्नमा समेत अग्ग्रसर भै उक्त संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयलाइ उब्भ्याइछाड्नमा सहयोग गरेको हो । काठमाण्डुमा बनेको सहयोगसमितिले उक्त संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयलाइ स्वीकृत गराउनमा अपेक्षित मात्त्रामा क्रियाशीलता नदेखाएकामा र एस लेखकको व्यक्तिगत प्रयास सफल नभएकामा २०४४ संवत्‌का असारका अन्त्यमा राष्ट्रियपञ्चायतमा तनुङ्का प्रतिनिधि श्रीभद्रशर्मा खनालका प्रयासबाट उक्त संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयलाइ स्वीकृति प्राप्त भएको थियो । एसरि २०४४ संवत्‌सम्म पनि उक्त संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयले सर्खारबाट आर्थिक सहयोग पाउन नसकेको भए पनि परीक्षादिलाउन आवश्यक स्वीकृति २०४४ संवत्‌का असारका अन्त्यमा पायो र विद्द्यार्थिहरुले सजिलरि प्रवेशिका-(एस्.एल.सि.)परीक्षा दिनपाए । देशमा संस्कृतविश्शवविद्द्यालय खुलिसकेका अवस्थामा जनताले पूर्वपश्चिम पाहाडमदेशमा खोलेका दस-बारओडा संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालयहरुलाइ सर्खारले स्वीकृति र सहायता नदिनु कथमपि उचित नदेखिनि हुँदा सर्खारिले बाद्ध्य भएर ति सबै विद्द्यालयहरुलाइ स्वीकृति र तिन-तिन माद्ध्यमिकशिक्षकको दरबन्दि पनि दिनि निर्णय गरेकाले भानु-संस्कृत-माद्ध्यमिक-विद्द्यालय-(चुँदिबिसि-)ले पनि तिन मा.वि. शिक्षकदरबन्दि पायो । एसमा तेस वेलाका सहायक शिक्षामन्त्रि क्षेत्त्रप्रताप अधिकारिको विशेष चेष्टा पनि भएको कुरा कोइ सुनाउथे । ऐले चौथो मा.वि. शिक्षकदरबन्दि पनि एस सं.मा.वि.ले पाएको छ । एसरि यो संस्कृतमाद्ध्यमिकविद्द्यालय उब्बिएपछि र एसबाट स्थानीय शिक्षित-र- शिक्षार्थि व्यक्तिहरुको केइ सुविधा बडेपछि एसलाइ विभिन्न रूपले समृद्ध पार्न र एसको उन्नति गर्नितिर पनि सबैले ध्यान दिन पर्नि हो र एसमा कार्यरत माद्ध्यमिकशिक्षकहरुले विशेषरूपमा समेत आँफ्नु वैदिक धर्मसंस्कृतिको रक्षा गर्नमा पनि केइनकेइ अतिरिक्त कार्यहरु पनि गर्न पर्नि हो; एस्तै काम हुन सक्ला भनेर नै एस लेखकले तेस विद्द्यालयलाइ उब्भ्याउनमा आँफुले सक्तो योगदान गरेको हो; तर अनुदार विचारका मनुष्य्यहरुका भावनामा अनुकूल परिवर्तन ल्याउन र "संस्कृतशिक्षा एउटा सनातन ज्योति हो, एसको सञ्चालन उचित वातावरणमा पवित्त्रतापूर्वक गर्नपर्च, अरु विभिन्न दृष्टिकोण प्रधान भएका व्यक्तिहरुभन्दा शुद्ध शैक्षिक सांस्कृतिक धार्मिक दृष्टिकोण प्रधान भएका व्यक्तिहरु अगि सर्न र सारिन आवश्यक छ" भन्नि कुरा बुजाउन नसकिएकाले एतातिर विशेष प्रगति हुन सकिराखेको देखिएको छैन ।

यो लेखक ऐले संस्कृतशिक्षाको शैक्षिककार्यक्रमलाइ कि पूजाकोठामा सीमित गर्नि कि आधुनिक विषयको अत्यधिक चापले स्ववैशिष्ट्यशून्य पार्नि, एसलाइ सन्तुलित र सर्वतोमुख भै समाजमा प्रभावकारि बन्न नदिनि गरेर संस्कृतशिक्षालाइ निष्प्राण बनाउन

परचक्रिहरुले र तिनका पुच्छरहरुले चलाएको षड्यन्त्रलाइ विफल बनाउन सक्तो प्रयास गर्दै छ । संस्कृतशिक्षा (१) धार्मिक दृष्टिले, (२) वेदवेदाङ्गादिशास्त्रको विशिष्ट अद्ध्ययनअद्ध्यापन चलाउनि दृष्टिले, (३) आयुर्वेद-ज्योतिषाऽऽदि जस्ता प्राच्च्य विज्ञानलाइ आधुनिक समाजको आवश्श्यकताको पनि कुनैनकुनै रूपमा पूर्ति गर्न सक्नि गरेर पढ्निपडाउनि दृष्टिले, (४) शास्त्रीयताको गरुङ्ङो भार नबोकाइकन हाम्रो आँफ्नो धर्मसंस्कृति-वाङ्मयपरम्पराको सामान्न्य ज्ञान गराउँदै व्यवहारोपयोगि संस्कृतमूलक साधारणशिक्षा दिनि दृष्टिले चलाइन पर्च भन्नि एस लेखकको धारणा छ। ऐले संस्कृतशिक्षामा प्रवृत्त हुनि मानिसहरुमद्दे ९९% साधारणशिक्षाका रूपमा संस्कृत पढ्न चाहाञ्छन् भने हिजोअस्तिका शासकहरु र आजका राष्ट्रियशिक्षानीतिनिर्धारकहरु पनि साधारणशिक्षाका रूपमा संस्कृतशिक्षाको विकास-विस्तार गर्न अनिच्छुक पाय्येका छन् । मूलविषयको रूपमा हितोपदेशशैलीको सरल नीतिशास्त्र विषयको समावेश गर्नमा बाधा व्यवधान हालेर तिनिहरु "राणाहरु पञ्चतन्त्रको पठनपाठनमा प्रतिबन्ध लाउन चाहान्थे" भन्नि कुराको सम्जना गराउनि स्थितिमा बसिराखेका देखिञ्चन् । **शिक्षाआयोगको संस्कृतशिक्षाकार्यटोलिले पनि संस्कृतशिक्षाका सबैपक्षको समुचित विकास गर्नि र साधारणशिक्षाका रूपमा पनि संस्कृतशिक्षाको विकास विस्तार र सुदृढीकरण गर्नि कुरालाइ उचित महत्त्व दिन सकेको देखिएन** । संस्कृतशिक्षाको धार्मिकशिक्षापक्षलाइ बाधा पार्नि अङ्रेजिभाषालाइ संस्कृतशिक्षामा अनिवार्य नगरि ऐच्छिक गर्नि सिफारिस गर्नुको साटो चौथोकक्षादेखि नै सबैलाइ अङ्रेजि अनिवार्य गर्नि कुरामा बल पुऱ्याएको देखियो । तेसबाट समेत तेस टोलिले "यथा नियुक्तोस्मि तथा करोमि" भनेजस्तो गरेको देखियो । धेरै संस्कृतज्ञहरु पनि राष्ट्रिय स्तरमा शिक्षानीति वनाउनि प्रसङ्ग उठ्ता पनि संस्कृतभाषाको अनिवार्यतामा मात्र सीमित हुनि, सबै शिक्षाका सबै पक्षको त कुरै छोडम्, संस्कृतशिक्षाका सबै पक्षको समुचित विकासमा विचार पुऱ्याउनतिर पनि ध्यानै नदिनि स्थितिमा रहेको पाय्यो । **संस्कृतविश्वविद्द्यालय पनि नीतिशास्त्रको कवर्गीय विषयको रूपमा समावेश गर्नि प्रस्तावको उद्देश्श्यलाइ विफल पार्नि अभिप्रायले हो कि अविवेकिताले हो एस प्रस्तावको आशयको विरुद्ध क्लिष्ट र विशिष्ट शिक्षाकै रूपको प्राचीनराजशास्त्र भन्नि विषयको समावेश गर्नतिर लागेको देखिन्छ** । २००४ सालमा संस्कृतशिक्षामा भूगोल-इतिहास-विषयको समावेश गर्न गरिएको मागको चुरोमा संस्कृतशिक्षालाइ पूजाकोठे धार्मिकशिक्षाको र दार्शनिकशिक्षाको घेराबाट मुक्त गरि साधारणशिक्षाका रूपमा पनि लैजानि दृष्टिकोण देखिञ्च । तसर्थ त्यो माग ऐले पनि पुराभएको देखिँदैन । **२००४ सालमा उक्त माग गर्निहरुले र तिनका शिष्य-प्रशिष्यहरुले समेत आँफु राष्ट्रियकार्यकारिशक्तिका सन्निधिमा पुग्दा यो कुरा चटक्कै बिर्सेको र उक्त दृष्टिकोण नै गुमाएजस्तो बुजिञ्च** । ऐले पनि संस्कृतशिक्षाको शैक्षिककार्यक्रमलाइ एसमा प्रवृत्त हुनि शिक्षार्थिको हृदयमा रहनि उद्देश्यका दृष्टिले हेर्नि हो भने एस कार्यक्रमले "काशि जानु कुतिको बाटो" भन्नि नेपालि उखानलाइ चरितार्थ गर्च भन्न सकिञ्च । एसमा सुधार ल्याउन तिनिहरुले चासो नै नलिएजस्तो देखिञ्च । यो लेखक भने त्यो घुमाउरो बाटोलाइ सोजो पार्न यथाशक्ति राष्ट्रिय स्तरमा प्रयास

चलाउँदै छ। संस्कृतविश्वविद्यालयको निकम्मा शैक्षिककार्यक्रममा अपेक्षित सुधार गर्नीतिर ध्यान आकृष्ट गर्न, सभाबाट पारित लिखित निर्णय हेरेर निर्णयमा आँफ्नु असम्मति हुँदा असम्मतिटिप्पणी लेखि हस्ताक्षर गर्नि वैदिकपरम्पराका सभासद्ले अनादिकालदेखि उपभोग गर्दै आएको अधिकारको माग गरेर, सभाका पारिश्रमिकको परित्याग गरिकन पनि सभामा न्याय्य रूपमा व्यवहार गरेर, अरु उपाय नहुँदा सभाको परित्याग समेत गरेर, अधिकारिको अन्याय्य आदेशको अनादर गरेर, अधिकार नभएको मुकुण्डोको रूपमा मात्र प्रयोगगरिनि सदस्यतालाइ अस्वीकृत गरेर, पाठ्यक्रमनिर्माण-उत्तरपुस्तिकापरीक्षणादिकार्यको परित्याग समेत गरेर, एस लेखकले प्रयास चलाइआएको छ।

(२) धार्मिक सामाजिक पाइलो

२०३९ संवत्मा राष्ट्रिय-सामाजिक-सेवा-समन्वय-समितिले पश्चिमा गोराहरुको "इस्क्कोन्" भन्नि सङ्घलाइ नेपालमा वैदिक गुरुकुलको सञ्चालन र तेसका माद्ध्यमले गोराहरुद्वारा ब्राह्मणकुलोत्पन्नवटुहरुको समेत आचार्यत्वको ग्रहण, नेपालका कुनाकुनामा गुरुकुलहरुको र देवमन्दिरहरुको स्थापना, गोशालाको स्थापना इत्त्यादि कार्यक्रम चलाउन पाउनि गरेर स्वीकृतिदिन कार्बाइ गर्नलागेको कुरा चर्चामा आँउदा एस लेखकले विशिष्ट विद्द्वान्हरुको सहयोगबाट अग्रसर मै सो कुराका विरोधमा पण्डितहरु जुटाइ छब्बिस जानाको हस्ताक्षर गराइ २०३९।१।३१ मितिमा ६१७ नम्बरमा सामाजिक सेवासमन्वयसमितिमा विरोधपत्र दर्तागिराएको थियो। एस विषयमा गुरु बुद्धिसागर पराजुलि अगाडि उब्बिदिनुभएको थियो। उक्त कुरामा समितिले उचित ध्यान नदिएकाले फेरि चव्नालिस जाना पण्डितहरुको हस्ताक्षर गराइ उक्त समितिका अद्ध्यक्षमा निवेदन गर्नि र सो निवेदनलाइ सम्बोधनका स्थानमा शीर्षक राखेर प्रचारको पर्चाको रूप पनि दिइ छापेर काठमाण्डुमा व्यापक प्रचार गर्नि काममा पनि एस लेखकले सक्क्रिय रूपमा भागलिएको थियो। एस प्रचारलाइ पत्रपत्रिकाहरुले पनि स्थान दिएका थिए। तेसमा २०३९।२।३ मितिको गोर्खापत्र पनि द्रष्टव्व्य छ। एस सम्बन्धका कागतपत्रहरु अद्द्यावधि एसै लेखकका साथमा सुरक्षितै छन्। उक्त कार्बाइपछि एस्ता विषयमा काम गर्न एउटा स्थायि समिति हुनु उचित देखेर बडागुर्जुको सलूँलग्नता नभएमा कतिपय बुडापाका पण्डित तेस स्थायिसमितिमा बस्न तत्पर नभएकाले तात्कालिक बडागुर्जु जुननाथ पण्डितका संरक्षकत्त्वमा २०४०।५।२२मितिमा एक विद्द्वत्सभा सङ्घटितगरियो। तेसमा सभापतिमा रहेका व्यक्तिलाइ एस सभाका सिद्धान्तका विरोधिहरुले लर्बऱ्याउन खोजेकामा त्यो प्रयासलाइ विफल गराय्यो। एस सभामा पैलेइ सचिवमा रहेका व्यक्तिलाइ पनि विरोधिहरुले लर्बऱ्याउन प्रयास गरेको बुजिन आएको र सो प्रयासबाट निज व्यक्ति प्रभावित नमै अडिन नसक्नि छाँट देखिन आएको हुँदा निजलाइ निजको पदावधि पूर्ण हुनासाथ सचिवपदबाट हटाइ यो लेखक विद्द्वत्सभाको सचिवपदमा नियुक्त गरिएको हो। यो लेखक सचिवपदमा रहेपछि प्रकाशित भएका विद्द्वत्सभाका चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तमसन्देशहरुले सम्बद्धक्षेत्रमा ठुलो जागरण ल्याइदिएका छन्।

एसै प्रसङ्गमा २०४२।९।१५ मितिमा विद्द्वत्सभाको चतुर्थ सन्देश प्रकाशित भएपछि तेस सन्देशका कुराहरुलाइ समाजमा भिजाउनि प्रयासका समेत रूपमा एस

लेखकले तेस सन्देशको आँफ्ना कुलमा र नाता-कटुम्बमा प्रचार गरेर तेस सम्बन्धमा आँफ्ना बन्धुवर्गको ध्यान विशेष रूपमा आकृष्ट गर्न थालेको हो।

एसै प्रसङ्गमा "वर्तमान परिस्थितिमा इष्टमित्त्र-बन्धुवर्गमा परस्परमा धार्मिक सामाजिक व्यवहार गर्न मर्यादाको रेखा स्थापित गर्नि आवश्यकताका सम्बन्धमा विचारविमर्श गर्न २०४२।१२।१६।७ मितिमा १ बजे श्रीसोमनाथपौडेलका निवास-(कमलपोखरि-)मा उपस्थित हुन आमन्त्रण गर्दछु" भनि "एस सम्बन्धमा आधुनिक विचारकहरुका मनाइहरु र तिनका आधारभूत तर्कहरुको सूत्त्र रूपमा सङ्कलन गरिराख्न र विचारविमर्शका अवसरमा सो उपलब्ध गराउन समेत विशेष अनुरोध छ" भन्नि कुरा समेत उल्लिखित गरि तल लेखिएका व्यक्तिहरुलाइ सूचित गरियो। नामपछि उ. लेखिएका व्यक्तिहरुको उपस्थिति पनि भयो र प्रारम्भिक छलफलपनि भयो। तीर्थराजआचार्य उ., कृष्णचन्द्र आचार्य उ., सोमनाथ पौडेल उ., योगनाथ पौडेल उ., रामचन्द्र पौडेल उ., जगदीश पौडेल, पूर्णचन्द्र पौडेल उ., शरद् पौडेल, सत्यदेव आचार्य उ., राजेन्द्र आचार्य, वासुदेव आचार्य, भवदेव आचार्य, पशुपतिनाथ आचार्य उ., सुदीप आचार्य, मधुविलास आचार्य, लक्ष्मीविलास आचार्य, नरहरिआचार्य उ., विश्वनाथ ढकाल, दुर्गाभक्त ढकाल, गौरीनाथ ढकाल उ., व्रतराज आचार्य उ., साम्बराज आचार्य उ., विश्वराज आचार्य उ., सोमराज आचार्य उ., डा. हरिनाथ आचार्य उ., महेश आचार्य, विधान आचार्य उ., विज्ञान आचार्य, उत्तम आचार्य, व्यास आचार्य, श्रीभक्त आचार्य, शान्तिनाथ ढकाल, जुननाथ पण्डित, यदुनाथ खनाल वसन्तप्रकाश पौडेल, ज्ञानहरि पण्डित, रामचन्द्र पण्डित, दुर्गाप्रसाद दवाडि उ., शरद्पण्डित उ., शिवचन्द्र पण्डित उ.। तेसपछि अरु छलफलका लागि "वर्तमान परिस्थितिमा इष्टमित्त्रबन्धुवर्गमा परस्परमा धार्मिक सामाजिक व्यवहार गर्न मर्यादाको रेखा स्पष्ट गर्नि आवश्यकताका विषयमा २०४२।१२।१६ मितिमा भएको विचारविमर्शलाइ अगि बडाउनि सम्बन्धमा मर्यादाको रेखा श्रुति-स्मृति-पुराणादिशास्त्रका आधारमा स्पष्ट गर्नि कि आधुनिक मानवीय तर्कका आधारमा ? भन्नि विषयमा छलफल गर्न २०४३।३।१४।७ मितिमा दिनको १ बजे श्रीसोमनाथपौडेलका निवास-(कमलपोखरि-)मा उपस्थित हुन आमन्त्रण गर्दछु" भनि फेरि उपर्युक्त व्यक्तिहरुलाइ सूचित गरियो। किन्तु उक्त समयमा उपस्थिति अत्यन्तै पातलो भयो र काम अगाडि बड्न सकेन।

उपर्युक्त प्रकारकै आमन्त्रणपत्त्र वितरण गरेर तनुङ-चुँदिबिसि श्रीकृष्णाचार्य-वाटिकामा २०४३।६।२७ मितिमा एक ब्रह्म्मसभाको आयोजना गरियो र बिग्रँदो धार्मिक सामाजिक परिस्थितिको बोध गराइ "हाँमिलाइ धार्मिकमर्यादाको रेखा चाँइञ्च कि चाँइदैन ? चाँइञ्च भने त्यो रेखा वेदादिशास्त्रका आधारमा निश्चित गर्नि कि लोकरुचिप्रवृत्तिका आधारमा निश्चित गर्नि ? लोकरुचिप्रवृत्तिका आधारमा निश्चित गर्नि हो भने लोकरुचिप्रवृत्तिमा केइ व्यवस्था नदेखिनाले हाँम्रो धार्मिक मर्यादारेखा पनि अव्यवस्थित हुनजाला तेसमा के गर्नि ? इत्यादि प्रश्न अगाडि राखि समुचित व्यवस्था स्थापित गर्न काम गर्न आह्वान गरियो। तेसमा तल नाम लेखिएका व्यक्तिहरु उपस्थित थिए- विश्वनाथआचार्य (सपत्नीक), रमेशआचार्य, कृष्णविलासआचार्य (सपत्नीक), ऋषिविलास आचार्य, दुर्गाभक्त ढकाल, कपिल ढकाल, इन्द्रविलास आचार्य, विकास

आचार्य, कुलप्रसाद आचार्य (सपत्नीक), शिवनाथ आचार्य, सूर्यनाथ ढकाल (सपत्नीक), सूर्यनाथ आचार्य (सपत्नीक), केदारभक्तमाता, चेलिमायाँ, ऋषिभक्त ढकाल, रामभक्त ढकाल, विनोद ढकाल, शम्पामाता, शम्पापुत्त्री, जयन्तीप्रसाद पण्डित, रुद्द्रपण्डितपत्नी, विजयराज पण्डित, केदारनाथ अर्जेल, मुक्तिनाथ आचार्य, कृष्णभक्त आचार्य, श्यामभक्त आचार्य, तुलसी देवी, ज्ञानिशङ्कर आचार्य, जनकराजपत्नी; उर्मिला, प्रमोद, अञ्जु, सरस्वती; हरिनाथ आचार्य, प्रदीपभक्त आचार्य, शिवभक्त आचार्य, लक्ष्मीनाथ आचार्य, सुदर्शन आचार्य, विष्णुभक्त, सुलोचना; धर्मदत्त आचार्य, प्रयागदत्त आचार्य, कीर्तिवल्लभ आचार्य, मायानाथ आचार्य, नारायणदत्तशास्त्री (सपत्नीक), प्रभा, उदयनाथ आचार्य, राजेन्द्र आचार्य, लक्ष्मीराज आचार्य, धर्म; जानकी देवी, व्रतराज आचार्य (सनूत्नपत्नीक), गिरिराजपत्नी, ज्ञानदा, मोक्षदा; रामप्रसाद आचार्य (सपत्नीक),मणि, माधव; विजयराज आचार्य, विज्ञान; काशिराज आचार्य, विधान, उत्तम; रामभक्त आचार्य (पत्नीद्वयसहित), व्यास, मञ्जु; गिरिजा, विनोद, सरस्वती; कृष्णाचन्द्र पौडेल, प्रकाशचन्द्र; टीकाराज पौडेल, हरिकृष्ण; सूर्यनाथ पौडेल (सपत्नीक), भरत पौडेल; बावुकृष्ण पौडेल (सपत्नीक), किरण; भैरव खनाल, द्रोणभद्द्र खनाल, रामचन्द्र भटराइ, बुद्धिसागर गुर्जु, रामचन्द्र गुर्जु, ज्ञानिशङ्कर वाग्ले, क.शिवराज वाग्ले, लोकनाथ पण्डित, वि.शिवप्रसाद अर्ज्याल, हल्दार नेउपाने, रणबहादुर रानाभाट्, सीताराम रानाभाट्, टेकबाहादुर रानाभाट्, डम्बरबाहादुर रानामाट् इत्यादि । एस सभामा पनि सम्वद्ध विषयहरुमा एकएकगरि छलफल गर्नि र विषय अगि बडाइ व्यवस्था बसाल्नि काम हुन सकेन ।

एस्तैमा २०४५।१।२५ मितिमा राति ९.३० बजे पशुपति- ब्रह्मनालमा पिताजि पण्डित कविराज नरनाथ आचार्यको स्थूल देह छुट्यो । पिताजिको अग्निसंस्कार गर्दा यो एउटा अतिमहत्त्वपूर्ण वैदिकसंस्कारकर्म भएकाले एसमा शिखासूत्त्र-स्नानसन्ध्योपासन-भक्ष्याभक्ष्यपेयापेयकार्याकार्यका परम्परागत शास्त्रसम्मत कुलीनब्राह्मणाचारमा नबसेका जातिब्राह्मण बन्धुवर्गलाइ नबोलाउनि निश्चय गरिएकाले बडागुर्जु जुननाथ पण्डित, श्रीतीर्थराज आचार्य, श्रीसोमनाथ पौडेल र श्रीरामचन्द्र पौडेललाइ मात्त्र बोलाय्येको थियो । भाइ विजयराजलाइ याथाशक्ति प्रायश्चित्त गराइ चोख्याइराखिएको थियो । बडागुर्जु जुननाथ पण्डित (१९६५-२०४७) वार्धक्क्यले र् रातको समय भएकाले आउन नसक्नुभएको हुँदा अरु तिनजाना बन्धुका उपस्थितिमा हाँमि चार भाइले (शिवराज-साम्बराज-विश्वराज-विजयराजले) पिताजिको अग्निसंस्कार गरियो । विधवा भाउजु विष्णुमायाले वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायि शुद्धकुलीन ब्राह्मणहरुको मूलशास्त्र स्वशाखावेद-मन्त्रसंहिताब्राह्मणोपनिषद्को तथा श्रौतगृह्यकल्पसूत्त्रहरुको मर्यादामा नबस्नि तान्त्रिक पाञ्चरात्त्रिक रामानुजीयवैष्णवमत लिइ धर्मफरक भएकिले र सो मत छोडि आँफ्नै कुलपरम्परागत वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्ममा रहन सासुससुराहरुले समेत भन्दा पनि नमानेकि हुनाले तिनलाइ पनि पिताजिका और्ध्वदेहिककर्ममा कुनै रूपमा पनि सम्मिलित गराय्येन । पिताजिका और्ध्वदेहिककर्मका समयमा, शास्त्रसङ्गति नदेखिए पनि लौकिकचलन-अन्सार् घिउचामल ल्याउनि बन्धुहरुलाइ "जुन घरको प्रमुख व्यक्ति पनि शिखासूत्त्र-स्नानसन्ध्याभक्ष्यामक्ष्य इत्यादिको परम्परागत शास्त्रीय नियमको पालना गर्दैन तेस घरबाट आएका अन्नको याँहाँ उपयोग हुँदैन क्यारे ल्याइहालिएच" भन्नि

कुरा सुनाउनि गरिएको थियो । अरुलाइ पनि "शिखासूत्रस्नानसन्ध्यादिका परम्परागत शास्त्रसम्मत नियमको पालना नगर्नि व्यक्तिको हाँम्रो शास्त्रीयकर्मका कालमा समीपमा उपस्थिति हाँमिले चाहेका छैनम्" भन्नि कुरा सुनाय्येको थियो । यो "पाखण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका जनाः। पुण्यकर्मणि तेषावँ वै सन्निधिर् नेष्यते क्वचित्"(स्कन्द-पुराणवचन,हेमाद्रिकृतदानखण्ड,पृ.१०९), "हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणी पुल्कसनास्तिकौ। कुक्कुटश् शूकरश् श्वानो वर्ज्याश् श्राद्धेषु दूरतः"(देवलवचन,हेमाद्रिकृतश्राद्धखण्ड, पृ ५१५),"अपपात्रैश् श्वभिर् दुष्टैर् दर्शनं श्राद्धकर्मणः । वेदशाखा-सूत्रशाखाशिखाभ्रष्टैर् विशेषतः । शाखारण्डैर् नष्टवेदैस् सन्ततम् परिचक्षते" (लौगाक्षिस्मृति, स्मृतिसन्दर्भ, षष्ठभाग मृ. ३७९) "चाण्डालश्वपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते । काषायवासाः कुष्ठी वा पतितो ब्रह्ममहाऽपि वा ॥ सङ्कीर्णयोनिर् विप्रश्च सम्बन्धीपतितश्च यः । वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते" (महाभा.अनु.९१।४३,४४)इत्यादि शास्त्रवचनलाइ ध्यानमाराखि गरिएको कुरा हो । साथै आँफ्ना बन्धुवर्गको आँफ्ना कुलपरम्पराका शास्त्रीय आचार प्रति विशेष ध्यान आकृष्ट होस्, तिनलाइ नास्तिकताले नछोपोस् भनेर समेत तेसो भनिएको हो । तर असमझदारिले गर्दा एस्ता कुराको अनुकूल प्रभाव पर्न नसकेको बुजिनआयो ।

एस्तैमा २०४६ संवत्मा तनुङचुँदिबिसिमा "ब्राह्मणसमाजकल्याणगुठि" भन्नि निकाय स्थापित गर्नि उपक्रम भएच र तेसको विधानको रचना तीर्थराजआचार्य—रामचन्द्रपौडेल-विजयराजआचार्य-दुर्गाभक्तढकालहरुबाट भएच । तेस विधानको प्रतिलिपि बल्लतल्ल प्राप्त गरि पड्दा तेस विधानले वेद-स्मृति-पुराणादिप्रतिपादित र वेदादिविज्ञ शिष्टहरुबाट निर्णीत तथा आचरित हुँदै आएको हाँम्रो अनादि वैदिक—सनातनवर्णाश्रमधर्मको व्यवस्थालाइ तेस स्थितिबाट खसालि वेदादिशास्त्रज्ञान र आचार विचार पनि नभएका समेत साधारण मनुष्यका सहमति-असहमतिका आधारमा चल्नि व्यवस्थाका रूपमा लैजानि काम गर्न खोजेको देखियो । फेरि तेस विधानबाट शिखासूत्र-स्नानसन्ध्योपासन-भक्ष्याऽभक्ष्य-पेयाऽपेय-कार्याकार्यका परम्परागत शास्त्रीय शुद्धकुलीन—ब्राह्मणाचार त्याग्न र विवाहको मर्यादामा समेत खलल ल्याउन तथा वर्णसाङ्कर्य फैलाउन समेत प्रोत्साहन हुनि र परम्परागत शास्त्रसम्मत शुद्धकुलीन—ब्राह्मणाचारमा यथाशक्ति अडिन प्रयास गर्निलाइ असजिलो पर्नि समेत देखियो । कथित "धर्मशास्त्रमर्मज्ञ" "अग्निहोत्रि" सत्तरिवर्षकाटेका तीर्थराज आचार्य तेस्तो व्यवस्था स्वीकारगर्नि अवस्थामा पुगेको देख्ता लोकचरित्रको गहनताको केइ झल्का मिल्यो । "नष्टा श्रुतिस् स्मृतिर् लुप्ता प्रायेण पतिता द्विजाः । मलेन नाशिताश् शिष्टा हा वृद्धो वर्तति कलिः" भन्नि उक्ति बारम्बार सम्जनामा आयो । तेसै विधानका आधारमा काठमाण्डुमा उक्त गुठिको शाखा खोल्नि विषयमा भएका भेलामा "उक्त विधानलाइ हाम्रा समेत सम्मतिले संशोधन गरि अन्तिम रूप दिनि कार्य गर्न तीर्थराजआचार्यप्रभृति सबै तत्पर भए तेस विषयमा हाँमि सरिक हुञ्चम्, नत्र तेस विषयलाइ हामि कुनै मान्यता दिँदैनम्" भनि एस लेखकले भन्दा उक्त कार्य गर्नि उचित तत्परता नदेखाय्येकाले साम्बराज आचार्य -विश्वराज आचार्य-आमोदआचार्य-प्रमोदआचार्य-सुमोदआचार्य-जयन्तआचार्य-पराशरआचार्य-अनन्तआचार्य-समेत एस लेखकले तेस भेलाको परित्याग गरेको हो ।

एस लेखकले शिखासूत्रस्नानसन्ध्योपासनादिका व्रतमा अडिनि सङ्कल्प नगरि गरिनि-गराइनि ब्राह्मणका व्रतबन्धकृत्यमा र शास्त्रमर्यादा नराखि गरिनि अरु धर्मकृत्यमा पनि आँफु सलँलग्न नहुनि दृढता लिइ शास्त्र-धर्मरक्षापट्टि आँफ्ना इष्टमित्रबन्धुवर्गको ध्यान आकृष्ट गर्न प्रयास गर्दैआएको छ र वैदिकधर्मशास्त्र-मर्यादालाइ तोडेर त दायभाग (अंश) पनि नलिनि दृढता लिइ कुटुम्ब-ग्राम-राष्ट्र-भूलोकमा वैदिकधर्मशास्त्रविचारको तरङ्ग उठाउन पूर्ण प्रयास गरिरहेको छ।

एस लेखकले "वैदिक धर्म मूल रूपमा" भन्नि पुस्तक २०४५ संवत्मा प्रकाशितगरेर तथा "वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्म र एसका उपज अरु उपधर्महरु तथा स्वधर्मरक्षाका लागि वर्णाश्रमधर्मानुयायिहरुको कर्तव्य" भन्नि पुस्तिकाको प्रचार गरि वैदिकसनातनवर्णाश्रमधर्मचर्चाशिबिरहरुको आयोजना गरेर समेत आधुनिकपरिस्थितिको माग-अन्सार् वैदिकधर्मको भावनात्मक पक्षको सुदृढीकरण गर्नतिर र शास्त्रको मर्यादा बचाइ स्वसामर्थ्य-देश-काल-परिस्थिति-अन्सार् यथासम्भव छोड्करि वा अतिछोड्करि रूपमा भने पनि आँफ्नु धर्मको अनुसरण गर्नि बाटो वैदिकधर्मानुयायिहरुलाइ प्रष्ट गरि देखाउनतिर यथाशक्ति यथावसर प्रयास गर्दै आएको छ। "संवैधानिक हिन्दुराज्यको चरित्त्र र आवश्यकता के कस्तो ?" भन्नि र "नेपालमा लोकतन्त्र दरो र दिगो कसरि होला?" भन्नि तथा "वैदिकसमाजवादि-लोकतान्त्रिक-संस्कार-प्रवर्धन-सभाको आह्वान तथा उद्‌देश्य सिद्‌धान्त र कार्यक्रम"भन्नि प्रकाशनहरुद्वारा वैदिकधर्मानुयायिहरुको राष्ट्रधर्म का विषयमा पनि सजानपद व्यक्तिहरुको ध्यान आकृष्ट गर्न प्रयास गरेकोछ। आँफु यथाशक्ति दृढतापूर्वक वैदिक सनातनवर्णाश्रमधर्मको बाटो समातेर चल्न प्रयास गर्दैछ।

यो लेखक भारतवर्षीय वैदिकआर्यहरुको राष्ट्रियताका दृष्टिले पनि प्रस्तुत प्राश्चित्त-व्यवस्थाको गम्भीर महत्त्व छ भन्नि विचार लिएर प्रस्तुत प्रायश्चित्त व्यवस्था प्राप्त गर्न र तदनुसार काम गर्न सरिक भएको हो।

(३) प्रायश्चित्तसम्बन्धि पाइलो

एस लेखकका कान्छा भाइ इञ्जिनियर् सोमराजआचार्य इञ्जिनियरिङ्कलाको उच्चतर अद्‌ध्ययनका लागि दुइ वर्षसम्म अमेरिका बसि आएकामा एस लेखकका उक्तप्रकारको विचारको र प्रयासको फलस्वरूप आमा गङ्गामायादेवीका आज्ञाबाट समेत निजलाइ भारतवर्षबहिर्गमनविधर्मिविदेशिसहवाससहभोजनादिदुरितप्रायश्चित्त गराउनि व्यवस्था गरिएको हो।

एस प्रायश्चित्तका लागि पैलेइ पूर्वबडागुर्जु-जुननाथ पण्डितसमेतका आफन्त नेपालि पण्डितहरुबाटै व्यवस्था मागिएको हो। किन्तु विविध काम कुरा भै धेरै कालक्षेपण भएपछि जुननाथ पण्डितले स्वहस्ताक्षरले लेखि दिनुभएको एक लेखबाट समेत नेपालि पण्डितहरुबाट सो व्यवस्थाप्राप्त हुन नसक्नि देखिन आएकाले काशिका [३०] विद्‌द्वान्

३०.१९९२ संवत्का अँइनमा बिहाबरिका आठौँ नियममा "तेस्तो पञ्चमपञ्चममा विवाह गर्न हुने शास्त्र ऋषिहरुका वचनहरु देखिएको गुरु प्रोहित पण्डित शास्त्रीहरुले सम्मति दिएका र काशी (अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

ब्राह्मणहरुबाट व्यवस्था मागि तदनुसार प्रायश्चित्त गराय्येको हो। प्रायश्चित्तप्रक्रिया-सम्बन्धि सङ्क्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत छ —

मुख्य प्रायश्चित्तीय व्यक्ति सोमराजआचार्यले प्रायश्चित्त गर्दा २०४८।८।१३ मितिमा काठमाण्डु लाजिम्पाटस्थित सोमराजआचार्यकै घरआँगनमा ब्राह्मणोपवेशन, प्रायश्चित्तार्थिको सचैल स्नान, ब्राह्मण-प्रदक्षिणा, दण्डवत् प्रणाम, दक्षिणा-निधान, पारिषद्द्य-ब्राह्मणकर्तृक प्रश्न, दुरितनिवेदन, प्रार्थना, प्रणाम, निवेदकापसारण, ब्राह्मण-कर्तृकानुवादकनियोजन, निवेदकाह्वान, प्रायश्चित्तार्थि-कर्तृकपुस्तकपूजन, अनुवादक-पूजन, अनुवादककर्तृक-प्रायश्चित्तोपदेश, प्रायश्चित्तार्थिकर्तृक-प्रायश्चित्तोपदेशस्वीकार, प्रणाम, वपन, नखनिकर्तन, दन्तधावन, दशस्नान (भस्म-गोमय-मृत्तिका-जल-गोमूत्र-गोमय-गोदुग्ध-गोदधि-गोघृत- कुशोदकस्नान), गङ्गाजलस्नान, मार्जन, वस्त्रपरिधान, तर्पण, विष्णुश्राद्ध, गोदान, अग्निस्थापन, ब्रह्मकूर्चहवन, तारकोदयोत्तर ब्रह्मकूर्चप्राशन, चतुर्वेदसूक्तपारायणश्रवण; २०४८।८।१४ मितिमा शास्त्रसम्मत त्रिपुराणक १८० प्रायश्चित्त-गोदानहरु, दशमांश-दक्षिणा, प्रायश्चित्तोत्तराङ्ग-होम, विष्णु-श्राद्ध, गोदान, माषकमितहिरण्यदान, भूयसीदान, दशसङ्ख्याकब्राह्मणभोजनदान, ब्राह्मणचरणोदकले पारणा र पुनरुपनयन गरिएको थियो। यो कर्म सम्पन्न गर्न सत्प्रेरणा दिनि बन्धुबान्धव प्रति कृतज्ञता २०४८।८।२५।४ मिति का गोर्खापत्रमा प्रकाशित गरिएको थियो।

ब्राह्मणोपवेशनका लागि तललेखिए अन्सार्को निमन्त्रणापत्र दिय्येको थियो --

"यथालाभ विद्द्वान् सदाचारि ब्राह्मणहरुको उपवेशन गराइ पर्षदुपस्थानको रित समेत गराएर व्राँहाँहरुबाट काशिका प्रतिष्ठित विद्द्वान् ब्राह्मणहरुले दिनुभएको प्रायश्चित्तव्यवस्थाको सारांशको उपदेश सुनाइ मेरा भाइ सोमराजआचार्यलाइ प्रायश्चित्त गराउने कार्यक्रम भएकाले सो ब्राह्मणोपवेशनमा समाविष्ट भै उक्त प्रकारले प्रायश्चित्तोपदेश गरिदिने अनुग्रह गर्न २०४८।८।१३ मितिमा दिनको ११.३० बजे मेरा भाइ सोमराजआचार्यको लाजिम्पाटस्थित घरमा पाल्नुहुन प्रार्थना गर्दछु।"

ब्राह्मणोपवेशनमा श्रीसोमनाथपौडेल (वेदाचार्य), श्रीभीमकान्तपन्थि (साहित्य-शास्त्रि), श्रीनारायणप्रसादलामिछाने (ज्योतिषशास्त्रि, अग्निहोत्रि), श्रीविष्णुप्रसाद ग्यँमालि (इतिहासपुराणाचार्य), श्रीदैवदत्त कोइराला (वेदाचार्य), श्रीवाल्मीकि पौडेल (वेदाचार्य), श्रीशेखरप्रसादपण्डित(इतिहासपुराणाचार्य), श्रीदेवराजपौडेल (साहित्याचार्य, विद्द्यावारिधि) श्रीकाशिराज सुवेदि (दर्शनाचार्य, विद्द्यावारिधि) बस्नुभएको थियो। प्रायश्चित्तोपदेश गर्नि अनुवादक श्रीशुकदेवपौडेल (व्याकरणाचार्य) हुनुहुन्थ्यो।

लगायत देशदेशका शास्त्री विद्वान् पण्डितहरुले लेखी पठाएका व्यवस्थापत्रमा पनी विवाह गर्न हुने लेखी आएको भै हाम्रा भैभारदार गुरु प्रोहित पण्डित शास्त्रीहरु जम्मा गराइ शास्त्रको छलफल गराइ विचार भएमा लेखिएका पञ्चमपञ्चममा विवाह गर्न हुने ठहराई सबैले सहिछाप गरी सम्मति दिएको हुनाले" भन्नि उल्लेख समेत पाय्येकाले नेपालमा धर्मशास्त्रीय गम्भीर विषयमा काशिका विद्वान्हरुसित पनि व्यवस्था मागिन चलन अगिदेखि नै रैआएको देखिन्छ।

सामान्यतया शिखासूत्र-स्नानसन्ध्योपासन-भक्ष्याभक्ष्यादिका परम्परागत शास्त्र-सम्मत शुद्धकुलीनब्राह्मणाचारमा रैआएका कतिपय बन्धुहरुलाइ पनि उक्त अवसरमा निम्त्याथ्येको थियो । निम्तिनिहरुमा रेवती देवी, लक्ष्मी देवी, कालिका देवी, योगमाया देवी, शिवशङ्कर आचार्य, तीर्थराज आचार्य, रमानाथ आचार्य, विजयराज आचार्य, रामचन्द्र पौडेल, ज्ञानहरि पण्डित, नारायणदत्तशास्त्रि, हरिहर ढकाल, शारदाप्रसाद घिमिरे हुनुहुन्थ्यो । व्हाँहाँहरुलाइ दिथ्येको निमन्त्रणापत्र तल लेखिए अनुसारको थियो --

"भारतवर्षबहिर्गमनादि--दुरितको निरसनका लागि काशिका प्रतिष्ठित विद्वान् ब्राह्मणहरुले दिनुभएको प्रयश्चित्तव्यवस्थाको सारांशको उपदेश यथालाभ विद्वान् सदाचारि ब्राह्मणहरुको उपवेशन गराइ पर्षदुपस्थानको रित समेत गराएर व्हाँहाँहरुबाट सुनाइ हाँम्रा भाइ सोमराज आचार्यलाइ यथाशक्ति यथाविधि शास्त्रोक्त प्रायश्चित्त गराउने कार्य २०४८।८।१३ मितिमा दिनको ११.३० बजे सोमराज आचार्यको लाजिम्पाटस्थित घरमा प्रारम्भ हुने भएकाले सो अवसरमा उपस्थित भै वेदस्मृति-पुराणादिप्रतिपादित र वेदादिविज्ञशिष्टहरुबाट निर्णीत तथा आचारित हुँदै आएको वैदिक-सनातन-ब्राह्मणधर्मको तद्विरुद्ध विचार र आचरण त्यागेर यथाशक्ति अनुसरण गर्ने काममा हृदयदेखि नै सहयोग पुऱ्याउनु हुन सादर अनुरोध गर्दछु ।"

भरतपुर-अस्पताल-(चिताउन-)मा कार्यरत भाइ डा. विजयराज आचार्यलाइ पत्नीपुत्त्रसहित उक्त कार्यक्रममा उपस्थित हुन आउन पत्र पठाथ्येको थियो ।

प्रायश्चित्तगोदान-ग्रहण गर्न ब्राह्मणहरुलाइ तललेखिएअनुसार्को निमन्त्रणापत्र दिथ्येको थियो —

"काशिका प्रतिष्ठित विद्वान् ब्राह्मणरुले अनुग्रह गरि दिनुभएको व्यवस्थानुसार् गर्नलागिएको भारतवर्षबहिर्गमन-विदेशि-विधर्मि-विजातीय-सहभभोजन-जातिदुष्टाभक्ष्यभोजनादिप्रायश्चित्तस्थानापन्नषडब्दकृच्छ्रप्रत्याम्नायगोनिष्क्रयद्रव्यदानरूप गोदान ग्रहणगर्न २०४८।८।१४ मितिमा दिनको १० बजे मेरा भाइ सोमराजआचार्यको लाजिम्पाटस्थित घरमा पाल्नुहुन प्रार्थना गर्दछु ।"

२०४८।८।१४ मितिमा प्रायश्चित्तकर्मस्थलमा उपस्थित भै गोनिष्क्रयद्रव्यग्रहण गर्निहरुमा-— श्रीवाल्मीकिपौडेल, श्रीशेखरप्रसादपण्डित, श्रीशुकदेवपौडेल, श्रीदैवदत्त-कोइराला, श्रीविष्णुप्रसादग्यँमालि, श्रीभीमकान्तपन्थि, श्रीमधुसूदनदुङ्गाना, श्रीदुर्गाप्रसाद-खनाल, श्रीशशिरामखनाल, श्रीहरिनाथखनाल, श्रीशिवप्रसादपौडेल, श्रीदुर्गाराम रेग्मि, श्रीवासुदेवखनाल (सितापाइला), श्रीदुर्गाप्रसाददुङ्गाना (लम्जुङ), श्रीलक्ष्मीरामखनाल, श्रीवासुदेवखनाल(चण्डोल), श्रीनारायणप्रसाद लामिछाने (अग्निहोत्रि) हुनुहुन्थ्यो ।

सङ्कल्पित-गोनिष्क्रयद्रव्यदान गर्दा पछि पनि प्रायश्श्चित्तगोदानग्रहण गर्न दिथ्येको उपर्युक्त प्रकारको निम्तापत्र दिइ अनुमति प्राप्त भएपछि द्रव्य अर्पित गरिएको थियो । सङ्कल्पित गोनिष्क्रयद्रव्य पछि ग्रहणगर्निहरुमा श्रीश्यामलाल घिमिरे, श्रीदीर्घराज घिमिरे, श्रीदेवराज पौडेल, श्रीपुरुषोत्तम दुङ्गाना, श्रीसीताराम ढकाल, श्रीभैरवखनाल (उपल्लाचुँदि), श्रीप्रयागखनाल(उपल्लाचुँदि), श्रीरामप्रसादपण्डित(उपल्लाचुँदि) श्रीदिवाकर भटराइ (म्याग्दे), श्रीरामदत्तभटराइ (म्याग्दे), श्रीवासुदेवकाफ्ले (म्याग्दे), श्रीहरिहर

पारिषद्द्यान् ब्राह्म्मणान् दण्डवत् प्रणमन् प्रायश्चित्तार्थी दुरितंनिवेदनङ् कुर्वाणश्च

अधिकारि (नारायणपुर, चिताउन), श्रीसूर्यनाथ पौडेल (चुँदिबिसि-कुसुन्ने), श्रीबाबुकृष्ण ढकाल (हाँडिगाम), श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादशुक्ल (गङ्गबलिया, रुपन्देहि) इत्यादि हुनुहुन्थ्यो।

काशितिरका विद्वान् ब्राह्मणहरुलाइ गोनिष्क्रयद्रव्यदान गर्न अनुमति माग्दा प्रस्तुत गरिएको प्रार्थनापत्त्र तललेखिए-अन्सारको थियो —

"पण्डित श्रीरामप्रसाद त्रिपाठीजीप्रभृति काशिके प्रतिष्ठित विद्वान् ब्राह्मणोंसे अनुग्रहपूर्वक दीगइ व्यवस्थाके तथा नेपालि विद्वान् ब्राह्मणोंसे दीगइ शुभानुज्ञाके अनुसार हमारे भाइ सोमराज आचार्यसे यथाशास्त्र यथाशक्ति किएगए भारतवर्ष-बहिर्गमन-विदेशिविधर्मि-विजातीयसहभोजनजातिदुष्टाभक्ष्यमक्षणादिप्रायश्चित्तस्थानापन्न-षडब्दकृच्छ्रप्रत्याम्नाय-गोनिष्क्रयद्रव्यदानरूप गोदानोंमेंसे और अन्य गोदानोंमेंसे कतिपय गोदानका द्रव्य आपको अर्पित करनेकी अनुमति दें।"

तदनुसार अनुमति दिनि ब्राह्मणहरुलाइ द्रव्य अर्पित गरिएको थियो। तेसरि अनुमति दिइ अर्पित द्रव्य ग्रहणगर्निहरुमा श्रीरामप्रसाद त्रिपाठि, श्रीकरुणापति त्रिपाठि, श्रीकुबेरनाथ शुक्ल, श्रीकालिकाप्रसाद शुक्ल, श्रीरामचन्द्र द्विवेदि, श्रीरामयत्नशुक्ल, श्रीयुगलकिशोरमिश्र, श्रीनरेन्द्रनाथपाण्डेय, श्रीउमाशङ्करशुक्ल, श्रीजयप्रकाश त्रिपाठि, श्रीराजेन्द्रप्रसादत्रिपाठि, श्रीशिवशङ्करदुवे, श्रीवंशीधरगौड, श्रीविश्वनाथ वामनदेव, श्रीलक्ष्मीकान्त दीक्षित, श्रीजोषणराम पाण्डे अग्निहोत्त्रि (पुत्त्रवधूद्वारा); एर्कर रामन् नम्पूतिरि (राजमन्दिरम्, पालक्काट जिला, केरल), नारायण अग्निशर्मन् अग्निशर्मन् नम्पूतिरि (वृन्दावनम्, त्रिशूर जिला, केरल) इत्यादि हुनुहुन्थ्यो।

यो सोपोद्घात सपरिशिष्ट भारतवर्षबहिर्गमनविधर्मिविदेशिसहवाससहभोजनादि-दुरितप्रायश्चित्तव्यवस्था-ग्रन्थ प्रकाशित गर्न आवश्यक द्रव्यराशि आमा गङ्गामाया देवीले आँफ्ना थैलिबाट दिनुभएको हो। देशले र कालले टाड़ाका व्यक्तिहरुलाइ पनि एस विषयको यथार्थ जानकारि प्राप्त हुन सकोस् भनि यो सङ्ग्रह मुद्रित प्रकाशित गरिएको हो।

काठमाण्डु, — शिवराज आचार्य कौण्डिन्न्यायन

२०४९।८।२१

काशिनिवासिभिर् विद्वद्भिर् ब्राह्मणैर् दत्ता

भारतवर्षबहिर्गमन-विधर्मिविदेशिसहवाससहभोजनादि-दुरित-

प्रायश्चित्तव्यवस्था

श्रीहरिःशरणम्

चतुस्त्रिंशद्वर्षवयस्कः कश्चन नैपालदेशीयो ब्राह्मणः इञ्जीनियरिङ्गकलाया विशिष्टं ज्ञानमवाप्तुममेरिकादेशं गत्वा वर्षद्वयेन तज्ज्ञाने दीक्षितो भूत्वा स्वदेशं प्रत्यागच्छत् । तत्र निवसता तेन म्लेच्छसम्पर्कोऽभक्ष्यभक्षणं शिखासूत्रादिपरित्यागश्चापि व्यधायि । अधुना सामाजिक-बहिष्कारमसहमानः स्वधर्मे स्थातुमिच्छन् स पुनरेतस्माद् धर्महीनदेश-गमनात् सर्वथा पराङ्मुखतां चाभिलषन् समाजग्राह्यत्वाधायकं प्रायश्चित्तं वाञ्छति । तेन सह सम्पृक्ता पत्नी अनुपनीतःपुत्रः अविवाहिता पुत्री च प्रायश्चित्तेन शुद्धिं वाञ्छन्ति । अतस्तदनुगुणः प्रायश्चित्तविधिर् निर्दिश्यते—

(क) [१] तत्र "न जनमियान् नान्तमियात्" इति बृहदारण्यकश्रुत्या (१।३।१०) "न गच्छेन् म्लेच्छविषयम्" इति विष्णुस्मृतिवचनेन (८४।१), "म्लेच्छदेशे न च व्रजेत्" इति शङ्खस्मृतिवचनेन (१४।३०) च समुद्र-पारम्लेच्छदेशगमनं निषिद्धम् । एतन्निषेधलङ्घने च "आर्यावर्तमतिक्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः । आज्ञां चैव तथा पित्रोरैन्दवेन विशुद्ध्यति" इति वीरमित्रोदयपरिभाषाप्रकाशोद्धृतवचनस्य (पृ. ६०), "सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रान् गत्वा संस्कारमर्हति" इति मिताक्षरादिधृतवचनस्य (३।२९२; पृ. ६०८), "बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद् भवेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः" इति मिताक्षरा-धृतवचनस्य (३।२६५; पृ. ५६४) चैकवाक्यतया विचारेण चान्द्रायणं पुनःसंस्कारश्च प्रायश्चित्ततया निश्चीयते ।

[२] ग्रामसूकरमांसादिजातिदुष्टाभक्ष्यभक्षणे च पातित्यप्रयोजकत्व-ज्ञानाभावकृते "छत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्। पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः।। अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।यतिचान्द्रायणं वापि" इति मनुवचनात् (५।१९,२०) सान्तपनं यतिचान्द्रायणं वा प्रायश्चित्तम् । "विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः सस्कारं कुर्यात्" इति विष्णु-स्मृतिवचनात् (५१।४) प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारश्च कार्यः । अभ्यासे तदनुसारं प्रायश्चित्तं वर्धनीयम् ।

[३] म्लेच्छान्नभोजने च पातित्यप्रयोजकत्वाज्ञानकृते "चण्डालः पुल्कसोम्लेच्छःश्वपाकः पतितस् तथा । एते पञ्च समाख्याताः पञ्च-पातकिनां समाः" इति जाति-भास्करोद्धृत स्कन्दपुराणचातुर्मास्यमाहात्म्य — प्रकरणस्थवचनस्य(पृ.४०७)"चाण्डाल-पुल्कस-म्लेच्छ-भिल्ल-पारसिका — दिकान् । महापातकिनश् चैव स्पृष्ट्वा स्नायात् सचैलकः" इति प्रायश्चित्त-मयूखधृतवचनस्य (१९२पृ.), "बहूनामेकधर्मणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद् भवेत् कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः" इति मिताक्षराधृतवचनस्य(३।२६५, पृ. ५६४), "चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् । बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च" इति पराशरमाधवीयधृतवचनस्य (प्रायश्चित्तकाण्डे पृ. ८८) च विचारेण चान्द्रायणं प्रायश्चित्तं निर्धार्यते । सिद्धस्य म्लेच्छान्नस्य भोजने तु "सिद्धं भुक्त्वा पराकः" इति पराशर-माधवीयधृतविष्णुवचनात् (प्रायश्चित्तकाण्डे पृ.८७) पराकः प्रायश्चित्त — मुच्यते। अभ्यासे तु तदनुसारं प्रायश्चित्तं वर्धनीयम् ।

[४] म्लेच्छसहभोजने च "शूद्रेण सह भुक्त्वान्नं चान्द्रायण-मथाचरेत्"इति मिताक्षराधृतवचनस्य(३।२८९,पृ.५९६) च विचारेण चान्द्रायणं प्रायश्चित्तमिति निर्धार्यते । अभ्यासे तदनुसारं प्रायश्चित्तं वर्धनीयम् ।

[५] म्लेच्छानुग्रहेणार्जितस्य द्रव्यस्य विषये च " कर्मणा गर्हितेनैव यद् वित्तं समुपार्जितम् । तस्य त्यागेन शुध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा ॥ अप्सु प्रास्येत तद् द्रव्यमन्यायेन यदागतम् । उपयुक्ताऽवशिष्टं च देयं वा ब्रह्मवादिने" इति पराशरमाधवीयधृतवचनस्य (पृ. ४३१) च विचारेण तद् द्रव्यमुपयुक्तावशिष्टं ब्राह्मणाय देयमिति व्यवस्था दीयते ।

[६]शिखासूत्रधारणस्नानसन्ध्योपासनादिब्रह्मकर्मलोपे चिरकालकृते च "शिखां छिन्दन्ति ये के चिद् वैराग्याद् वैरतो पि वा । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः"इति लघुहारीतस्मृतिवचनस्य(श्लो. १८) "विना यज्ञो-पवीतेन भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कुर्वन्नुपवासेन शुध्यति"इति लघुहारीतस्मृतिवचनस्य(श्लो.२३)"वेदोदितानां नित्यानांकर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" इति मनु- वचनस्य (११।२०३)च विचारेणोपवासः पुनःसंस्कारश्च प्रायश्चित्ततया निर्धार्यते ।

एतेषां प्रायश्चित्तानामनुष्ठानेऽशक्तौ तु "कर्तारं देशकालौ च प्रमाणं करणं क्रियाम् । अवेक्ष्य च बलं चैव प्रायश्चित्तं विधीयते" इति पराशरमाधवीयधृतवचनस्य (पृ. १००) "प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टं न शक्यं दुर्बलादिभिः । इष्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोक-सङ्ग्रहकारणत् ॥ एको नार्हति तत्

कर्तुमज्ञो वा नाऽप्यनुग्रहम् । धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्" इति पराशरमाधवीयधृत-वचनस्य (पृ. ९९), "अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्वं कुर्वन्त्यनुग्रहम् । सर्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह" इति पराशर-वचनस्य (६।५४), "जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च । अर्वाक् तु ब्रह्महत्त्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् । तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद् बुधः" इति मिताक्षरादि-धृतवचनस्य (३।३२६, पृ.६३८), "जन्मप्रभृति यत् किञ्चित् पातकं चोपपातकम् । तावदावर्तयेत् कृच्छ्रं यावत् षष्टिगुणं भवेत्" इति मिताक्षरा-धृतवचनस्य (३।३२६, पृ. ६३९), "यदप्यसकृदभ्यस्तं बुद्धिपूर्वमघं महत् । तच् छुध्यत्यब्दकृच्छ्रेण महतः पातकादृते" इति मिताक्षराधृतवचनस्य (३।३२६, पृ.६३९), "प्रायश्चित्तं च कृत्वा वै भोजयित्वा द्विजोत्तमान् । सुवर्णमाषकं दद्यात् ततः शुद्धिर् विधीयते" इति यमस्मृतिवचनस्य (श्लो. ६३) च विचारेण प्रकृते चोक्तानां सर्वेषां पापानां विशुद्धये षडब्दकृच्छ्र-प्रत्याम्नायतया गवां साशीति शतं तदशक्तौ तत्प्रत्याम्नायद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो देयम्, तदन्ते च पुनरुपनयनं प्रयुज्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं विधाय ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणा च देया इति सानुग्रहमुपदिश्यते । एवं प्रायश्चित्ते कृते स पुरुषो वैदिकब्राह्मणधर्माचरणेऽधिकारी संग्राह्यश्चभवति। वाराणसीस्थ-भारतधर्ममहामण्डलस्या–ऽधिष्ठात्रा परमपूज्येन स्वामिश्रीदयानन्दमहाराजेनापि स्वरचितधर्मकल्पद्रुमस्य तृतीयभागे आपद्धर्मप्रकरणे एतद्विषये प्रोक्तम् — "यदि राष्ट्रहिताय विशिष्टज्ञानार्जनाय वा कश्चिद् धर्महीनदेशं गच्छति, म्लेच्छसम्पर्कमपि करोति, तावताऽपि सो ऽधार्मिको न वचनीयः" इति । अतश्चात्र विषये शिष्टसम्मतिरपि दृश्यते । मिताक्षरापराशरमाधवीयादि-महानिबन्धाऽनुल्लिखित–नारायणस्मृत्यादि–वचनानामपि विचारे तु उक्ते प्रायश्चित्ते कृते स पुरुषो वैदिकाचार्यत्वगुरुत्वयाजकत्वपुरोहितत्वप्रतिग्रह-वर्जमन्येषु वैदिकब्राह्मणधर्मेषु अधिकारी भवति ।

(ख) "न म्लेच्छदेशे श्राद्धं कुर्यात्" इति विष्णुस्मृतिवचनस्य (८४।१), "म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ सन्ध्यायां च विशेषतः । न श्राद्धमाचरेत् प्राज्ञो म्लेच्छदेशं न च व्रजेत्" इति शङ्खवचनस्य (१४।३०), "म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ सन्ध्यायां विप्रवर्जिते । न श्राद्धमाचरेद् विद्वान् न चाऽऽकाशे कथंचन" इति निर्णयसिन्धुधृतवचनस्य (पृ.२६८), "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः॥... इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चाऽन्तश् च गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां

कर्म भूमौ विधीयते" इति विष्णुपुराणवचनस्य (२।३।१,५) च विचारे पातित्याक्रान्तेनोक्तेन पुरुषेण म्लेच्छदेशे म्लेच्छगृहे कृतस्य कर्मणोऽविधिकृतत्वेनाऽकृतत्वात् पूर्वोक्तप्रायश्चित्ताऽऽचरणपूर्त्यनन्तरं पितृनिधन-निमित्तकं दशदिवसीयमाशौचमञ्जलिदानं च कार्यम् । तस्य पुरुषस्य पारस्कर-गृह्यसूत्रानुसारित्वे कनिष्ठपुत्रत्वे च तेन त्रिदिवसीयमेवाऽऽ-शौचमञ्जलिदानं च वापि कृत्वा कृतार्थेन च भवितुं शक्यम् ।

(ग) पूर्वोक्तविधेन प्रायश्चित्तीयेन पत्या सह चिरकालं सम्पृक्तया ब्राह्मण्या स्त्रिया उपनयनवर्जं पत्युः प्रायश्चित्तस्यार्धं प्रायश्चित्तं कार्यम् । बालकाभ्यां च उपनयनवर्जं पितुः प्रायश्चित्तस्य पादमितं प्रायश्चित्तं कार्यम्, "स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः" इति मिताक्षरादिधृतविष्ण्वादिवचनात् ।

अत्र प्रायश्चित्तकरणे मयूखोक्तसामान्य-प्रायश्चित्तप्रयोगविधिरनु-सरणीयः।गङ्गोदकेनाऽपिस्नानम् ब्राह्मणचरणोदकप्राशनं च तत्र विधेयम् ।

आशौचपालनजलदानादिकार्यानन्तरं यथासौविध्यं श्रीमद्भागवतमहा-पुराणस्य साप्ताहिकं श्रवणम्, भविष्योत्तरपुराणान्तर्गतस्य श्रीमदादित्यहृदय—स्तोत्रस्य एकादशावृत्तिकं श्रवणं च करणीयम् । सर्वदा यथावसरं भगवत्-स्मरणं च कार्यम् । तत आद्ध्यात्मिकोऽप्युद्धारः सम्पद्यते इति उपदिश्यते । भगवन्नामजपो यथाशक्ति कर्तव्यः, यथाकालं च रामेश्वरदर्शनं कर्तव्यम् ॥

उक्त व्यवस्था दिनि विद्वान्हरु --

१. पं.श्रीरामप्रसादत्रिपाठी, सम्मानिताध्यापकः, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

२. पं.श्रीकरुणापतित्रिपाठी भूतपूर्वकुलपतिः, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

३. पं.श्रीकुबेरनाथशुक्लःभूतपूर्वकुलपतिःप्रस्तोता च, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

४. पं.श्रीकालिकाप्रसादशुक्लः वेदवेदाङ्गसङ्कायाध्यक्षचरः, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

५. पं.श्रीशिवजी उपाध्यायः उपाचार्यः (साहित्यविभागस्य), सं.सं.वि.वि., वाराणसी

६. पं.श्रीरामयत्नशुक्लः व्याकरणविभागाध्यक्षः, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

७. पं.श्रीकैलासपतित्रिपाठी साहित्यविभागाध्यक्षः, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

८. पं.श्रीयुगलकिशोर मिश्रः वेदविभागाध्यक्षः, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

९. पं.श्रीनरेन्द्रनाथपाण्डेयः साहित्यसंस्कृतिसङ्कायाध्यक्षः सं.सं.वि.वि., वाराणसी

१०. पं.श्री-उमाशङ्करशुक्लः उपाचार्यः (ज्योतिषविभागस्य), सं.सं.वि.वि., वाराणसी

११. पं.श्रीजयप्रकाशत्रिपाठी प्राध्यापकः (वेदान्तविभागस्य) सं.सं.वि.वि.; वाराणसी

ज्येष्ठकृष्णद्वितीयायां गुरुवासरे २०४८ वै.।

परिशिष्ट

१

अनुवादककृतः प्रायश्चित्तोपदेशः

भोः सोमराजशर्मन्,

शिखासूत्रधारण-स्नानसन्ध्योपासनादि-ब्रह्मकर्म-लोपे चिरकाल-कृते तत्पापनिरसनाय उपवासः पुनस्संस्कारश्च कर्तव्यः ।

लौकिकविद्या-ग्रहणादिकार्याय समुद्रपारस्थितविदेशगमने तत्पाप-निरसनाय चान्द्रायणङ् कृत्वा पुनस्संस्कारश्च कर्तव्यः ।

वर्षद्वयपर्यन्तं विधर्मि-विदेशि-विजातीयान्नभोजन-तत्सहभोजनादिके कृते विधर्मिविदेशिविजातीयदत्तधनादानतदुपभोगादिके च कृते चान्द्रायणम्, पराकः, उपयुक्तावशिष्टस्य विधर्मिविदेशिविजातीयदत्तधनस्य ब्राह्मणेभ्यो दानं चेति प्रायश्चितं कर्तव्यम् ।

ग्रामसूकरादि-जातिदुष्टाभक्ष्य-भक्षणे पातित्यप्रयोजकत्वज्ञानाभावकृते सान्तपनं यतिचान्द्रायणं वा कर्तव्यम्, पुनस्संस्कारश्च कार्यः। पूर्वोक्तानाम् पापानामभ्यासे तदनुसारंयथायथमधिकम्प्रायश्चित्तङ् कर्तव्यम्

किन्तु देशकालसामर्थ्यादिविचारेण उक्तानां प्रायश्चित्तानां त्वयायथावत् कर्तुम् अशक्यतायाः प्रतीयमानत्वात् "प्रायश्चित्तयँ यथोद्दिष्टं न शक्यं दुर्बलादिभिः । इष्यतेऽनुग्रहस्तेषां लोकसङ्ग्रहकारणात् ॥ एको नार्हति तत् कर्तुमज्ञो वा नाऽप्यनुग्रहम् । धर्मज्ञा बहबो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्" इति शास्त्रव्यवस्थाया विचारणेन "जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानिच।अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिना शतम् । तथाऽष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद् बुधः" इत्यादीनां स्मृतिवचनानाम्, काशिस्थ-विद्वद्विप्रदत्तव्यवस्थायाश्च परिशीलनेन पूर्वोक्तानां सर्वेषाम् पापानां तादृशानामन्येषां च यावज्जीवकृतपापानां निरासाय षडब्द-कृच्छ्रप्रत्याम्नायरूपेण गवां साशीति शतम्, यथाशक्त्यु-पकल्पितं तन्निष्क्रय-द्रव्यं वा ब्राह्मणेभ्यस्त्वया देयम्, यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो भोजनं दत्वा दक्षिणा च देया, ततः पुनरुपनयनम् प्रयोक्तव्यम् इति सानुग्रहं प्रायश्चित्त——मुपदिश्यते । एवं प्रायश्चित्ते कृते त्वम् उक्तेभ्य उक्तविधेभ्यो ऽन्येभ्यश्च सर्वेभ्य एव पापेभ्यो मुक्तः पूतः शुद्धो वैदिकब्राह्मणस्वधर्माचरणे-ऽधिकारी सङ्ग्राह्यश्च भविष्यसि ॥

प्रायश्नित्तार्थिने प्रायश्चित्तोपदेशङ् कुर्वाणोऽनुवादकःसत्कृता ब्राह्मणाश् च

सङ्गृहीत व्यवस्थापत्रमा नपरेका तर अतिमहत्त्वपूर्ण स्वसङ्कलित कतिपय धर्मशास्त्रवचन

१. धर्मनिर्णय कल्ले गर्नि भन्नि विषयमा याज्ञवल्क्यको (१।९) वचन—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत् त्रैविद्यमेव वा।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः॥

२. नजान्निहरुका त दस हज्जारका हुलहरुले मनेको कुरो पनि धर्म हुँदैन भन्नि मनुवचन (१२।११३)—

एकोऽपि वेदविद् धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः।
स विज्ञेयः परो धर्मो नाऽज्ञानामुदितोऽयुतैः॥

३. शास्त्र जान्नि नै भए पनि शास्त्रमर्यादा तोड्निलाइ धर्मनिर्णयपरिषद्मा नराख्नु भन्नि वचन (पराशरमाधवीय, प्र. मा., पृ.१६०)—

शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्वसूयकाः।
हैतुका भिन्नमर्यादाः परिषत्त्वे विवर्जिताः॥

४. वेदविद् र तिनका वचनको पावनता बुजाउनि वचन (अत्रि.श्लो. १४२)

वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रार्थं च निषेवते।
तदाऽसौ वेदवित् प्रोक्तो वचनन् तस्स्य पावनम्॥

५. शास्त्रवचन नभै तेसै गरेका प्रायश्चित्तले चोखिँदैन भन्नि वचन (पराशरमा.प्र. मा., पृ.१०२)—

यद् विना धर्मशास्त्रेण प्रायश्चित्तं विधीयते।
न तेन शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्ते कृतेऽपि सः॥

६. धर्मशास्त्रको वचनको उल्लेख गरेर गर्न पर्नि मुख्य प्रायश्चित्त सुनाएपछि मात्र यथोचित अनुग्रह गर्नु, वचनको वास्तै नगरि एक्कैचोटि अनुग्रह नगर्नु भन्नि वचन (पराशरमा.प्र. मा., पृ. १६२)--

वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः।
पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुग्रहम्॥
न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम्।
प्रज्ञानैरपि विद्वद्भिः शक्यमन्यत् प्रभाषितुम्॥

७.प्रेमले, लोभले, डरले र अज्ञानले अनुग्रह गरेमा अनुग्रह गर्निलाइ पाप सर्च भन्नि पराशरको (६।५६) वचन—

स्नेहाद् वा यदि वा लोभाद् भयादज्ञानतोऽपि वा ।
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति ॥

८.नजानिकन प्रायश्चित्तको उपदेश गर्निलाइ पातकिको पाप सर्च भन्नि देवलको वचन (श्लो. ५७)—

यो दातुं न विजानाति प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
शुद्धिन् ददाति चान्यस्मै तदशुद्धेः स भाजनम् ॥

९.वेदविहित वा स्मृतिविहित प्रायश्चित्त छोडेर अरु प्रायश्चित्त दिन हुँदैन भन्नि यमस्मृतिको वचन (श्लो. ५९)—

अश्रौतस्मार्तविहितं प्रायश्चित्तं वदन्ति ये ।
तान् धर्मविघ्नकर्तृश्च राजा दण्डेन पीडयेत् ॥

१०.शास्त्रप्रमाण विना प्रायश्चित्त दिनि ब्रह्मघाति हुन्छ भन्नि वचन (हेमाद्रि. प्र. ख.,पृ. ९८७)—

ज्यौतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ।
विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर् ब्रह्मघातकम् ॥

११.आर्त्तिएका उचित प्रकारले प्रायश्चित्त मागिनलाइ जान्नि ब्राह्मणले प्रायश्चित्तको उपदेश नगरे त्यो ब्राह्मण प्रायश्चित्त माग्नि पातकि जस्तै पातकि हुन्छ भन्निवचन(उत्तराङ्गिरस७।१, मिताक्षरा३।३००, पृ. ६१४)–

आर्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतां तु तैः ॥

१२.पाप गरेको लोकले थापाएकामा लोकले थापाउनि गरेर पर्षद्मा दोष-ख्यापन गरेरै प्रायश्चित्त गर्नपर्च भन्नि याज्ञवल्क्यको(३।३००) वचन—

विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम् ।
अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥

१३.म्लेच्छावासमा एक पक्ष बस्नि माञ्छे पातकि हुञ्च भन्नि वचन (हेमाद्रि.प्रा.ख,पृ.३७१)—

मासं कारागृहे वासो नौभिर् यात्रा दिनत्रयम् ।
म्लेच्छवासे तथा पक्षं यो वसेत् स तु पातकी ॥

१४.भारतवर्षमत्रै पारलौकिककर्मगर्नि स्थानहो भन्निवचन (भाग.५।१७।११)—

तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् ।

(द्रष्टव्य-भागवत ५।१९।१९,अग्नि. ११८।१-२,कूर्म.१।४७।२१-२३,ब्रह्माण्ड.१६।१-१५,ब्रह्म. १७।१-५,मत्स्य.११४।५-१४, मार्कण्डेय. ५४।७-१०,, वामन. १३।१०-१४, लिङ्ग. १।५२।२५-३२, वायु. ४५।७५-७८, स्कन्द. प्रभास.११।१३-१४)

१५.पातकिका -स्वभाव -अन्सार् जपादि प्रायश्चित्तको व्यवस्था हुन्च भन्नि वचन (पराशरमा.प्र. भा.,पृ. ४७७)——

धर्मनिष्ठास् तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः ।
जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते ॥
नामधारकविप्रा ये मूर्खा धर्मविवर्जिताः ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद् विशेषतः ॥
धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या ।
एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ॥

१६.गोनिष्क्रयद्रव्य कति चाँइन्च भनि व्यवस्था गर्नि षट्त्रिंशन्मतको वचन (प्रायश्चित्तेन्दुशेखर, पृ.७)——

धेनुः पञ्चभिराढ्यानाम् मध्यानां त्रिपुराणिका ।
कार्षापणैकमूल्यापि दरिद्राणां प्रकीर्तिता ॥

१७.प्रायश्चित्तमा ब्राह्मणभोजन-र-हिरण्यदानको अङ्गता देखाउनि वचन (अङ्गिरःस्मृति, श्लो. १३६) ——

यावद् विप्रा न पूज्यन्ते अन्नदानहिरण्ययोः ।
तावच् चीर्णव्रतस्यापि तत् पापं न प्रणश्यति ॥

१८.शुद्धिको प्रकाशनको आवश्यकता देखाउनिवचन (परा.मा.प्र.पृ.१८३)—

शृणुष्व भो इदं विप्र यद्यदादिश्यते व्रतम् ।
तत्तद् यत्नेन कर्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत् ॥
यदा च ते भवेच् चीर्णं तदा शुद्धिप्रकाशनम् ।
कार्यं सर्वप्रयत्नेन शक्त्या विप्राभिभाषितम् ॥

१९. पतितले अपतितलाइ अञ्जलि नदिनु भन्नि वचन (याज्ञ. ३।५)--

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास् तथा ।

२०.पतितादिले आँफ्नु देह शुद्ध नगरि अपतितलाइ दिएको र अपतितले देह शुद्ध नभएका पतितादिलाइ दिएको पिण्डपाँनि पाँउन पर्निले पाँउदैन बिचैमा हराउँच भन्नि गरुडपुराणको वचन (वेङ्कट.सं.प्रेत.४।१५७)—

अशुद्धेन तु यद् दत्तमुद्दिश्श्याऽशुद्धमेव च ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्श्यति ॥

२१.विधर्मिले अञ्जलिदानादि नगर्नु भन्ने वृद्धमनुवचन (मिताक्षरा ३।५)—

क्लीबाद्या नोदकङ् कुर्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिण : ।

गर्भमर्तृद्रुहश्चैव सुराप्यश्चैव योषितः ॥

२२.आचारभ्रष्टले र आचारभ्रष्टलाइ अञ्जलि दिन हुँदैन भन्ने वचन (षडशीति, श्लो.८५, निर्णयसिन्धु, निर्णयसागर, सप्तम सं. पृ.४०८)—

स्वीयाचारादपि भ्रष्टाः पतिता ये च दूषिताः ।

न कुर्युरुदकं ते वै तेभ्योप्यन्ये न चैव हि ॥

२३.सदाचारि बन्धुको मात्र अञ्जलिदान र आशौच गर्नु भन्ने वचन (आङ्गिरसस्मृति, श्लो.१३७–१३९)—

सतामेव हि बन्धूनां कर्म कुर्यात् प्रयत्नतः ।

भ्रष्टानामपि तुच्छानां पतितानां विकर्मिणाम् ॥

न कुर्वीत क्रियां यत्नादपि स्नानं समाचरेत् ।

असतां पतितानां च भस्मान्तं सूतकं स्मृतम् ॥

२४.विधिपूर्वक गरे मात्रै शास्त्रीयकर्मको फल पाँइन्छ भन्ने वचन (योगयाज्ञवल्क्यवचन, हेमाद्रि.श्राद्ध. पृ. ४८३–४८४)—

विधिदृष्टन् तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।

न किञ्चित् फलमाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत्॥

विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तद् हरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य त्वकृतात्मन : ॥

२५.विनाशास्त्र आँफ्ना विचारले गरेको पारलौकिक कर्म निष्फल हुन्छ भन्ने वचन (पराशरमा. प्रथम भाग, पृ. २९१)—

स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत् किञ्चिद् ज्ञानवर्जितम् ।

क्रीडाकर्मेव बालानां तत् सर्वं निष्प्रयोजनम् ॥

२६.पारलौकिक कर्म शास्त्रअनुसारै गर्नपर्छ भन्ने वचन(गीता १६।२३,२४)—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥

३

प्रस्तुत प्रायश्चित्तका विषयमा भूतपूर्वबडागुर्जु जुननाथ पण्डितले स्वहस्ताक्षरले लेखि दिनुभएको विचार

अद्यत्वे बहुशो नेपालदेशवासिनः अमेरिकादिदेशान् गत्वा अध्ययनादिकार्यं समाप्य पुनः स्वदेशं प्रत्यागच्छन्तीति सर्वविदितम् । तत्र समुद्रयात्रा म्लेच्छदेशवासो वा सनातनवैदिकधर्मविरुद्धो धर्मशास्त्रगम्यः । तत्प्रायश्चित्तञ्च शास्त्रगम्यं परिशील्यते ।

अपरं च स्वदेश एव अभक्ष्यभक्षणादिरूपं तथा विविधपातकोपपातकादिकार्यं द्विजातिभिः क्रियमाणं दृष्ट्वा श्रुत्वा च मनो व्यथते । तत्र प्रायश्चित्ताय प्रामाणिकी व्यवस्था राष्ट्रे नास्तीति भृशं दोदूयते चेतः । सामाजिकोऽयं विप्लवः प्रवर्धमानः समाधातुं शक्यते नवेति संशयास्पदम् ।

एवं कतिपयैः सत्कुलोत्पन्नैरपि पुरुषैः विदेशेषु गत्वा सनातनधर्मविरुद्धाचाराः संसर्गवशाद् धर्मविश्वासह्रासाज् ज्ञानविरहाद् वा कर्तुं शक्यन्ते। तेषु केचिदाचारविधिनिषेधयोस्त्यागमात्मीयमुस्वरवेण ब्रुवन्ति केचिन्नैव प्रकाशमानयन्ति । एवं कोलाहलं सनातनधर्मिणां धार्मिके जगति कर्णकटु अनुभवामः ।

अस्यां विषमपरिस्थितौ "विहितस्याननुष्ठानान् निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति" इत्यादिशास्त्रं कथन्तरां प्रवर्तते । इत्थं प्रतिकूलां सामाजिकभूमिकामधिशयाना वयमाचारशिक्षां कामयन्तोऽपि न कर्तुं पारयामः ।

अस्मिन्नवसरे ममात्मीयः कश्चित् अमेरिकादेशे कंचित् कालं नीत्वा तत्र ज्ञानादज्ञानाद् वा ग्रामशूकरग्रामकुक्कुटभक्षणेन मलिनस्यात्मनो देहस्य शुद्ध्यै प्रायश्चित्तं प्रष्टुमागतः । स कथं प्रायश्चित्तेन शोध्य इति ममात्मा व्यग्रतां व्याकुलतां वाऽनुभवति ।

प्रायश्चित्तं प्रकाशं कुर्वता तेन हिन्दुसंस्कृतिभ्रष्टस्य समाजस्य उपहासः सोढव्यः स्यात् । अपि च स्वेच्छाचारे प्रगतिशीलो यूनां समाजः प्रायश्चित्तमाचरन्तं तं लगुडानां प्रहारैर् निहन्यादिति च शङ्कते मनः ।

सोपानत्काः सन्ति रथ्यास्वदन्तः स्वैरं पाकानन्यवर्गैर् वसन्तः ।
चूडां सूत्रं संस्कृतिं स्वां हसन्तः स्तब्धा नैके दृष्टिमायान्ति हन्त ॥
गेहेगेहे वर्णधर्माः प्रलुप्ता नाभ्यस्यन्ते वेदमन्त्राः प्रदीप्ताः ।
प्रायो यूनामार्यबुद्धिर् विनष्टा भ्रष्टाः श्रेष्ठाः सन्ति कष्टेषु शिष्टाः ॥

इत्थं समाजचित्रणं दृष्ट्वा सहसा पुरातनी रीतिस्त्रस्यति ।

एवं प्रतिकूलदशां जानन्नपि कश्चित् प्रायश्चित्तं कर्तुकामो यदि पृच्छेत् तदा रहस्यं प्रायश्चित्तं वक्तव्यम्। रहस्यं प्रायश्चित्तमपि विधीयमानमस्ति धर्मशास्त्रे ।गायत्रीजपो होमो

वेदपाठः पुरुषसूक्तरुद्रसूक्तादिजपस् तीर्थस्नानमित्येवमादयो रहस्य-प्रायश्चित्तरूपेण उपलभ्यन्ते।

तत्र रहस्यप्रायश्चित्तं विदुषां सन्निधौ गत्वा अन्यकृतपापच्छलेन पृष्ट्वा ज्ञात्वा कर्तव्यमिति वर्णितमस्ति । अद्य प्रकृतेऽपि प्रष्टा तथैव प्रतीयते । "अमेरिकादेशे कियत्कालं स्थित्वा गृहे समागतः एकसंवत्सरान्तरितं पितृमरणं श्रुत्वा तदाशौचं शास्त्रोक्तं कर्तुकामः देहशुद्ध्यै प्रायश्चित्तं कामयते । तत्र विदेशे विड्वराहग्रामकुक्कुटादीनां भक्षणमपि कृतमिति स्वमुखरवेण वदन् स कथं शोध्यः" इति प्रश्नस्वरूपम् । अत्र तु अन्य एव प्रष्टा अन्यश्च कर्ता इति ज्ञायते । तेन रहस्यप्रायश्चित्तरूपेणैव प्रस्तुतं प्रायश्चित्तमपि अनुष्ठेयं स्यात् ।

प्रायश्चित्तनिबन्धेषु प्रायश्चित्तविवेक-प्रायश्चित्तेन्दुशेखर- प्रायश्चित्तमिताक्षरा-मयूख-स्मृत्यर्थसारादयः सन्ति प्रायश्चित्तज्ञानाय प्रामाणिका निबन्धाः।

शिष्टाकोपाधिकरणे तन्त्रवार्तिके-"तथा च प्रायश्चित्तादिदानकाले यो वाक्यमात्मीय-मन्यकविकृतं वा श्लोकं सूत्रं वोच्चार्य मानवादिप्रायश्चित्तं दद्यान् न कश्चिदपि धर्मार्थं प्रतिपद्येत । वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव प्रवक्तृता । नित्यानामभिधेयानां मन्वन्तरयुगादिषु ॥ तेषां विपरिवर्तेषु कुर्वतां धर्मसंहिताः । वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥ तथा च 'मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति' इत्यस्य विधेर् वाक्यशेषे श्रूयते- 'मनुर् वै यत् किंचिदवदत् तद् भेषजं भेषजतायै' इति, प्रायश्चित्ताद्युपदेशवचनं पापव्याधेर् भेषजम्" इति कुमारिलभट्टैः सर्वस्मृतिषु मनुस्मृतेः प्रायश्चित्तोपदेशो मूर्धन्य इति प्रतिपादितमस्ति । तस्माद्धेतोः 'पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् । लशुनं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद् द्विजः ॥ अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः' इति मनुवचनयोरुक्तं प्रायश्चित्तं सर्वथैव ग्राह्यं मन्तव्यम् । तत्र पातित्यप्रयोजकत्वज्ञानाभावेन पलाण्ड्वादेर् भक्षणं यदि स्यात् तदैव भक्षणकर्ता प्रायश्चित्तं कामयते नान्यथा । प्रकृते तथैव घटितमुपलभ्यते । अतः मनूक्तद्वितीयश्लोकोक्तं सान्तपनकृच्छ्रं प्रातिस्विकं प्रायश्चित्तं भवेत् यतिचान्द्रायणं वा । सान्तपनं च 'गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश् च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्' इत्याकारकम् । सप्तदिनसाध्यं व्रतमेतत् । तदशक्तौ धेनुद्वयदानम् यतिचान्द्रायणं वा ।

प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः 'पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् । लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ।' एतज् ज्ञानतः सकृत् । अत्र च पुनरुपनयनं कार्य-मित्यत्र विष्णुः 'मलानां मद्यानां वाऽन्यतरस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात् । लशुनपलाण्डु-गृञ्जनतद्गन्धिविड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेतेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयःसंस्कारं कुर्यात्' इति प्रतिपादितम् । प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनसंस्कारः गृह्यसूत्र-व्याख्याने संस्कारगणपतौ, धर्मसिन्धौ, संस्कारकौस्तुभे, प्रायश्चित्तेन्दुशेखरे च प्रतिपादितम् ।

स्नेहात् प्रायश्चित्तसंकोचो निषिद्धः । किन्तु देशकालशक्त्यनुसारेणानुकल्पः शास्त्रसम्मतः । आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् इति ममा-ऽभिसन्धिरित्यलम्।

१. ग्रामसूकरकुक्कुटमांसाद्यभक्ष्यभक्षणे

२. कस्यचित् प्रकाशिते बहुकालपर्यन्तशिखासूत्रस्नानसन्ध्यादिनित्यकर्मलोपे

३. लौकिकविद्यार्जनाय म्लेच्छदेशगमने म्लेच्छान्नभोजने म्लेच्छदत्तधनादाने म्लेच्छसहभोजने

४. उपर्युक्तदुष्कर्मवता पत्या सह सम्पृक्तायाः प्रायश्चित्तम्

५. म्लेच्छदेशनिवाससमये उपर्युक्तदुष्कर्मवता पुरुषेण पितुर्निधनं श्रुत्वा दिनत्रयपर्यन्तं जलाञ्जलिदाने कृते स्वदेशप्राप्तेन तेन तत्सम्बन्धे कदा केन प्रकारेण किंकिं कार्यम्।

प्रश्नेष्वेतेषु प्रथमः प्रश्नो दत्तोत्तरः। द्वितीयतृतीययोः प्रश्नयोरुत्तरमुच्यते -

"अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु" इति याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मिताक्षरायां चान्द्रायण-प्राजापत्य-पराक-यावक-तुलापुरुषादीनामनुक्तप्रायश्चित्तेषु पापेषु पापप्रणाशकत्वेनाऽवधारणात् प्रकृते म्लेच्छान्नभोजनतत्सहवाससहितशिखासूत्रादित्याग-पूर्वकनित्यकर्मलोपे प्रतिपदोक्ततत्तत्पापप्रायश्चित्तोपदेशानुपलम्भात् सर्वसुकरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तमिति स्वीकर्तव्यतया तथा देशकालावस्थानुरोधेन पादकृच्छ्रस्य कर्तव्यतयाऽपि अवधारणं युज्यते इति प्रतिभाति। किन्तु "यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर् धर्मपाठकैः॥ तस्मात् कृच्छ्रमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः। ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्" इति हारीतवचनात्, तथा "स्नेहाद् वा यदि वा लोभान् मोहादज्ञानतोऽपि वा। कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति" इति पराशरवचनात् तथा "एको नार्हति कर्तुं तदनूचानोऽप्यनुग्रहम्। धर्मज्ञा बहवो विप्राः कर्तुमर्हन्त्यनुग्रहम् ॥ एकविंशतिसङ्ख्याकैर् मीमांसान्यायपारगैः। वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत्त्वं प्रकल्पयेत्" इत्यङ्गिरसोक्तेः अद्यत्वे अध्यात्मवित्तमाभावाच् च एकेन प्रायश्चित्तोपदेशः अनुग्रहश्चाऽनुचितः प्रतीयते। अतः अत्रार्थे धर्मतत्त्वविदां विदुषां प्रायश्चित्तव्यवस्था ग्रहीतव्या।

चतुर्थप्रश्नस्योत्तरम् -

"संसर्गदोषः पापेषु" इति कलिवर्ज्येषु गणनात् कलौ संसर्गदोषो नास्तीति माधवाचार्यानुयायिनः। किन्तु व्यवहार्यतासिद्ध्यै नागेशभट्टप्रभृतिभिः प्रायश्चित्तं प्रतिपाद्यते। पातित्यापादकत्वं नास्ति किन्तु दोषस्तु संक्रामत्येव। अतः स्त्रीणामपि प्रायश्चित्तम्। तत्र दुष्कर्मकृता संपृक्तायाः पत्न्याः प्रायश्चित्तन्तु प्रकृते उपनयनं प्राजापत्यं च विहाय पत्युः प्रायश्चित्तस्यार्धमेव प्रदातव्यम्, "स्त्रीणामर्धं प्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणां तथा। पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः" इति विष्णुस्मृतेः।

पञ्चमप्रश्ने इदमेव वक्तव्यम् -

प्रायश्चित्तोत्तरं जलाञ्जलिदानपूर्वकं दशदिनपर्यन्तं दिव्यलोकं गतस्य पितुराशौचं पालनीयम्, अविधिपूर्वकं कृतमकृतमेवेति शास्त्रनिर्णयात् पूर्वं त्रिदिनमात्रमाशौचं परिपालितमपि विधिहीनमित्यलम्।

२०४६ आश्विन ३० गते कार्तिककृष्णद्वितीया

४

प्रस्तुत प्रायश्चित्तका विषयमा श्रीतीर्थराजआचार्यबाट प्राप्त पत्र

माइ श्रीशिवराज आचार्य

प्रासङ्गिक प्रायश्चित्तका विषयमा तिम्रो प्रश्न अनुसार प्रायश्चित्तार्ह व्यक्तिको नियमत्यागजन्यप्रत्यवाय अधिक प्रायश्चित्तापेक्षी बुझिएकाले मेरो मन्तव्य यस प्रकार छ—

जातानुतापस्य भवेत् प्रायश्चित्तं यथोदितम् । XX म्लेच्छैः सहोषितो यस्तु पञ्चप्रभृतिविंशतिम् । वर्षाणि, शुद्धिरेवोक्ता तस्य चान्द्रायणद्वयम् ॥ XXX तस्मात् कृच्छ्रमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः । ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ इत्यादि वृद्धहारीतका वचन र देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः । प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः । याज्ञ० लघुदोषे ह्यनादिष्टे प्राजापत्यं समाचरेत् । मिताक्षरा- यी सबै वचनको समन्वय गर्दा- एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः । यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्यो ऽयमुच्यते ॥ यो याज्ञवल्क्यको वचन अनुसार पादकृच्छ्र वा प्राजापत्य गर्नु उचित होला ।

पिताजीको अन्त्येष्टिका संबन्धमा - छोराले जैले सुने पनि १० दिनै आशौच वार्नु पर्ने हुनाले १० दिनसम्म नियममा रहेर प्रेतशब्दउच्चारण नगरी संबन्ध र शर्मन् शब्द समेत प्रयोगगरी तिलतोयाञ्जलि दिनुपर्ने देखिन्छ ।

यस्मा सबैको परामर्शबाट जे ठहर्छ त्यही गर्नु राम्रो होला, विशेष गरी ज्ञानवयोवृद्ध वडागुरुज्यू श्रीजुननाथगुरुको निर्देशन शिरोधार्य हुन्छ भन्ने मलाइ लाग्छ ।

२०४६।५।१०

दाजु तीर्थराज

५

प्रस्तुत प्रायश्चित्तका प्रविषयमा

श्रीलोकनाथढकाल-प्राचीनन्यायाचार्यबाट प्राप्त विचार —

श्रीशिवराजमहोदय !

त्वदीयप्रश्नविषये मदीया संमतिरियम् -

यो मानवः शास्त्रनिषिद्धं म्लेच्छदेशगमनादि कर्म कृत्वा तदुद्भवपापापनोदाय प्रायश्चित्तं चिकीर्षति **चेत्** तेन यथाशास्त्रं शास्त्रनिष्णातानां स्वधर्मनिष्ठानां धर्मविदां विदुषां पर्षदं **समायोज्य** तदग्रे गत्वा स्वकर्मकथनपुरःसरं प्रायश्चित्तं प्रार्थनीयम् । तच्छ्रुत्वा पर्षदा यादृशं तत्प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तादृशं तत् सविधि विधातव्यमिति ।

२०४६-४-२८

संमन्ता - लोकनाथढकालः

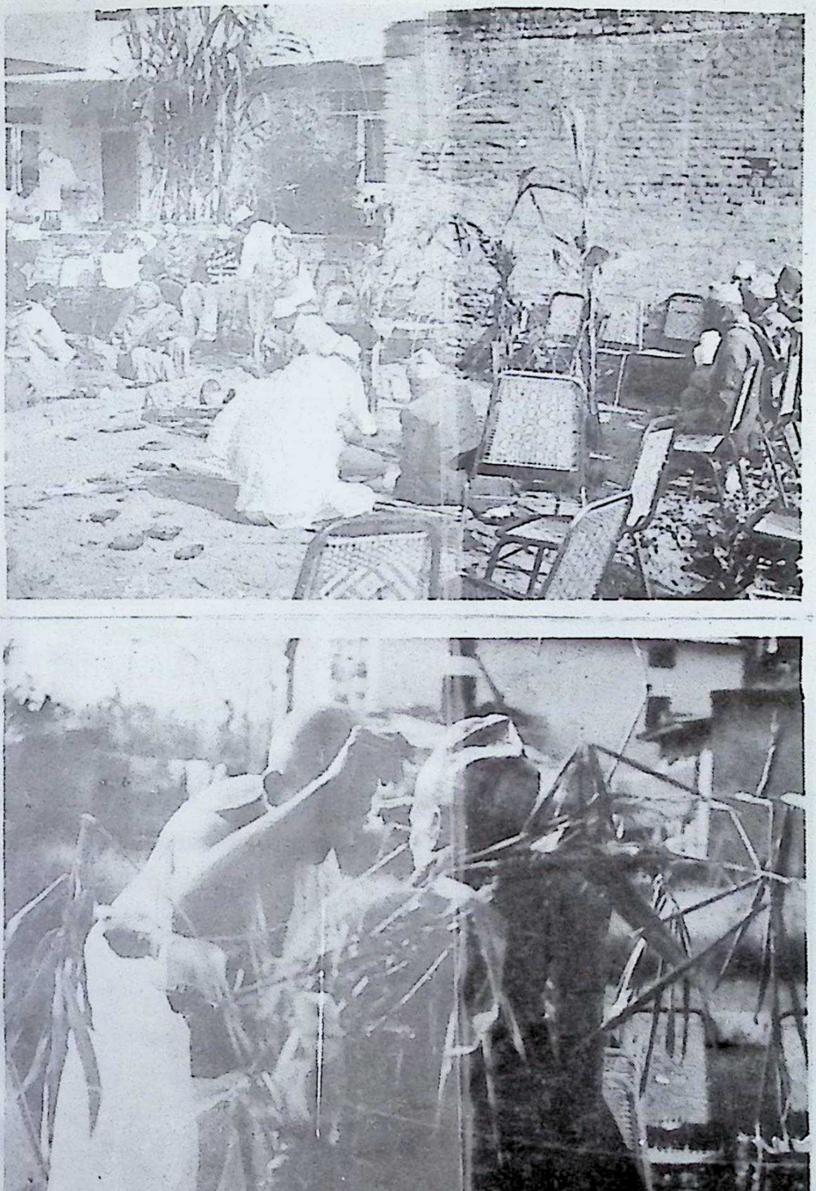

पुनरुपनयने सङ्कल्पप्प्रयोगादिकयँ यज्ञोपवीतदानञ् च

श्रीः

छोरावुहारीहरुलाई उपदेश

व्राह्मण योनिमा जन्म पायेका हामी ऋषिमुनिका सन्तानले देवता पितृ वरत्र परत्र सवैको विचार राखी न्याय्य धर्म्य वृत्ति लियेर जीवनयात्रा चलाई व्राह्मणजन्म सफल गराउनपर्छ । केवल अन्नवस्त्रादि भौतिक उपकरण जोड्न मात्र नलागी वैदिकधर्मको यथाशक्ति अनुसरण गरी आध्यात्मिक उन्नतिको मार्ग पनि लिनुपर्दछ

तसर्थ हाम्रा शास्त्रानुसारी परंपराका शिखा सूत्र स्नान सन्ध्योपासन भक्ष्याऽभक्ष्य पेयाऽपेय कार्याऽकार्य आदिका र संस्कार तथा देवपितृ कार्य समेतका व्राह्मणाचारहरुको तिमिहरु सवैले यथाशक्ति राम्रो पालना गर्नुपर्छ। कुनै वेला आपत्कालमा अथवा आफ्नु आमरणान्त जीविका र परिवारको पालनपोषण पनि धनवेगर नहुनेहुँदा धनार्जनार्थ विदेश पढन जाँदा र कडा रोग लागी चिकित्सार्थ विदेश जानुपर्दा तेसमा शिथिलता आये पनि (पढेर) आरोग्य सिद्ध गरेर आयेपछी यथोचित प्रायश्चित्त गरी आफ्ना मार्गमा चल्नुपर्छ । एसो गर्नाले कल्याण हुन्छ । एतिञ्जेल आचारमा शिथिलता गर्नेहरुले पनि अव तुरुन्तै यथोचित प्रायश्चित्त गरी आचारमा रहनपर्छ । सवै दाजुभाईमा परस्परमा सम्मान आदर आड भरोसा गर्ने गरी सवै मिलिजुलि सरसल्लाहले लौकिक व्यावहारिक काम गर्ने गर्नुपर्छ ।

मेरा इ कुरा नलिई लोकनिन्दित भ्रष्टाचारैमा हिड्नेलाई म गालि गर्छु। तेस देखी म खूसि हुन्न । तेस्ता अनाचारिले मेरो काजक्रिया गर्दा मलाई तार्दैन उल्टो शास्त्रमा बताईयेका नरकमा लाञ्छ ।

कविराज नरनाथशर्मा आचार्य

स्वाध्यायशाला सरस्वतीमार्ग लाजिंपाट

काठमाण्डु नेपाल

२०४३ साल फागुन ५ गते

पण्डित कविराज-नरनाथ-आर्चाय-कृत सुभाषित-सङ्ग्रहबाट उद्धृत

कतिपय महत्त्वपूर्ण पद्द्य -

विद्द्या

आँमाले सरि पालि बाबु सरि भै हित्मा सदा लाउँछे
स्वास्नीले सरि खेद् हटाइ मनमा आनन्द बर्षाउँछे ।
नोकर् भैँड् धन केइ्-न-केइ घरमा रोज्रोज भित्र्याँउँछे
विद्द्याले गुरुझैँड् दिएर उपदेश् आपत्ति पञ्छाउँछे ॥

विद्द्या ठुलो असल सम्पति हो अमूल्ल्य
विद्द्वान्कनै नृपहरू पनि मित्रतुल्ल्य ।
गर्छन्, बहूत सुख दिञ्छ शिकाइदिञ्छ
विद्द्या भएन त पुरुष् पशुमा गनिञ्छ ॥

धर्म

छोडी कर्म ति लोकनिन्दित कपट् त्यागेर सोझो भई
गर्नूपर्दछ धर्म-कर्म जनले शुद्धाSSचरण्मा रही ।
छोडी पक्ष समानभाव सबमा राखेर काम्काज् गरे
लोक्मा चल्दछ कीर्ति एड् गरि बडा जीवन् बिताई तरे ॥

सत्त्य

हिंसामा द्विज-गाइ-निम्ति सँगिमा हाँसो हुँदा ख्यालमा
प्राणै-सङ्कटको कुरा र युवती-स्त्री-हेरुका चालमा ।
कन्यार्थी वरको बिहा गरिदिंदा वृत्ती कुनैको मया
ढाँटिको पनि पाप छैन यतिमा श्रीशुक्रले यो कह्या ॥

न्याय

निन्दा गरून् इ दुनियाँ अथवा सराउन्
आओस धन् बहुत या त हओस नौसान् ।
पाओस बाँच्न अथवा उ मरोस ऐलेइ्
जे होस् बडो जन बिरीत् गरदैन कैलेइ् ॥

वीरता

बूढो होस गलोस घेर दिन त्यो मोकै रहोस् ता पनी
हात्ती सम्म लडाइ पी रगत पो हिंण्न्या म वीर् हुम् भनी ।
एस्तो ली अभिमान सिंह टिपि झार् खाँदैन जस्तै गरी
ठूलो जन् पनि दुःखमा पनि त नीच् गर्दैन काम् तेइ्सरी ॥

पराक्रम

बूटा झार्हरु आँफुदेखि निहुऱ्या तिन्लाइ छाड्दिञ्छ यो
ठूलो भै ननिहुर्नि वृक्षकन पो ढाली उखेल्दिञ्छ यो ।
एस्तो गर्दछ वायु सोहि रितले तेजी वडो जन् पनी
ठूलैमा अभियोग गर्दछ ठुलो आँफ्नू पराक्रम् पनी ॥

उद्द्योग

आलस्स्य यो शरिरको छ अघोर शत्रू
सारा बिगारि यसले गरिदिञ्छ पत्रू ।
उद्द्योग-जाँगर पितासरिको छ मित्र
एस्ले त दिञ्छ धनधान्य बहूत् पवित्र ॥

जूआ, तास्, सहवास रण्डिसँगको एस्ता कुलत् दूर् गरी
गर्नू काम् दिनमा धनार्जन हुन्या तृष्णा मनैमा धरी ।
घर्मा जन् जति छन् सबैकन इलम् मानीस-अन्सार् दिनू
काल् यो फाल्न बिकाममा त जनले हूँदैन, शिक्षा लिनू ॥

कैलेइ् मर्दिन फेरि हुन्न म बुडो एस्तो लिई चित्तले
धन् जम्मागरने र शास्त्र पढने काम् गर्नु खुब् विज्ञले ।
जो छन् धर्म असल् ति गर्नकन ता मर्छू कि भोली भनी
समझी देह अनित्त्य गर्नु झट यो बात् शास्त्र भन्छन् पनी ॥

महापुरुषको लक्षण र चरित्त्र

धन्को आशय मात्त्र राखिकन काम् गर्छन् त ती हुन् निचा
धन्-इज्जत् दुइको त आशय लिन्या मध्यम् भनिन्छन् ति ता ॥
आशा धेर् धनको नराखि अभिमान् इज्जत् सुकीर्ती खडा
राख्न्या मन् दिइ काम गर्छन भन्या उत्तम् तिनै हुन् बडा ॥

एक् डल्ली दिनु खान खुस् भइ कुकुर् हल्लाइ पुच्छर् अती
देखाऊँछ लडेर पेट मुख सब् बाँकी नराखी रती ।
देउ् केइ् हात्तिहरू त हेर्छन ढिलो सन्मान् गरे खान्छन
आर्काको चिज खान हेर ति ठुला जन् खुप् कठिन् माग्छन ॥

जस्तो मालति फूल फुल्छ वनमा की ता सडी जान्छ त्यो
की ता मानिसका उ पुग्छ शिरमा एइ् दूइ काम् गर्छ त्यो ।
तेस्तै धीर सुबुद्धि जन् पनि सबै जन्का उपर्मा रही
गर्छन् काम कि ता ति फ्याँकिन गया वन्मा तपस्वी भई ॥

श्री गणेशायनमः ॥

अथ स्कन्दपुराणवैष्णवखण्डाऽयोध्यामाहात्म्यतृतीयाध्यायानुसारी चतुरशीतिपूजाविधिः[१]

एतद् व्रतं चतुरशीतितमे वर्षे कुर्यात् । गुरु-शुक्रास्तादिरहित उत्तरायणे (ज्येष्ठ-) पौर्णमास्यां कुर्यात् ।

अथ प्रयोगः । पूर्वदिने प्रसन्नहृदयो नद्यादौ स्नात्वा सन्ध्यादिदैनिकविधिं कृत्वा लवणरहितं शुद्धं हविष्यान्नं दिनस्य चतुर्थयामे एकाशनं कुर्यात् । सायंसन्ध्यां कुर्यात् ।

चतुरशीतिपूजादिने (पूर्णिमायाम्) धर्मरतमनसा प्रातःस्नानसन्ध्यादिकं नित्यकर्म कृत्वा गोमयोपलिप्ते पूजास्थाने पूजासामग्रीं सम्पाद्य शुद्धासने शुद्धवस्त्रं नवीनयज्ञोपवीतं परिधायोपविश्य पवित्रधारणं कृत्वा यत् त्वगस्थिस्थितं पापं देहे तिष्ठति मामके । प्राशनं पञ्चगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम् इतिमन्त्रेण वेदमन्त्रेण मन्त्रितं पञ्चगव्यं प्राश्य रिक्ताञ्जलिं बद्ध्वा स्वस्तिवाचनं पठेत् । श्रीमहागणाधिपतये नमः । इष्टदेवतायै नमः । कुलदेवतायै नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । उमामहेश्वराभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । ब्राह्मणेभ्यो नमः । निर्विघ्नमस्तु । विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं नमेदादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु ॥ इति ।

ततः कर्मपात्रविधिना कर्मपात्रं कृत्वा अपवित्रः पवित्रो वेति कर्मसामग्रीमात्मानं च सिञ्चेत् । ततो देहशुद्ध्यर्थं प्रथमं प्रायश्चित्तगोदानं कुर्यात् । नमो गोभ्य इति गां सम्पूज्य आकृष्णेनेति देयब्राह्मणं च सम्पूज्य कर्मपात्रोदकं गोपुच्छेन स्वशिरसि अभिषिञ्चेत् मनो मे तर्प्पयतेति मन्त्रेण । कुशजलसहितं गोपुच्छमादाय हरिः ॐ तत्सत् ३ इत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकवेदाद्ध्यायिनोमुकशर्मणो मम करिष्यमाणचन्द्रपूजनकर्म कर्तुं कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकज्ञाताज्ञातस्पृश्याऽस्पृश्य-शयनासनभक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यादिनिषिद्धकर्मकृतदोषनिवृत्तिपूर्वकं देहशुद्ध्यर्थम् इमां गां रुद्रदैवताम् अमुकगोत्त्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे तत् सन् न मम इति

---

१. चौरासिपूजा उपनयनसंस्कारादिजस्तो नित्य कर्म नभै काम्य पौराण कर्म भएकाले यो वैदिकब्राह्मणादिले नगरि नहुनि कर्म हैन, समर्थ व्यक्तिले शास्त्रविधि पुर्याइ गर्नपर्नि काम्य कर्म हो तापनि अविवेकि गतानुगतिकलोकमा असमर्थै भएपनि चौरासिपूजा गर्चु भन्नि माञ्छे बराबर निस्कि चौरासिपूजा गराइदिनपरेकामा खोजि हुँदा फेलापरेको, खोलाटोलामा चलिआएको, अनभिज्ञ कर्मकाण्डिहरुले सार्दसार्दै विकल र भ्रष्ट पारेको "चतुरशीतिपूजाविधि"लाइ अल्पशक्तिअल्पसाधन व्यक्तिहरुका लागि प्रयोगमा ल्याइदिनपर्दा तेसलाइ पिताजि सुगृहीतनामा पण्डित कविराज नरनाथ आचार्यले यथामति परिष्कृत गरि प्रयोगमा ल्याउनिगर्नुभएको थियो । व्हाँहाँबाट तेसरि परिष्कृत भएको यो पद्धति अद्ध्येता–प्रयोक्ताहरुका समक्ष आपाततः देखिएका साधारण त्रुटिहरु सच्याइ सम्पादन गरेर याँहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

सङ्कल्प्य ब्राह्मणाय दद्यात् । ततः कपिले सर्वदेवानामित्यादिना गोप्रार्थनां कृत्वा दानप्रतिष्ठाद्रव्यं दद्यात् ।

ततः प्रतिज्ञासङ्कल्पं कुर्यात् । हरिः ॐ तत् सत् ३ इत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अमुकगोत्रोमुकप्रवरोमुकवेदाद्ध्यायीअमुकनामाहं मम श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थम् एतज्जन्म-पूर्वजन्मकृतकायिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिक-गार्मिक-बैजिक-ज्ञाताज्ञाता-स्पृश्यस्पर्शनाभोज्यभोजनागम्यागमनादिब्रह्महत्यान्तसकल-निन्द्यकर्मदोषोपशान्त्यर्थं देहान्ते चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थं च चन्द्रसहस्रदर्शनव्रतोद्यापनरूपेण षोडशसु प्रतिमासु चन्द्रपूजनम् तस्य यथायथं पूर्वाङ्गत्वेन उत्तराङ्गत्वेन च दीपकलशगणेशपूजनम् रक्षाबन्धनपूजनम् ब्राह्मण-वरणपूर्वकं पुण्याहवाचनम् चन्द्रहरिपूजनम्, ब्राह्मणद्वारा सोमोत्पत्त्याख्यानपाठम् सोमसूक्त-पाठम्, गोदानम् कलशप्रतिमादानम् पूर्णपात्रदानम् भगवतश्चन्द्रहरेः पूजनम् (सतिसम्भवे मातृकापूजनम् आभ्युदयिकश्राद्धम् होमम् द्विजदम्पतिपूजनं) चाऽहं करिष्ये इति । ततो होमोपि कर्तुं शक्यते तर्हि स्वसूत्रोक्तपद्धत्या अग्निं स्थापयेत् ।

ततो दीपं प्रज्वाल्य संपूज्य कलशस्थापनविधिना कलशं संस्थाप्य कलशस्कन्ध-प्रदेशे देवताः सम्पूज्य गणेशपूजनं रक्षाबन्धनपूजनं च कृत्वा ब्राह्मणवरणपूर्वकं पुण्याह-वाचनं च कुर्यात् ।

ततः सति सम्भवे मातृकापूजनम्, आभ्युदयिकश्राद्धं च कुर्यात् ।

ततः अग्निस्थापनमपिकृतं चेत् कर्मस्थलस्यैशानदिग्भागे अन्यथा कर्मस्थल—मध्ये चन्द्रपूजनार्थमष्टदलं पटे विलिख्य तन्मध्ये तण्डुलैर्मण्डलं विधाय तदुपरि तीर्थादिजलपूर्णं कलशं स्थापयित्वा तन्मुखे पात्रं निधाय तत्र पुष्पाक्षतोपरि (माषकपरिमितसुवर्णनिर्मितां) चन्द्रहरिप्रतिमां स्थापयेत् । अष्टदलकाद् बहिः षोडश दलानि निर्माय तेषु तण्डुलैर् मण्डलानि कृत्वा तदुपरि गोदुग्धपूर्णान् कुम्भान् स्थापयित्वा तन्मुखेषु पात्राणि निधाय तेषु पुष्पाक्षतोपरि (प्रत्त्येकं षोडशमाषकमितरजतनिर्मिताः) षोडश चन्द्रप्रतिमाः स्थापयेत् ।

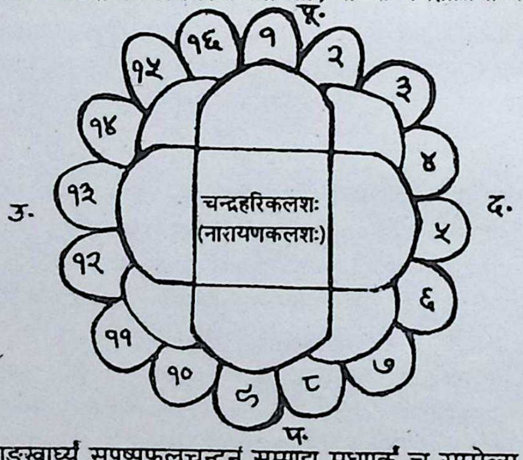

ततः शङ्खार्घ्यं सपुष्पफलचन्दनं सम्पाद्य मधुपर्कं च सम्मेल्य पञ्चामृतानि च पृथक् पृथगुपकल्प्य मध्यस्थकलशे स्थापितायां प्रतिमायां नाममन्त्रेणावाहनादिपूर्वकं

पाद्यादिभिःसप्तोपचारैश्चन्द्रहरिं[1] पूजयेत् । ततः सोमोत्पत्त्याख्यानपठनाय[2] स्वशाखास्थ-सोमसूक्तमन्त्रपठनाय[3] च ब्राह्मणौ ब्रह्मणं वा वृत्वा कर्मणि नियुज्य न्यासपूर्वकं षोडशसु

---

१. यो चन्द्रहरिपूजन अयोध्यामा गै चन्द्रहरिका अगिल्तिर चन्द्रसहस्र-दर्शनव्रतोद्यापन गर्नु भन्नि स्कन्दपुराणको वचन(वैष्णवखण्ड८।३।११२) भएकाले अयोध्या गै चन्द्रहरिका अगिल्तिर चन्द्रसहस्रदर्शनव्रतोद्यापन गर्न पर्निमा तेसो गर्न नसके पनि चन्द्रहरिलाइ कर्मस्थलमा आवाहन गरि पूजेर उक्त व्रतोद्यापनकर्म गर्नु उचित मानेर गरिएको देखिन्छ।

२. सोमोत्पत्त्याख्यान मत्स्यपुराणका तेइसौँ अद्देमा "ऋषय ऊचुः । सोमः पितृणामधिपः कथं शास्त्रविशारद । तद्वंश्या ये च राजानो बभूवुः कीर्तिवर्धनाः ॥१॥ सूत उवाच । आदिष्टो ब्रह्मणा पूर्वमत्रिः सर्गविधौ पुरा । अनुत्तमं नाम तपः सृष्ट्यर्थं तप्तवान् प्रभुः ॥२॥ यदानन्दकरं ब्रह्म जगत्क्लेशविनाशनम् । ब्रह्मविष्णिवन्द्रुद्राणामभ्यन्तरमतीन्द्रियम् ॥३॥ शान्तिकृच्च् छान्तमनसस् तदन्तर्नयने स्थितम् । माहात्म्यात् तपसा विप्राः परमानन्दकारकम् ॥४॥ यस्मादुमापतिः सार्धमुमया तमधिष्ठितः । तं दृष्ट्वा चाष्टमांशेन तस्मात् सोमोऽभवच् छिशुः ॥५॥ अधः सुस्राव नेत्राभ्यां धाम तच् चाम्बुसम्भवम् । दीपयद् विश्वमखिलं ज्योत्स्नया सचराचरम् ॥६॥ तद् दिशो जगृहुर् धाम स्त्रीरूपेण सुतेच्छया । गर्भोभूत्वोदरे तासामास्थितोऽब्दशतत्रयम् ॥७॥ आशास् तं मुमुचुर्गर्भमशक्ता धारणे ततः । समादायाथ तं गर्भमेकीकृत्य चतुर्म्मुखः ॥८॥ युवानमकरोद् ब्रह्मा सर्वायुधधरं नरम् । स्यन्दनेथ सहस्राश्वे वेदशक्तिमये प्रभुः ॥९॥ आरोप्य साकमनयदात्मीयं स पितामहः । तत्र ब्रह्मर्षिभिः प्रोक्तमस्मत्स्वामी भवत्वयम् ॥१०॥ पितृभिर्देवगन्धर्वैरोषधीभिस्तथैव च । तुष्टुवुः सोमदैवत्यैर्ब्रह्माणं मन्त्रसङ्ग्रहैः ॥११॥ स्तूयमानस्य तस्याऽभूदधिको धामसम्भवः । तेजोवितानादभवद् भुवि दिव्यौषधीगणः ॥१२॥ तद्दीप्तिरधिका तस्माद् रात्रौ भवति सर्वदा । तेनौषधीशः सोमोऽभूद् द्विजेशश्चापि गद्यते ॥१३॥ वेदधामरसं चापि यदिदं चन्द्रमण्डलम् । क्षीयते वर्धते चैव शुक्ले कृष्णे च सर्वदा ॥१४॥ विंशतिं च तथा सप्त दक्षः प्राचेतसो ददौ । रूपलावण्यसंयुक्तास्तस्मै कन्याः सुवर्चसः ॥१५॥" इत्यादि छ । त्यो आख्यान सबै वा एक अद्दे सम्म वा उक्त १५ श्लोक सम्म भने पनि पाठ गर्नु उचित देखिन्छ । (सोमत्पत्त्याख्यान स्कन्दपुराणकै प्रभासखण्डको प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यका अठारौँ अद्ध्यायमा पनि छ र अरु सबैजसो पुराणहरुमा पनि पाँइन्छ)।

३. शैशिरीयशाकलऋग्वेदसंहितामा सोमसूक्तहरु धेरै छन् । माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदसंहितामा भने बारौँ अद्ध्यायका अन्तमा "आप्प्यायस्स्व समेतु ते विश्श्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाजस्स्य सङ्गथे ॥ ११२॥ सन् ते पयाँ᳭सि समु यन्तु वाजाः सवँ᳭ वृष्ण्यान्न्यभिमातिषाहः। आप्प्यायमानोऽअमृताय सोम दिविश्श्रवाँ᳭स्युत्तमानि धिष्ष्व ॥११३॥ आप्प्यायस्स्व मदिन्तम सोम विश्श्वेभिर᳭ँशुभिः । भवा नः सप्प्रथस्तमः सखा वृधे ॥११४॥" यो सोमसूक्त छ । गुरुमुखबाट स्वशाखावेदमन्त्रसंहिता विधिवत् पड़ेका ब्राह्मणले एसैको यथाशक्ति १०८ वा २८ आवृत्ति पाठ गर्नु उचित देखिन्छ । अथवा चौतिसौँ अद्ध्यायको "अषाढयुँ᳭ युत्त्सु पृतनासु पप्प्रिँ᳭ स्वर्षामप्प्सावँ᳭ वृजनस्स्य गोपाम् । भरेषुजाँ᳭ सुक्षितिँ᳭ सुश्श्रवसञ् जयन्तन् त्वामनुमदेम सोम ॥२०॥ सोमो धेनुँ᳭ सोमोऽअर्व्वन्तमाशुँ᳭ सोमो वीरङ् कर्म्मण्ण्यन् ददाति । सादन्न्यवँ᳭ विदत्थ्यँ᳭ सभेयम् पितृश्श्रवणयुँ᳭ यो ददाशदस्म्मै ॥२१॥ त्वमिमाऽओषधीः सोम विश्श्वास्त्त्वमपोऽअजनयस्त्त्वङ् गाः । त्वमाततन्थोर्व्वन्तरिक्क्षन्त्वञ् ज्योतिषा वि तमो ववर्त्थ ॥२२॥ देवेन नो मनसा देव सोम रायो भार्गँ᳭ सहसावन्नभियुद्ध्य ।

(अवशिष्ट टिप्पणी आर्को पृष्ठमा छ)

प्रतिमासु क्रमेण सहैव वा चन्द्रं पूजयेत् । अथन्यासः । ॐ क्षीरपुत्राय हृदयाय नमः । ॐ विद्महे शिरसे स्वाहा । ॐ अमृतत्वाय शिखायै वषट् । ॐ धीमहि कवचाय हुम् । ॐ तन्नश्चन्द्रः नेत्राय वौषट् । ॐ प्रचोदयात् अस्त्राय फट् । इति षडङ्गन्यासं कुर्यात् । ततः ॐ मनोजूतिर्ज्जुषतामाज्ज्यस्स्यबृहस्पतिर्व्वर्ज्जूँ‍ज्ञमिमन्तनो त्वरिष्टृयँयज्ञँ समिमन्दधातु । विश्वदेवासऽइह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ट्ठ ॥ इति प्रतिमासु चन्द्रस्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ चन्द्रमामनसोजातश्च्चक्क्षोः सूर्य्योऽअजायत । श्रोत्त्राद्द्वायुश्च्चप्प्राणश्च्चमुखादग्गूँनिरजायत ॥ इति मन्त्रेण चन्द्रकलान्यासं कृत्वा ओम् अत्र चन्द्रस्स्य वाक्पाणि–पादपायूपस्थचक्षुश्श्रोत्त्रघ्राणरसनत्वङ्मनांसि एकादशेन्द्रियणि च न्यस्यामि इति चन्द्रस्यै–कादशेन्द्रियाणि च न्यस्येत् । ततः ॐ इमन्देवाऽअसपत्नँ सुवद्ध्वम्महतेक्क्षत्त्राय –महतेज्ज्यैष्ट्द्यायमहतेजानराज्ज्यायेन्द्रस्स्येन्द्रियाय। इमममुष्य्यपुत्त्रममुष्य्यैपुत्त्रमस्स्यैविशऽएषवोमी राजासोमोस्म्माकम्ब्राह्म्मणानांराजा ॥ इति सोममन्त्रमुदीरयेत् । **अथ ध्यानम्** । चन्द्रः कर्कटगः प्रभुः सितनिभश्चात्रेयगोत्रोद्भवश्चाग्नेयश्चतुरस्रवारुणमुखः शम्भोः सदा सेवकः । षट्सप्ताग्निदशैकशोभनफलो ज्ञारी रवीज्ज्यप्रियः स्वामी यामुनदेशजो हिमकरः कुर्यात् सदा मङ्गलम् ॥ इति चन्द्रं ध्यायेत् । अथवा-कुन्दकर्पूसङ्काशं श्वेतपद्मकरद्वयम् । एकास्यं द्वीक्षणं सौम्यं श्वेतांशुं मणिभूषितम् ॥ सप्तहस्तं विमानस्थं रोहिण्या सहितं स्मितम् । सशक्तिं सायुधं ध्यायेत्कलाषोडशभिर् युतम् ॥ इति चन्द्रं ध्यायेत् । **तत आवाहनम्** । सचन्दनाक्षतपुष्पकरेण प्रतिमाः स्पृष्ट्वा—आत्मसंस्थमजं शुद्धं त्वामहं परमेश्वर । अरण्यामिव हव्याशं मूर्तावावाहयाम्यहम्[1] ॥ इत्यावाहयेत् । **अथ स्थापनम्** । प्रतिमाः स्पृष्ट्वा—तवेयं हि महामूर्तिस्तस्यां त्वां सर्वग प्रभो । भक्तिस्नेहसमाकृष्टं दीपवत् स्थापयाम्यहम् ॥ इति स्थापयेत् । **तत आसनम्** । सर्वान्तर्यामिणे देव सर्वबीजमयं शुभम् । स्वात्मस्थाय परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् । अस्मिन्वरासने देव सुखासीनोक्षरात्मकः । प्रतिष्ठितो भवेश त्वं प्रसीद परमेश्वर ॥ इति आसनं पुष्पादिरूपं दद्यात् । **अथ स्वागतम्** । यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये । तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं च मे ॥ इति स्वागतं कुर्यात् । **अथ सुस्वागतम्** । कृतार्थोऽनुगृहीतोस्मि सफलं जीवितं मम । आगतो देवदेवेशः सुस्वागतमिदं पुनः ॥ इति सुस्वागतं कुर्यात् । **ततः पाद्यम्**[2] । यद्भक्तिलेशसम्पर्कात् परमानन्दसंभवः । तस्मै ते चरणाब्जाय पाद्यं शुद्धाय कल्पये ॥ इति पाद्यं जलं दद्यात् ।

मा त्त्वा तनदीशिषे वीर्य्यस्स्योभयेब्भ्यः प्प्रचिकित्त्सा गविष्टौ ॥२३॥" यो सोमसूक्तको पाठ गरे पनि हुनि देखिञ्च । तनुङ्का परम्परामा कसैले चन्द्रसूक्त भनि "तदेवाग्ग्नूँनिस्त्तदादित्त्यस्त्तद्द्वायुस्त्तदु चन्द्रमाः" इत्त्यादि माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदमन्त्रार्षसंहिताका बत्तिसौँ अद्ध्यायका १६ कण्डिकाको प्रयोग गर्नि गरेको पनि बुजिञ्च ।

१. इ आवाहनादिमन्त्रहरु घेरैजसो नारदीयपुराणका सतसट्ठियौँ अद्दमा पाँइञ्चन् ।

२. पाद्यादि समर्पणगर्न माध्यन्दिनीयवाजसनेयिशाखामा नभएका ऋग्वेदादिका त्वं सोम क्रतुभिः इत्यादिमन्त्रकोप्रयोगदेखाउनि पनि पद्धति बजारमा देखिञ्च, किन्तु तेसो गर्नि कुरा माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदाध्यायिहरुका लागि ग्राह्य देखिँदैन । साथै वैदिकब्राह्मणहरुकालागि तान्त्रिक रुद्रयामलान्तर्गत चतुराशीतिपूजापद्धतिभन्दा स्कन्दपुराणानुसारि सामान्य पौराणिक पद्धति नै बर्ता ग्राह्य देखिञ्च । कतिपयगृह्यसूत्रहरुमा पनि पाँइनि षष्ट्यब्दपूर्त्यादिनिमित्त-कोग्ग्ररथशान्तिभीमरथारोहणादिकर्मको परिग्ग्राह्यतरता बुज्नु भन् बर्ता अपेक्षित देखिञ्च ।

ततोऽर्घ्यम् । तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् । तापत्रयविनिर्मुक्त्यै तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥ इति अर्घ्यं दद्यात् । तत **आचमनीयम्** । वेदानामपि वेदाय देवानां देवतात्मने । कल्पयामि वरं शुद्धं तोयं ते शुद्धिहेतवे ॥ इति आचमनीयं तोयं दद्यात् । **ततो मधुपर्कः** । सर्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसुखात्मने । मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥ इति दधिमधुघृतं दद्यात् । ततः **पुनराचमनीयम्** । उच्छिष्टोऽप्यशुचिर् वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥ इति पुनराचमनीयं तोयं दद्यात् । **अथ पञ्चामृतस्नानम्** । तत्रादौ **पयसा** । देवाद्यैर्निर्मिता धेनुः सर्वपापप्रणाशिनी । तत्क्षीरस्नापितो देव नित्यं मे वरदो भव ॥ इति पयसा स्नपयेत् । ततो **दध्ना** । कामतोऽकामतो वाऽपि यन् मया दुष्कृतं कृतम् । तत् सर्वं विलयं यातु दधिस्नानेन कामद ॥ इति दध्ना स्नपयेत् । ततो **घृतेन** । रसानामुत्तमं त्वाज्यं देवानां च सदा प्रियम् । तेन त्वं स्नापितो देव निधिकान्तिप्रदो भव ॥ इति घृतेन स्नपयेत् । ततो **मधुना** । यस्य स्मरणमात्रेण तृप्तिं यान्ति पितामहाः । मधुना स्नापितो देव नित्यं शोकहरो भव ॥ इति मधुना स्नपयेत् । ततः **शर्करया** । यमलोकभयात् त्रस्तः शरणं त्वां गतः प्रभो । खण्डस्नानेन देवेश मां कुरुष्व सुखान्वितम् । अथ **शुद्धोदकेन** । परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्तये । साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥ इति शुद्धोदकेन स्नपयेत् । **ततो वस्त्रम्** । मायाचित्रपटच्छन्ननिज गुह्योरुतेजसे । निरावरणविज्ञान वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥ यमाश्रित्य महामाया जगत्सम्मोहिनी सदा । तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥ इति वस्त्रयुगलं दद्यात् । ततो **यज्ञोपवीतम्** । यस्य शक्तित्रयेणैवं सम्प्रीतमखिलं जगत् । यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये ॥ इति यज्ञोपवीतं दद्यात् । तत **आभूषणानि** । स्वाभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय च । भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमरार्चित ॥ इति आभूषणानि समर्पयेत् । **ततश्चन्दनम्** । परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तरम् । गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥ इति चन्दनं (गन्धं) समर्पयेत् । ततः **पुष्पम्** । तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् । अमन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम् ॥ इति पुष्पं समर्पयेत् । (**ततः अक्षताः** । अक्षतान् धवलान् देव गृहाण वरदर्षभ । देवदेवोत्तमस्त्वं हि ह्यक्षयं कुरु मे फलम् ॥ इति अक्षतान् समर्पयेत्) । **ततो धूपः** । वनस्पतिरसोद्भूतो गन्धाढ्यः सुमनोहरः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति धूपं समर्पयेत् । **ततो दीपः** । सुप्रकाशो महान् दीपः सर्वत - स्तिमिरापहः । सबाह्याभ्यन्तरज्योतिर् दीपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति दीपं समर्पयेत् । **ततो नैवेद्यम्** । सत्पात्रसिद्धसुहविर्विविधानेकभक्षणम् । निवेदयामि देवेश सानुगाय गृहाण तत् ॥ इति नैवेद्यं समर्पयेत् । तत **आचमनीयम्** । गङ्गा च यमुना चैव नर्मदा च सरस्वती । ताभ्यो जलं मयाऽऽनीतं पुनराचमनीयकम् ॥ इति पुनराचमनीयं जलं दद्यात् । **अथ ताम्बूलम्** । पूगीफलं सताम्बूलं खदिरादिमनोहरम् । कर्पूरादिसमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति ताम्बूलं समर्पयेत् । **ततः फलम्** । इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर् भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ इति फलं समर्पयेत् । **ततः सुगन्धद्रव्यम्** । संसारार्णवमग्नं च पाहि मां रोहिणीपते । सुगन्धञ्च सुरश्रेष्ठ गृहाण परमेश्वर । इति सुगन्धद्रव्यं समर्पयेत् । **अथ हिरण्यम्** । हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीज विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति हिरण्यं समर्पयेत् । **अथ गणितद्रव्यम्** वर्ति-पुष्पा-ऽक्षतादि सहस्रसंख्यादिकं गणितं द्रव्यमस्ति चेत्

सङ्कल्पपूर्वकं तत् समर्पयेत् । **ततो नीराजनम्** । त्वं ज्योतिः सर्वदेवानां तेजसां तेज उत्तमम् । आत्मज्योतिः परं धाम दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति नीराजयेत् । **ततो दर्पणः** । दर्शनेन त्वमादर्श नूनं मङ्गलदायकः । शौर्यसौभाग्यसत्कीर्तिनिर्मलज्ञानदो भव ॥ इति दर्पणं समर्पयेत् । **ततश् चामरम्** । शशाङ्ककरसङ्काश हिमडिण्डिरपाण्डुर। प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरवल्लभ ॥ इति चामरं समर्पयेत् । **अथ प्रदक्षिणा** । यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे ॥ इति प्रदक्षिणां कुर्यात् । **ततो नमस्कारः** । नमः शुभ्रांशवे तुभ्यं द्विजराजाय ते नमः । रोहिणीपतये तुभ्यं लक्ष्मीभ्रात्रे नमोस्तुते ॥ इति नमस्कारं कुर्यात् । अथनामपूजा । १.ॐ हिमांशवे नमः । २.ॐ चन्द्रमसे नमः ।३.ॐ सोमाय नमः । ४.ॐ विधवे नमः । ५.ॐ कुमुदबन्धवे नमः । ६.ॐ सुधांशवे नमः । ७.ॐ ओषधीशाय नमः । ८.ॐ अब्जाय नमः । ९.ॐ मृगाङ्काय नमः । १०.ॐ कलानिधये नमः । ११.ॐ नक्षत्रेशाय नमः । १२.ॐ निशापतये नमः । १३.ॐ जैवातृकाय नमः । १४.ॐ द्विजराजाय नमः । १५.ॐ शुभ्रांशवे नमः । १६.ॐ क्षपाकराय नमः[1] ॥ इति नाममन्त्रैः पुष्पाणि अर्पयेत् । **अथ स्तुतिः** । हिमांशवे नमश्चैव सोमचन्द्राय वै नमः । चन्द्राय विधवे नित्यं नमः कुमुदबन्धवे ॥ सुधांशवे च सोमाय ओषधीशाय वै नमः । नमोब्जाय मृगाङ्काय कलानां निधये नमः ॥ नमो नक्षत्रनाथाय शर्वरीपतये नमः । जैवातृकाय सततं द्विजराजाय वै नमः ॥ इति स्तुतिङ् कुर्यात् । **अथ शङ्खार्घ्यम्** । नमस्ते मासमासान्ते जायमान पुनःपुनः । गृहाणार्घ्यं शशाङ्क त्वं रोहिण्या सहितो मम ॥ इति शङ्खतोयं सपुष्पफलचन्दनं शशाङ्काय दद्यात् । **अथ क्षमापनम्** । न्यूनातिरिक्तकर्माणि मया यानि कृतानि च । क्षमस्व तानि सर्वाणि ताराधिप नमोस्तु ते ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं विधिहीनं सुरेश्वर । यत् पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ इति क्षमापनं कुर्यात् । **अथ होमः** । ततो यदि होमं कर्तुं स्वसूत्रोक्तपद्धत्या अग्निस्थापनं कृतमस्ति तर्हि सङ्कल्पपूर्वकम् आघाराज्यभागौ हुत्वा मधुसर्पिर्भ्यामक्ताभिः पलाशसमिद्भिः अष्टोत्तरसहस्रसङ्ख्याभिरष्टोत्तरशत–सङ्ख्याभि–रष्टाविंशतिसङ्ख्याभिर्वाआहुतिसङ्ख्यासमसङ्ख्याभिः सुसमिद्धे अग्नौ अष्टोत्तरसहस्र-सङ्ख्या अष्टोत्तरशतसङ्ख्या अष्टाविंशतिसङ्ख्या वा पायसाहुतीराज्याहुतीर् वा इमन्देवा इत्यादिना मन्त्रेण जुहुयात् । ततो यथायथं स्विष्टकृदादिकाः स्विष्टकृदन्ता वा महाव्याहृत्यादिहोमाः कार्याः । **अथ षोडशानां कलशानां दानम्** । ततोत्रावसरे पूजितान् षोडश कलशान् सति सम्भवेन्यांश्च षोडश दुग्धपूर्णान् सरत्नकान् सवस्त्राच्छादनान् कलशान् शान्त्यर्थं ब्राह्मणाय दातुं सङ्कल्पं कृत्वा पश्चाद् दद्यात् । ततो ब्राह्मणो दुग्धेन जलेन च यजमानमभिषिञ्चेत् । ततोऽत्र सकुटुम्बब्राह्मण-भोजनसङ्कल्पं कृत्वा पश्चाद् भोजयेत् । सति सम्भवे ब्राह्मणदम्पती प्रयत्नेनवस्त्रादिभिः पूजयेत् । ततो ब्राह्मणाय धेनुं दद्यात् । गोदानविधिना नमो गोभ्य इत्यादिना गां सम्पूज्य आकृष्णेनेत्यादिना देयब्राह्मणं च सम्पूज्य मनोमेतर्पयतेत्यादिना गोपुच्छेन कर्मपात्रोदकं

---

[1]. इ सोर नामहरुमा पछिल्ला दुइ नाम ऐलेको स्कन्दपुराणको पाठसित मिल्दैनन्, तथापि परम्परागत पद्धतिमा इनै नाम उल्लिखित पाँइन्छन् । स्कन्दपुराणको वचनमा पाठभेद रहेकाले एसो भएको हो कि कसो हो पौराणिकहरुले विचारगर्नु उचित देखिन्छ ।

स्वशिरसि अभिषिच्य तर्पणीय-पितृदेवताः सन्तर्प्य सकुशोदकगोपुच्छमादाय सङ्कल्पं कुर्यात् । हरिःॐ तत्सत्३ विष्णुः३ इत्यादि देशकालौ संकीर्त्य अद्यामुकगोत्रस्यामुक - प्रवरस्यामुकशाखाध्यायिनोमुकशर्मणो ममात्मनः श्रीचन्द्रप्रसादात् श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफल प्राप्त्यर्थम् एतज्जन्मपूर्वजन्मकृतकायिक-वाचिक-मानसिक-सांसर्गिक-गार्भिक-बैजिक-ज्ञाताज्ञाता-स्पृश्यस्पर्शना-भोज्यभोजना-गम्यागमनादि-ब्रह्महत्यान्त-सकल-निन्द्यकर्म-दोषोपशान्त्यर्थं देहान्ते चन्द्रलोकप्राप्त्यर्थं च चन्द्रसहस्रदर्शनव्रतोद्यापनरूपेण षोडशसु प्रतिमासु कृतस्य चन्द्रपूजनस्य तस्य यथायथं पूर्वाङ्गत्वेनोत्तराङ्गत्वेन च कृतेन दीपकलशगणेशपूजनेन रक्षाबन्धनपूजनेन ब्राह्मणवरणपूर्वकेण पुण्याहवाचनेन चन्द्रहरि - पूजनेन, ब्राह्मणद्वारा विहितेन सोमोत्पत्त्याख्यानपाठेन सोमसूक्तपाठेन षोडशकलशदानेन सकुटुम्बब्राह्मणभोजनेन (यथासम्भवं कृतेन मातृकापूजनेन, आभ्युदयिकश्राद्धेन, द्विजदम्पतिपूजनेन) च सहितस्य साङ्गतायाः सिद्धये इमां धेनुं रुद्रदैवतां तन्निष्क्रयद्रव्यं वा यथादैवतम् अमुकगोत्रायामुकशर्मणे सुपूजिताय ब्राह्मणाय दातुमहमुत्सृजे तत् सन् न मम । इति । ततः कपिले सर्वदेवानामित्यादिना गोप्रार्थनां कृत्वा दानप्रतिष्ठाद्रव्यं च दद्यात् । ततो ब्राह्मणः स्वस्तीति गोदानं स्वीकृत्य कोदादित्यादिकां कामस्तुतिं पठेत् । ततो यजमानः प्रतिमादानसङ्कल्पं कुर्यात्, पश्चाद् दद्याच् च । ततः चन्द्रसुप्रीतये सुवर्णरजतवस्त्रादिसहितम् अन्नपूर्णपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः उपवासविधानेन दिनशेषं नीत्वा श्वोभूते कर्तव्यमपि भगवतो नारायणरूपस्य चन्द्रहरेः पूजनं तथा कर्तुमशक्तौ तत्कालमेव मध्यस्थकलशे पूर्ववत् कुर्यात् । ततो भूयसीर् दक्षिणा दातुं सङ्कल्पं कृत्वा पश्चाद् दद्यात् । ततः यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर् वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् । करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये तत् । न्यूनातिरिक्तानि परिस्फुटानि यानीह कर्माणि मया कृतानि । क्षम्याणि चैतानि मम क्षमस्व प्रयाहि तुष्टः पुनरागमाय ॥ इति पठेत् । ततोऽक्षतान् विकिरन्- गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थानं परमेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ सुरेश्वर ॥ यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय पार्थिवीम् । इष्टकामप्रसिध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥ इति पठित्वा देवान् विसर्जयेत् । कलशान् प्रतिमाश्च ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् ।

ततो ब्रह्मणो यजमानस्याभिषेकं रक्षाबन्धनं च कुर्यात् । ततो यजमानः ब्राह्मणादीन् तिलकादिभिः सम्पूज्य तेभ्यो भूयसीं दक्षिणां क्रमेण दद्यात् ।

ततो यजमानः पञ्चामृतं नैवेद्यादिकञ्च ब्राह्मणेभ्यो बान्धवेभ्यश्च दद्यात्, ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा अन्यहस्तादुपलभ्य स्वयञ्च भुञ्जीत । ततः सकुटुम्बब्राह्मणादीन् मिष्टान्नैर् भोजयेत् । सबान्धवः स्वयं च भुञ्जीत ॥

॥ इति संक्षेपचतुरशीतिपूजा कविराजनरनाथशर्मणा परिष्कृता ॥

अथ स्कन्दपुराणस्थं

चन्द्रसहस्रव्रतोद्यापनविधिवर्णनम्

अगस्त्य उवाच ॥..॥४॥.. ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पञ्चदश्यां विशेषतः । तस्य सांवत्सरी यात्रा देवेश चन्द्रहरेः स्मृता ॥४१॥ तस्मिन्नुद्यापनं चन्द्रसहस्रं व्रतयोगिभिः । कार्यं प्रयत्नतो विप्र सर्वयज्ञफलाधिकम् ॥४२॥ तस्मिन् कृते महापापक्षयात् स्वर्गो भवेन् नृणाम् ॥४३॥ श्रीव्यास उवाच ॥ भगवन् ब्रूहि तत्त्वेन तस्य चन्द्रहरेः शुभाम् । उत्पत्तिं च तथा चन्द्रव्रतस्योद्यापने विधिम् ॥४४॥ अगस्त्य उवाच ॥ अयोध्यानिलयं विष्णुं

नत्वा शीतांशुरुत्सुकः। आगच्छत् तीर्थमाहात्म्यं साक्षात्कर्तुं सुधानिधिः। अत्रागत्य च चन्द्रोऽथ तीर्थयात्रां चकार सः ॥४५॥ क्रमेण विधिपूर्वं च नानाश्चर्यसमन्वितः। समाराध्य ततो विष्णुं तपसा दुश्चरेण वै ॥४६॥ तत्प्रसादं समासाद्य स्वाभिधानपुरस्सरम्। हरिं संस्थापयामास तेन चन्द्रहरिः स्मृतः ॥४७॥ वासुदेवप्रसादेन तत् स्थानं जातमद्भुतम्। तद् धि गुह्यतमं स्थानवं वासुदेवस्य सुव्रत ॥४८॥ सर्वेषामेव भूतानां भर्तुर्मोक्षस्य सर्वदा। अस्मिन् सिद्धाः सदा विप्र गोविन्दव्रतमास्थिताः ॥४९॥ नानालिङ्गधरा नित्यवं विष्णुलोकाभिकाङ्क्षिणः। अभ्यस्यन्ति परं योगं मुक्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥५०॥ यथा धर्ममवाप्नोति अन्यत्र न तथा क्वचित्। दानं व्रतं तथा होमः सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥५१॥ सर्वकामफलप्राप्तिर् जायते प्राणिनां सदा। तस्मादत्र विधातव्यं प्राणिभिर् यत्नतः क्रमात्। दानादिकवं विप्रपूजा दम्पत्योश्च विशेषतः ॥५२॥ सर्वयज्ञाधिकफलं सर्वतीर्थावगाहनम्। सर्वदेवावलोकस्य यत् पुण्यं जायते नृणाम् ॥५३॥ तत् सर्वं जायते पुण्यं प्राणिनामस्य दर्शनात्। तस्मादेतन् महाक्षेत्रं पुराणादिषु गीयते ॥५४॥ उद्यापनविधिश्चात्र नृभिर् द्विजपुरस्सरम्। अग्रे चन्द्रहरेश् चन्द्रसहस्रव्रतसंज्ञकः ॥५५॥ गते वर्षद्वये सार्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये। दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥५६॥ त्र्यधिके वा अशीत्यब्दे चतुर्मासयुते ततः। भवेच् चन्द्रसहस्रन्तु तावज् जीवति यो नरः। उद्यापनं प्रकर्तव्यं तेन यात्राप्रयत्नतः ॥५७॥ यत् पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं यज्ञयाजिनाम्। सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं हेमदायिनि। तत् पुण्यं लभ्यते विप्र सहस्राब्जस्य जीविभिः[1] ॥५८॥ सर्वसौख्यप्रदं तादृक् पुण्यव्रतमिहोच्यते ॥५९॥ चतुर्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्वकम्। चरितव्ब्रह्मचर्यश्च जितवाक्कायमानसः। पौर्णमास्यां तथा कृत्वा चन्द्रपूजां च कारयेत् ॥६०॥ पूर्वं च मातरः पूज्या गौर्यादिकक्रमेण च। ऋत्विजः पूजयेद् भक्त्या वृद्धिश्राद्धपुरस्सरम् ॥६१॥ प्रयतैः प्रतिमा कार्या चन्द्रमण्डलसन्निभाः। सहस्रसङ्ख्या ह्यथवा तदर्धं वा तदर्धकम्। निजवित्तानुमानेन तदर्धेन तदर्धिकम् ॥६२॥ ततः श्रद्धानुमानाद् वा कार्या वित्तानुमानतः। अथवा षोडश शुभा विधातव्याः प्रयत्नतः ॥६३॥ चन्द्रपूजां ततः कुर्यादागमोक्तविधानतः। माषैः षोडशभिः कार्या प्रत्येकं प्रतिमा शुभा ॥६४॥ सोममन्त्रेण होमस्तु कार्यो वित्तानुमानतः। प्रतिमास्थापनं कुर्यात् सोममन्त्रमुदीरयेत् ॥६५॥ सोमोत्पत्तिं सोमसूक्तं पाठयेच् च प्रयत्नतः। चन्द्रपूजां ततः कुर्यादागमोक्तविधानतः ॥६६॥ चन्द्रन्यासं कलान्यासं कारयेन् मण्डले जलम्। एकादशेन्द्रियन्यासं तथैव विधिपूर्वकम् ॥६७॥ चन्द्रबिम्बनिभं कार्यं मण्डलं शुभतण्डुलैः। मध्ये च कलशः स्थाप्यो गव्येन पयसाऽऽप्लुतः ॥६८॥ चतुरस्रेषु सम्पूर्णान् कलशान् स्थापयेद् बहिः। मण्डले चन्द्रपूजा च कर्तव्या नामभिः क्रमात् ॥६९॥ हिमांशवे नमश्चैव सोमचन्द्राय वै नमः। चन्द्राय विधवे नित्यं नमः कुमुदबन्धवे ॥७०॥ सुधांशवे च सोमाय ओषधीशाय वै नमः। नमोऽब्जाय मृगाङ्काय कलानां निधये नमः ॥७१॥ नमो नक्षत्रनाथाय शर्वरीपतये नमः। जैवातृकाय सततं द्विजराजाय वै नमः ॥७२॥ एवं षोडशभिश् चन्द्रः स्तोतव्यो नामभिः क्रमात् ॥७३॥ ततो वै प्रयतो दद्याद् विधिवन् मन्त्रपूर्वकम्। शङ्खतोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ॥७४॥ नमस्ते मासमासान्ते जायमानः पुनःपुनः। गृहाणाऽर्घ्यं शशाङ्क त्वं रोहिण्या सहितो मम ॥७५॥ एवं सम्पूज्य विधिवच् छशिनं प्रणतो भवेत्। षोडशाऽन्ये च कलशा दुग्धपूर्णाः सरत्नकाः ॥७६॥ सवस्त्राच्छादनाः शान्त्यै दातव्यास्ते द्विजन्मने। अभिषेकं ततः कुर्यात् पायसेन जलेन तु ॥७७॥ ऋत्विजां मनसस्तुष्टिः कार्या वित्तानुमानतः। ब्राह्मणं भोजयेत् तत्र सकुटुम्बं विशेषतः ॥७८॥ पूजनीयौ प्रयत्नेन वस्त्रैश्च द्विजदम्पती। कर्तव्यं च ततो भूरिदक्षिणादानमुत्तमम् ॥७९॥ प्रतिमाश्च प्रदातव्या द्विजेभ्यो धेनुपूर्विकाः। सुवर्णं रजतं वस्त्रं तथान्नं च विशेषतः। दातव्यं चन्द्रसुप्रीत्यै हर्षादिवं द्विजन्मने ॥८०॥ उपवासविधानेन दिनशेषं नयेत् सुधीः। अनन्तरे च दिवसे कुर्याद् भगवदर्चनम् ॥ बान्धवैः सह भुञ्जीत नियमं च विसर्जयेत् ॥८१॥ एवं च कुरुते चन्द्रसहस्रं व्रतमुत्तमम्। ब्रह्मघ्नोऽपि सुरापोऽपि स्तेयी च गुरुतल्पगः। व्रतेनाऽनेन शुद्धात्मा चन्द्रलोकं व्रजेन् नरः ॥८२॥ तादृशश्[2] च भवेद् विप्र प्रियो नारायणस्य च। एवं करोति नियतं कृतकृत्यो भवेन् नरः ॥८३॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डेऽयोध्यामाहात्म्ये चन्द्रसहस्रव्रतोद्यापनविधिवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

---

१. "तत् पुण्यं लभते विप्र सहस्राब्दस्य जीविभिः" इति मुद्रितः पाठो दृश्यते, तथापि पुराणेऽर्थस्य प्राधान्यात् लेखकप्रमादस्य सम्भावितत्वाच्चेदं पाठसंशोधनमस्माभिरुचितं मत्त्वा कृतं बोध्यम्।
२. "यादृशश्च भवेद्" इति मुद्रितः पाठः, किन्तु सोऽर्थदृष्ट्या दुरुपपादः।

१

मुक्तिक्षेत्र-तीर्थयात्रा : सङ्क्षिप्त चर्चा

— शिवराज आचार्य कौण्डिन्न्यायन

(तनुङ-चुँदि-तामाकोट-बिसि, बग्ग्रेखोला)

नेपालका भारतवर्षभर प्रसिद्ध तीर्थहरु-मद्दे मुक्तिक्षेत्र पनि एक हो। एस लेखकले आँफ्नु मुक्तिक्षेत्र-तीर्थयात्त्राका वेला भारतको मद्ध्यप्रदेशको हौसङ्गा-बादबड, वृन्दावनबड, र कल्कत्ताबड आका मुक्तिक्षेत्र-तीर्थ-यात्त्रिहरुलाइ बाटामा भेट्याथ्यो। साथै केरलका कतिपय व्यक्तिले मुक्तिक्षेत्रतीर्थयात्त्राका लागि अत्यन्त लालायित भै कुरा गरेको पनि एस लेखके आँफ्नु केरलयात्त्राका अवसरमा सुन्याथ्यो।

ऐलेको नेपालको प्राशासनिक विभागअन्सार् मुक्तिक्षेत्र धौलागिरि अञ्चलको मुस्ताङ जिल्लामा पर्च। किन्तु प्राकृतिक र धार्मिक क्षेत्र-विभाजन-अनुसार् मुक्तिक्षेत्र गण्डकीक्षेत्त्रमा वा पारकोटक्षेत्त्रमा (कृष्णादेखि त्रिशूलगङ्गा सम्मको क्षेत्त्रमा) पर्च।

एस लेखकलाइ मुक्तिक्षेत्त्रतीर्थयात्त्रा गर्नि अवसर भर्खरै मत्त्रै मिल्यो। एस तीर्थयात्त्राका अनुभवका समेत आधारमा मुक्तिक्षेत्त्रतीर्थयात्त्राका विषयमा यो सङ्क्षिप्त चर्चा प्रकाशित गर्दा अरु मुक्तिक्षेत्रतीर्थयात्त्रार्थिलाइ पनि केइ् लाभ होला कि भनेर यो प्रकाशित गरिँदैछ।

मुक्तिक्षेत्त्रको विशेष चर्चा गर्नुभन्दा अगि तीर्थयात्त्रासम्बन्धि केइ सामान्न्य कुरा लेख्नु जाति नै होला। तीर्थ दुइ प्रकारका मानिया छन्। ति मानस र भौम हुन्। सत्य, क्षमा, इन्द्रियनिग्ग्रह, सर्वभूतदया, आर्जव, ज्ञान, घृति, तप, र चित्तशुद्धि मानस तीर्थ मानिया छन्। अद्‌भुत प्रभाव भएको भूमि, अद्‌भुत शक्ति भएको जल, र मुनिहरुको निवास भएको स्थानविशेष नै भौम तीर्थ मानिया देखिञ्च। मानस र भौम दुअैथरि तीर्थमा न्ह्वाउनु अब्भ्युदयकारि मानिञ्च।

उपाकुर्वाण ब्रह्मचारिका लागि गुरु नै तीर्थ हो। अग्नि-वेदसमन्वित गृहस्थका लागि गृह नै तीर्थ हो। आश्रमान्तरालस्थहरु, विधुरहरु र वानप्प्रस्थहरु तीर्थयात्त्राका मुख्ख्य अधिकारि देखिञ्चन्। प्रायश्चित्तार्थक तीर्थयात्त्रामा सबै आश्श्रमका व्यक्ति अधिकारि हुञ्चन्। साग्निक गृहस्थले तीर्थयात्त्रा गरेमा अग्नि र पत्नी साथमा लिएर यात्त्रा गर्न पर्नि देखिञ्च। प्रायश्चित्तार्थक तीर्थयात्त्रा भने पत्नी साथमा नलिइकन पनि गर्नहुञ्च।

ठुला तीर्थका यात्त्रामा अँगाल्न पर्नि विधि त्रिस्थलीसेतु, वीरमित्त्रोदय-तीर्थप्रकाश, निर्णयसिन्धु-श्राद्धप्रकरणान्तभाग इत्त्यादि ग्रन्थमा लम्बेचौडे रूपमा प्रतिपादित छ। सामान्न्यतया तीर्थयात्त्रा काम्म्य कर्म भएकाले सम्पूर्ण-अङ्गसहित नै यथाविधि सम्पन्न गर्न पर्नि देखिञ्च। तथापि लोकमा प्राय अङ्गिको मत्त्रै अनुष्ठान गर्नि चलन चलेको छ। एस विषयमा धार्मिक विद्द्वान्हरुले विचार र चर्चा चलाउनु उचित देखिञ्च।

अरु कामले यात्त्रा गर्दा बिचमा तीर्थ परेर तीर्थस्नानादि गर्दा तीर्थयात्त्राको आदा फल पाइनि; हिंण्न सक्निले यानमा चडेर तीर्थयात्त्रा गरेमा आदा फल नष्ट हुनि; छाता ओड्नि, जुत्ता लाउनि गरेर तीर्थयात्त्रा गरेमा चौथाइ फल नष्ट हुनि; तीर्थयात्त्राका वेलामा बेपार गरेमा तिनचौथाइ फल नष्ट हुनि, प्रतिग्ग्रह गरेमा (दान लिएमा) सबै फल नष्ट हुनि भन्नि कुरा उक्त धर्मशास्त्रनिबन्धहरुमा प्रतिपादित छ । आर्काको हुँदो तीर्थयात्त्रा गरिदिनि व्यक्तिले तीर्थयात्त्राको सोरभागको एक भाग फल पाँउनि र आँफ्ना द्रव्व्यले र यानले अरुलाइ तीर्थयात्त्रा गराउनि व्यक्तिले तीर्थयात्त्राको चौबर फल पाँउनि कुरा पनि उक्त ग्रन्थहरुमा उल्लिखित छ ।

तीर्थयात्त्रासम्बन्धि एति सामान्य कुरा गरि अब मुक्तिक्षेत्त्रको विशेष चर्चा गरिञ्च । वराहपुराणका एकसेचव्वालिसौँ अद्‌देमा दिय्येको मुक्तिक्षेत्त्रको परिचय तेति प्रष्ट छैन । हिमवत्-खण्डका छपन्नौँअद्‌देका भनाइबड भने ऐले जाँ मुक्तिनाथको मन्दिर छ, नीलगिरि (मुक्तिपर्वत) हिमालको पश्चिमोत्तर काखमा रएको समथरिलो भिरालो तेइ स्थल नै मुक्ख्य मुक्तिक्षेत्त्र हो भन्नि बुजिञ्च ।

मुक्तिक्षेत्त्रको माहात्म्य देखाउँदा वराहपुराणका एकसेचव्वालिसौँ अद्‌देमा "यो मुक्तिक्षेत्त्र दर्शनमात्त्रले मुक्ति दिनिव्वाला छ" (मुक्तिक्क्षेत्त्रमिदन् देव दर्शनादेव मुक्तिदम्) भनिया छ । हिमवत्खण्डका छपन्नौँ अद्‌देमा र काशीरामकृत गण्डकीक्षेत्त्र-माहात्म्यका दोस्रा अद्‌देमा साठियौँ एकसट्ठियौँ श्लोकमा पनि मुक्तक्षेत्त्रको माहात्म्य एस्तै देखाय्या छ ।

वराहपुराणमा मुक्तिक्षेत्त्रका प्रमुख तीर्थहरुमा बाणगङ्गाको (१४४/७१) र शालग्राम भन्नि गामको (१४४/३५) उल्लेख छ । हिमवत्खण्डमा ब्रह्मकुण्ड रुद्‌द्रकुण्ड र अनन्तह्रदको उल्लेख पाँइञ्च (५६/२३-२५) । तर ऐले इ तीर्थहरुको स्थलगत परिचय पाँइदैन । हिमवत्खण्डमा मुक्तिक्षेत्त्रका नदीसङ्गमतीर्थहरुको पनि उल्लेख छ (५६/२१-२२) ।

मुक्तिक्षेत्त्रका मुक्ख्य देवताका विषयमा वराहपुराणमा केइ उल्लेख पाँइदैन । शिवपुराण-कोटिरुद्‌द्रसंहिताका एगारौँ अद्‌देमा "नयपालाक्ख्यपुर्यान् तु प्रसिद्धायाम् महीतले । लिङ्गं पशुपतीशाख्यं सर्वकामफलप्प्रदम् ।........ तदारान् मुक्तिनाथाक्ख्यं शिवलिङ्गम् महाद्‌भुतम् । दर्शनादर्चनात् तस्स्य भुक्तिर् मुक्तिश् च लभ्यते" भन्नि उल्लेख पाँइनि हुँदा मुक्तिक्षेत्त्रका प्रधानदेवता मुक्तिनाथ महादेव रचन् कि भन्नि कुरा झल्कन आउँच । स्कन्दपुराणान्तर्गत भनिएको हिमवत्खण्ड--अन्सार् (५६/११-१२) अग्निरूप रुद्र, जलरूप विष्णु र होताका रूपमा तिनका सन्निधिमा रएका अज (ब्रह्माजि) इ तिन नै मुक्तिक्षेत्त्रका प्रधान देवता देखिञ्चन् । काशीरामकृत गण्डकीमाहात्म्यबड (२/७८) पनि तेइ कुरा बुजिञ्च ।

हाम्रो मुक्तिक्षेत्त्र-तीर्थयात्त्राका प्रसङ्गमा हामिलाइ भने मुक्तिक्षेत्त्रमा मुक्तिनाथको मन्दिर, पातालगङ्गा, ज्वालादेवी र शिवपार्वती-मन्दिर एति देवस्थलको सूचना मुक्तिनाथका पूजकबड प्राप्त भयो । नर्सिङ्गुम्बा भन्नि बौद्ध गुम्बा पनि मुक्तिनाथका नजिकै भाको कुरा पनि उक्त पूजकबड थापाय्यो । मुक्तिनाथका मन्दिरमा

स्थापित माझका विष्णुको, अगल-बगलका भूदेवीको र श्रीदेवीको, तथा गरुडको मूर्ति पुराना र गणेशका र शिवपार्वतीका मूर्तिहरु पछि थपिएका हुन् भन्नि कुरा र अगि मुक्तिनाथको मन्दिर कच्चि छाप्रोजस्तो भएको र १८७१ सवँवत्मा वर्तमान मन्दिर बनेको हो भन्नि कुरा पनि पूजकबड सुनियो । पातालगङ्गाको सानु मन्दिरमा बाहिरै झ्यालबड गङ्गा सुसाएकोजस्तो शब्द मत्रै सुन्न पाइँदोरच । "ज्वाला देवी" भनेको ठाममा अगिअगि माटामा पनि स्वतः आगो झिलिकमिलिक बलेको देख्न पाँइन्थ्योअरे, ऐले हामिले भने देख्न पाय्येन । ऐले ढाक्नुछोप्नु गरेर अँध्यारो पारि राखिएको पाँनि छ्वाँङ्छ्वाँङ् गरेर बजेको सुनिनि ठाममा पर्दा उगारेर हेर्दा नीलो ज्वाला माको आगो धप-धप बलेको देखिँदोरच । शिवपार्वतीमन्दिरमा अरु देउताका जस्तै हातपाउभाका मूर्ति देखिए, शिवलिङ्गको प्राधान्य देखिएन ।

दक्षिणायनमा र चौमासमा सर्वकर्मवर्जन गर्नु भन्नि वचन भएपनि बडा दशैंमा र लक्ष्मीपूजाका अम्सिमा मुक्तिक्षेत्रयात्त्रा गर्नि लोकसिद्ध प्रचलन देखिञ्च । चैते दशैंमा पनि मुक्तक्षेत्त्र जानि चलन छ । वराहपुराणमा पाँइनि "मुक्तिक्षेत्त्रमा कार्तिकस्नान गर्नि" भन्नि बचनबड (१४४/१२५) कार्त्तिकमा मुक्तिक्षेत्त्रतीर्थयात्त्रा गर्नि कुरा देखिन आउँच । काशीरामकृत गण्डकीमाहात्म्यबड पनि (२/८५) तेइ कुरा देखिञ्च । हिमवत्खण्डबड भने (५६ अ.) दसरामा (ज्येष्ठशुक्लदशमीमा) वा मागे सक्क्रातिमा मुक्तिक्षेत्त्र-तीर्थयात्त्रा गर्न पर्नि देखिञ्च ।

सबै तीर्थहरुमा उपवास, स्नान, तर्पण, श्राद्ध, दान, जप, होम, देव-दर्शन-स्पर्शन-पूजन, त्रिरात्रनिवास गर्नु अब्भ्युदयकारि मानिञ्च । मुक्तिक्षेत्त्रको दर्शनमात्त्रले मुक्ति मिल्नि कुरा वराहपुराणमा (१४४अ.) उल्लिखित छ । त्याँ कात्तिकभोरि न्वाउनि कुरा पनि गरिएको देखिञ्च । मुक्तिक्षेत्त्रमा रुद्द्रलाइ उद्देश्य गरेर जप-दान-होम-गर्नि, स्नान गर्नि, ब्राह्मणभोजन गराउनि, श्राद्ध गर्नि, पर्वतका खोल्साहरुबड निस्केका नदीहरुका र कृष्णाका सङ्गममा न्वाउनि र ब्रह्मकुण्ड-रुद्द्रकुण्ड-अनन्तह्रदहरुमा न्वाउनि कुरा हिमवत्खण्डमा (५६ अ.) उल्लिखित छन् । मुक्तिक्षेत्त्रमा पर्वतमा वास गर्नि, दिव्व्यवैश्श्वानरमा हवन गर्नि, एक अहोरात्त्र विष्णुको भजन गर्नि, भूमि-गृह-रौप्प्य-वस्त्र-रत्न-दान गर्नि, र विष्णुस्मरण गर्नि कुरा (२/७९-८७) तथा जपादि-योग-साधन गर्नि कुरा (४/६०) पनि काशीरामकृत गण्डकीमाहात्म्यमा (पारकोटक्षेत्त्रमाहात्म्यमा) देखिञ्च ।

ऐले लोकमा भने कागबेनिमा तीर्थश्राद्ध गर्नि, मुक्तिनाथका १०८ धारामा न्वाउनि, मुक्तिनाथको दर्शन-पूजन गर्नि, "ज्वाला देवी" भनिनि स्थलमा र शिवपार्वती-मन्दिरमा देवदर्शन गर्नि सम्म मत्रै विशेष चलन प्राय बुजिञ्च ।

हामिले मुक्तिनाथको यात्रा गर्दाको अरु विवरण सङ्क्षिप्त रूपमा तल प्रस्तुत छ -

दिदि हरिमायाले पितामाताका आज्ञाले अगिबड नै पोखरा गएर तिन जानाका लागि पोखरा-जोमसोमको विमानको अभिज्ञानपत्र(टिकट्) ल्याइराख्नुभाथ्यो । हाँमि २०४४ वैक्क्रमाब्दका असोजका २९ गते बृहस्पतिवार अष्टमीकादिन घर-(चुँदितामाकोटबिसि-बग्ग्रेखोला-)बड निस्कि गएर पोखरामा एउटा मद्ध्यमकक्षाको

हट्टालयमा वास बसि कुराउनि-दाख-नरिबल-छोरा-मिस्रि तातो चिनिपानि फलफुल खाइ सुति भोलिपल्ट ३० गते ब्यानै ७ बजे विमान चडि जोमसोम उत्त्र्याथेम् । जोमसोममा स्नानसन्ध्योपासनादि गरि कालिका तिरैमा मृत्तिकातैलचुल्लिकामा भात पकाइ खाएर फर्कँदालाइ विमानमा आसनको व्यवस्था मिलाउनि प्रयासमा लागेम्।२ बजेसम्म तेसका लागि कुरेम् । तर व्यवस्था मिल्न सकेन । अनि बाटा लागि गएर कागबेनिमा "भ्याङ्लेभोटे"-का घरमा वास बसेम् । चिनिपानि दाखनरिबल-छोरामिस्रि फलफुलहरु खाइ सुतेम् । भोलिपल्ट ३१ गते दशमीका दिन कागबेनिमा स्नानसन्ध्योपासन गरि बाको प्रतिनिधिका रूपमा मैले बाले पिण्ड दिन पर्नि पित्रिलाइ तीर्थश्राद्धविधिले पिण्ड दिएँ। अनि भात पकाइ खाएर बिस्तारै उकाला लागियो। उज्यालैमा मुक्तिनाथ पुगियो र पाटिमा भात पकाइ खाय्यो। भोलिपल्ट कात्तिक १ गते आइतवार आश्विन(कार्त्तिक-) कृष्णका रमा-एकादशीका दिन स्नानसन्ध्योपासन गरि गोनिष्क्रय द्रव्यदान गरि मुक्तिनाथको दर्शन-पूजन गरियो। मैले बाका लागि मनेर पनि १०८ धारामा टाउको थाप्तै दकुरेर स्नान गरेँ। टाउको निकै नै झञ्झनायो। अनि अरु देउताको दर्शन गरि उइ पाटिमा भात पकाइ खाएर ११.४५ बजे मुक्तिनाथबड हिँडियो। बेलुका ६ बजे जोमसोममा वास बसियो। भात पकाएर खाय्यो। भोलिपल्ट कार्त्तिक २ गते ब्यान वास छोडेर अलिकति हिण्निबित्तिकै पाँनि पर्न थाल्यो। आमाको छाता थिएन। दुलैको छाता आमाले ओड्नु भो । दुलैलाइ मेरो धोति पट्याएर ओड्न दिएँ। पाँनि पर्न छोडेन, झन् दर्कँदै गयो। एक ठाममा एउटा पूर्वाभिमुख खहरे खोल्सो आइपुग्यो। त्यो तर्न सकिएन। तेसको अल्लि तल्लापट्टि एउटा काठ तेर्स्याको देखियो। त्याँ गएर हेर्दा नडराइ तरे तर्न हुनि र सकिनि नै देखियो। पैलेइ मँ तरेँ, अनि आँमा तर्नुभो, अनि उनिहरु तरे। तलबित्तल परेर काठबड खोल्सामा खसेमा तुरुन्तै कालिमा मिसाइहाल्नि डर थियो। तथापि तरियो। एस्तै रितले तिन घण्टा जति हिंण्दा पनि पाँनि बिदो भएन। दुलैको सर्वाङ्ग भिज्यो। हिंण्न नहुनि देखियो र तेस दिन मार्फामा वास खोजेर बसियो। दाउरा किनेर आगो बालेर तापियो, लुगा सेकाएर सुकाय्यो। चिनिपानि, उसिन्या आलु, दाखनरिबल-छोरामिस्रि-स्याउहरु खाय्यो। भोलिपल्ट ३ गते ब्यानको भात लार्जुङ्मा खोलाऽ तिरमा पकाऽर खाय्यो । स्नानसन्ध्योपासन-खानपान-भाण्डमार्जनादि गर्नमा १०.१० देखि १.४५ बजेसम्मको समय बित्यो। तेस दिन रिमरिमे साँजमा घासामा वास बसियो। तिनजाना सुतेको सजिलै ओच्छ्यानको रू. १५।- लियो। दुद, भुटेका बदम, दाखनरिबल-छोरामिस्रहरु खाय्यो । भोलिपल्ट ४ गते दानामा खोलाऽ तिरमा भात पकाऽर खाय्यो। खानपिन गर्नमा १०.०० देखि १.०० बजेसम्मको समय लाग्यो। तेस दिन बेलुका घारा-बिरौटामा छेत्रिका घरमा वास बसियो। दुदचिउराहरु खाय्यो। भोलिपल्ट ५ गते ब्यान सिखमा एउटा सोजो सन्त मगरकाँ चामल-दुद-आलु-सिँबि-दाउरा किनि एउटा छहराका नजिकमा भिरमा भात पकाएर खाय्यो। तेस दिन देउरालि काटि दिउसो २ बजेतिर घनघोर बनको बाटामा प्रवेश गरि डराउँदै दुकुर्दै गरि ६ बजेतिर उल्लेरि आइपुगियो। तेस दिन पाँनि नपरे पनि बाक्लो बादल लागेकाले वनको

बाटामा अँध्यारो र भयङ्करता थपिएको थियो । बिचमा एउटा डर्लग्दो मुस्तिग्रे माञ्छे टाडैबड आँफुतिर आउँदै गरेको देखियो । डर पनि लाग्यो । तथापि अगि बडियो । भेट हुँदा त्यो अर्धविक्षिप्त मौनशील व्यक्ति जस्तो बुजियो, बोलचाल भएन । अरु त्यो डर्लग्दो बाटामा ३-४ घण्टासम्म कोइ भेटमएन । हामि तेस बाटामा प्रवेश गर्न अल्लि ढिलो भैसेकेपछि प्रवेश गरेकाले बाटामा अरु माञ्छे नभेटिएका भन्नि बुजियो । उल्लेरिमा तिन जानाको छ रुप्प्याँ तिरेर मगरका घरभित्र गुन्द्रिमा सुतियो । खानलाइ दाखछोरा-नरिबलमिस्स्रिहरु खाय्यो । भोलिपल्ट ६ गते ब्यान बिरेठाँटिनेर खोलाका तिरमा भात पकाऽर खाय्यो । तेस दिन ढिकुरपोखरि आइपुगि बाउनका घरमा बास बसियो । पिँडिमा तर्कारि र भात पकाऽर खाय्यो । तर्कारि-भात, दुद खाएको र काम्लामा एक रात घरभित्त्र सुतेको तिन जानाको रू. ३०।- तिरियो । पकाएका भाँडा घरबेटिका छोरिले माजिदिए । भोलिपल्ट ७ गते ब्यान पोखरानगरका उत्तरपट्टिको नजिकैको याम्दि खोलाका तिरमा भात पकाएर खाय्यो । तेस दिन दिउसको बस नपाय्येकाले रात्त्रिबसमा काठमाण्डु आय्यो ।

अब टाट्टाडाबड मुक्तिक्षेत्त्र जानि तीर्थयात्त्रिहरुका लागि विशेष उपयोगि र वर्ताचल्तिको मार्गको सङ्क्षेपमा वर्णन गरिञ्च ।

पैदल वा विमानबड वा बसबड पोखरा (उ.फि. ३०००) उत्त्रेपछि त्याँबड उत्तरतिर लागि पोखरा नगरका बगर-र-सिम्पानि भन्नि उत्तरि बस्ति हुँदै याम्दि खोलामा ओर्लेर साँगु तरि उत्तरि किनारतिरबड पश्चिमाभिमुख भएर बाटो जाञ्च । अलिपर बिसिमै स्याङ्जा गाम (उचाइ ३६०० फिट) आउँच । यो पोखराबड ५-६ किलोमिटर होला, डेड-दुइ घण्टाको बाटो छ । अनि फाँटफाँटै ४-५ कि.मि. जति हिँडेपछि पश्चिमतिर सुइखेत भन्नि सानु बस्ति आउँच । अनि अलि पर पश्चिमतिरै फेदि भन्नि बस्ति आउँच । त्याँबड धम्पुसतिर जानि बाटो छोडि दक्षिणतिर डाँडामा उक्लनपर्च । आदाघण्टा जतिको उकालो सिद्धिन लागेपछि लियाडे गाम आउँच र अलिकति तर्पाएँ बाटो हिँडि डाँडाका धारैमा पुगेपछि नाउडाँडा (उ. ४७८२ फि.) आउँच । त्याँहाँ पूर्वतिरबड कास्किकोट- सरङ्कोटतिरबड आको बाटो मिस्सिञ्च । नाउडाँडा पोखराबड १५-१६ किलोमिटर छ र पुग्न ५-६ घण्टा जति समय लाग्च । साधारण माञ्छे १ घण्टामा तेर्सो र ओरालो बाटो ३ कि.मि. र उकालो बाटो २ कि.मि. जति हिँण्च । नाउडाँडाबड ढिकुरपोखरि- पाम्दुर- हुँदै डाँड्डाँडै तर्पाएँ उकालो ५-६ किलोमिटर हिँडेपछि काँडे (उ.५६०० फि.) पुगिञ्च ।

काँडेबड डाँडाको दक्षिणि काखकाखै तर्पाएँ तेर्सो ओरालो हिँडेर जलजले-लुम्ले-गामहुँदै चन्द्रकोट (उ.फि. ५१२५) पुगिञ्च । अनि डाँडाको उत्तरि पाखाको १ घण्टा जतिको ठाडो ओरालो ओर्लेर चन्द्रकोट-फेदिमा पुगिञ्च । अनि डाँडाका घाँचघाँचै अलिकति पश्चिमतिर गएपछि पूर्वबड पश्चिम बगेकि मोदीनदीको साँगु आउँच । उत्तराभिमुख मै त्यो तर्निबित्तिकै पश्चिमपट्टि बिरेठाँटिको बजार (उ.फि. ३४००) आउँच । त्याँहाँबड भुरुङ्दि खोलाको साँगु तरेर बाग्लुङ्तिर जानिबाटो दक्षिणपश्चिमतिर लाग्च । मुक्तिक्षेत्त्रजानिबाटो भुरुङ्दिखोलाको उत्तरि किनारकिनारै पश्चिमोत्तर लाग्च । अनि

माटाऽठाँटि लाम्दालि, सुदामि, हिले भन्नि बस्तिहरु हुँदै तर्पाँएँतेर्सो उकालो हिंडि तिख्रे दुङ्गा भन्निबस्तिमा (उ.४९००फि.) पुगिञ्च। त्यो बस्ति काँडेबड १६ किलोमिटर पर्च। तिख्रेदुङ्गामा खोलाको साँगु तरेर पश्चिमोत्तर तिर लामो ठाडो उकालो उक्लि तिख्रेदुङ्गाबड ढाइ-दुइ घण्टामा उल्लेरि भन्नि बाक्लो मगरगाममा पुगिञ्च। एस ठामको उचाइ ६८०० फिट छ। त्याँहाँबड अलिकति उकालो चडेपछि बनठाँटि भन्नि सानु बस्ति आउँच। अनि दुइडा ठुला डाँडाका खोचको घनघोरको वनको तर्पाएँ उकालो डर्लाग्दो बाटो ४ घण्टा जति हिंडेर घोरेपाँनि भन्नि ठाममा पुगिञ्च। घोरेपाँनिको उचाइ ९३०० फिट भनिञ्च। घोरेपाँनि पुग्न पौनेघण्टा जतिको बाटो बाँकि छँदा नएँठाँटि भन्नि सानु बस्ति आउँच। तिख्रे दुङ्गाबड घोरेपाँनि १०-११ किलोमिटरजति पर्च। तर बाटो ठाडो उकालो र तर्पाएँ उकालो मत्रै मएकाले हिंन्न ६-७ घण्टा लाग्च। घोरेपाँनिबड १०-१५ मिनिट उकालो हिंडेपछि देउरालि गाम आउँच।

देउरालि काटेर पश्चिमोत्तर पसारिएको डाँडाको उत्तरिकाखकाखै तर्पाएँ ओरालो हिंण्दै चित्रे-फलाटे-उपल्लोसिख-तल्लोसिख-घारा- (उ.फि.५८००)-घाराबिरौटो भन्नि बस्ति हुँदै अगि बढ्नपर्च। घाराबिरौटाबड अलिकति अगिबडेपछि ठाडोओरालो ओर्लिएर पश्चिमाभिमुख घाराखोलाका साँगुमा पुगिञ्च। देउरालिदेखि यो साँगुसम्म ५-६ घण्टाको बाटो छ। साँगु नतर्दै दक्षिणतिरबड बेनिबड आको बाटो मिस्सिञ्च। उत्तराभिमुख भै घाराखोलाको साँगु तरि अलिकति हिंडेर पश्चिमाभिमुख भै कालिनदीको साँगु तर्नपर्च। अनि कालिका पश्चिमि किनारका पाखापाखै उत्तराभिमुख भै १५-२० मिनिट हिंडेपछि तातोपाँनि भन्नि बस्ति (उ.फि. ४८००) आउँच। तेसका पूर्वपट्टि कालिका पश्चिमि किनारका घाँचमा हात चोब्नै नसकिनि तातो गन्धकाम्लमिश्रित पाँनिको मूल रच। घोरेपाँनिबड तातोपाँनि १६ किलोमिटर जति पर्च। तातोपाँनिबड पाखापाखै उत्तरतिर ६-७ किलोमिटर जति हिंडेर दाना (उ. ४८०० फिट) पुगिञ्च। दानाबड रुक्से छअरो हुँदै तित्रे (तित्तर) पुगेपछि कालिका पश्चिमतिरका पाखापाखै काब्रे गाम हुँदै बाँदरजुङ्मुनिबड घासा गए पनि हुञ्च; तित्रेबड साँगु तरि कालिका पूर्वि किनारपट्टिबड कोउचेपाँनि र धुलेको थाप्लो हुँदै गएर कालिको फड्के तरि घासा गए पनि हुञ्च। दुअै बाटा उस्तै देखिञ्चन्। घोडा-खच्चरहरु हिंडाउन पूर्वपट्टिको बाटो सजिलो भन्दारचन्। दानाबड घासा (उ.फि. ६६००) १० किलोमिटर जति पर्च। घासाबड मिसि र नियालो घारि हुँदै अलिकति उत्तर गै विकट बाटो पार गरेर पूर्वाभिमुख भै लेते खोलाको साँगु तरि कालिका पश्चिमपट्टि नै रएको एक्लेथारो भन्नि ठाममा पुगिञ्च। पूर्वपट्टिबड आएको एउडा ठूलो खोलासित मिस्सिएर छअरो जस्तो भएर कालि सयनूहात तल हाम्फालेको याँनिरबड देखिञ्च। एक्लेथाराबड अलीकति ठाडो उकालो उक्लेर पश्चिमोत्तराभिमुख भै अलीकति तर्पाँएँ तेर्सो हिंडि तल्लो कालोपाँनि वा लेते (क्युल) गाममा पुगिञ्च। घासाबड लेते पुग्न डेड घण्टा जति लाग्च। लेतेको अलीकति उत्तर तिर कालोपाँनि (क्युम्लाङ्) भन्नि बस्ति छ। त्याँहाँ कालिको पक्कि साँगु तरेर कालिका पूर्वि किनारका पाखाको कोखेठाँटि (छिसवाङ्) भन्नि बस्तिमा पुगिञ्च र त्याँहाँबड अलीकति उकालो उक्लेर फेरि कालिको पक्कि साँगु तरि कालिका पश्चिम किनारका पाखापाखै तर्पाएँ उकालो तेर्सो हिंडेर गएपसि अति चिसो पाँनि र फराकिलो बगर भएको खअरे जस्तो घट्टेखोलो (बोउसिखोलो) भन्नि पश्चिमबड पूर्वतिर कालिमा मिस्सिन जानि खोलामा

पुगिन्च। त्यहाँदेखि उँबो १२ बजेदेखि साँजसम्म उत्तरतिर बग्नि स्याँठ लाग्च। त्यहाँबड कालिका तिरतिरै उत्तरतिर बडेर लार्जुङ (नर्चोङ) पुगिन्च । लार्जुङमा बाटो घ्याङभित्त्रभित्त्रै भएर पनि जान्च । लार्जुङ (उ. ८४०० फि.) घासाबड १४-१५ किलोमिटर पर्च। अनि कालिका पश्चिम किनारका खन्ति-कोबाङ् (देबिथान) बस्तिहरु हुँदै ६-७ कि.मि. उत्तरतिर गएपछि टुकुचे (उ. ८४८५ फि.) पुगिन्च। टुकुचे पुरानो ठुलो नुनबजार हो। टुकुचेबड ढोङ्काङ् मार्फा र स्याङ् भन्नि बस्तिहरु हुँदै कालिका पश्चिम तीरतीरै ११-१२ कि.मि. हिँडेर जोमसोम (फुम्सा) पुगिन्च। ढोङ्काङ्-र-मार्फामा आजभोलि स्याउखेति प्रसस्त गरिया रच । कुनै स्याउ त अमिला पनि रचन् । पाँचथुङ्के स्याउ भने गुलियो नै हुँदोरच। जोमसोम (उ. ८९०० फि.) मुस्ताङ जिल्लाको ऐलेको प्रशासनकेन्द्र हो । त्यहाँ सानु विमान बस्न सक्नि विमानस्थल पनि छ । पोखराबड १८-२० जाना यात्रु अटाउनि सानु विमान २० मिनिट जतिमा जोमसोम पुग्च। २०४४ सालका असोजकात्तिकमा हामिले तीर्थयात्रा गर्दाको वेला बीवार र सन्सरबार बाएक अरु बार विमान चल्थ्यो। स्याँठ नचल्दै विमान जोमसोममा ओराल्न पर्नि हुँदा पोखराबड ब्यान ७ बजे नै पैलो दैनिक उडान हुन्थ्यो । दैनिक उडानमा एकजानाको एकतर्फि भाडा ने.रू. २२५/- थियो । पोखरामा फिर्ति टिकट दिनि र जोमसोममा टिकट वेच्नि सुव्यवस्था नभएकाले विमानका यात्त्रिहरुलाइ अश्जिलो पर्दोरच । पर्यटक उडान चाँइ अल्लि सुलभ रच । तर एसमा पोखरा-जोमसोमको एकजानाको एकतर्फि भाडा ७७५/- थियो। साधारण नेपालिलाइ यो भाडा महँकै लाग्च। काठमाण्डुबड पनि सानु विमान जोमसोम जाँदो रच; प्रतिव्यक्ति भाडा ४-५ सय जति रच। जोमसोम (फुम्सा) कालिका पश्चिमि र पूर्वि दुऐ तटमा बसेको छ। विमानस्थल पश्चिमि किनारपट्टि अलि दक्षिणतिर छ। जोमसोममा कालिको साँगु तरि पूर्वि किनार-किनारै दुइ-ढाइ घण्टा जतिमा ६-७ कि.मि. हिँडेर एक्लेभट्टि (कागबेनिलज) भन्नि ठाममा पुगिन्च । त्यहाँबड कागबेनि जानि बाटो कालिका तीरतीरै पश्चिमोत्तर लाग्च; कागबेनि नगै मुक्तिनाथ जानि बाटो उत्तरतिर गोटिचउरमा उक्लन्च। एक्लेभट्टिबड कागबेनि २ कि.मि. जति छ। कागबेनिमा उत्तरतिरबड आएकि ठुलि नदी र मुक्तिनाथ-पट्टिबड आएकि सानि नदीको सङ्गम छ । एस सङ्गमका पूर्वि तटमा तीर्थश्राद्ध (पिण्डदान) गरिन्च । कागबेनिबड मुस्ताङ भोट जानिबाटो कालिका तीरतीरै उत्तरतिर लाग्च, मुक्तिनाथ जानि बाटो पूर्वपट्टिको डाँडाको गोटिचउरतिर उक्लन्च। कागबेनिबड गोटिचउरसम्म १ घण्टाको ठाडो उकालो छ। गोटिचउरमा एक्लेभट्टिपट्टिबड उक्लेको बाटो र कागबेनिबड उक्लेको बाटो मिस्सिन्चन्। बाटो डाँडाको उत्तरि काखकाखै तपाँएँ उकालो तेर्सो हुँदै पूर्वतिर अगि बड्च । गोटिचउरबड एउडा डँडेसो उक्लेपछि मुक्तिनाथका मन्दिरदेखि दक्षिणपश्चिममा रएको सेतो धर्मशाला र उत्तरपट्टि रएको सेतो नर्सिङ-गुम्बा तथा तिनका बिचको मुक्तिनाथका मन्दिरलाइ ढाकेर रएको भोटेपिपलको बनेलि देखिन्च । अनि पूर्वतिर निकै नै बडेर बाटो उत्तरतिर मोडिएपछि खिङ्गर भन्निगाम आउँच। तेसपछि बाटो बर्ताउकालो हुन्च र उत्तरपट्टि फारकोट भन्नि गाम आउँच। तेसपछि पनि उत्तरपूर्व उकालो चडेपछि रानिपउ्आ भन्नि गाम आउँच। त्यहाँ खाद्द्यान्नादि किन्न र वास बस्न पाँइन्च। त्याँबड उत्तरतिर अलीकति तेर्सो हिँडेर पूर्व-पट्टि अलीकति ठाडो उकालो उक्लेपछि मुक्तिनाथको चौघेरामा पुगिन्च। रानिपउ्आबड

मुक्तिनाथमन्दिर पुग्न १५-२० मिनिट मत्रै लाग्च । कागबेनिबड मुक्तिनाथ पुग्न ४ घण्टा लाग्च भन्थे; हामिलाइ (७२ वर्षकि आमा गङ्गामाया देवी,४७ वर्षको मँ र वर्षकि मेरि पत्नी[नारायणी]देवी आचार्यानीलाइ) ६ घण्टा लाग्यो । मुक्तिनाथ (उ. १२४६० फि.) जोमसोमबड १८-२० कि.मि. पर्च । मुक्तिनाथका मन्दिर भएक ठाममा केइ पनि किन्न पाइँदोरइञ्च । अरु सुप्रबन्ध पनि तीर्थस्वाँउदो केइ गरिया देखिएन । धर्मशालासम्म रच । ओड्नि ओच्छ्याउनि केइ पाय्येन । पूजकले आँफ्नुतर्फबड थोत्रा गुन्द्रिसम्म दिए । माथि उल्लिखित बाटाका अरु बस्तिहरुमा स्वाद्यान्न-दाउराहरु किन्न र वास बस्न पाँइञ्च ॥ २०४४।१०।२०

*****

भूतपूर्व बडागुर्जु जुननाथ पण्डितबाट प्राप्त पत्रको

एक अंशको छायाप्रतिलिपि-

किन्तु

प्रथावमो ~~प्रथा~~ज्ञातं यथाप्राणं च ब्राह्मणो

प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः

तस्मात् कृच्छ्रं मध्यपादं पादं वाऽपि विधानतः

ज्ञात्वा (वृत्तं) कृत्वं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्

इति हारीतवचनात्, तथा

स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् मोहाद् अज्ञानतोऽपि वा

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्पापं तेषु गच्छति

इतिपराशरवचनात् तथा

एको नाहि निक्षुं न द्वयावोऽप्यनुग्रहम्

धर्मज्ञा वद वा विप्राः कुर्युर्महत्स्वनुग्रहम्

एकविंशतिसंख्याकैः मीमांसान्यायपारगैः

वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषच्चैव प्रकल्पयेत् । इत्यङ्गिरसोक्तेश्च

इत्यादिके अर्थेऽत्र अज्ञानकृतविषयमात्रवाच्ये एकेन प्राय

श्चित्तोपदेशः, अनुग्रहश्चानुचितः प्रतीयते । अतः अन्यत्र

धर्मतत्त्वविदां विदुषां प्रायश्चित्तव्यवस्था ग्रहीतव्या ।

पुगि
का

क
या
ले
मा
०

A/S3

अस्माकम् प्रकाशिताः प्रकाशनीयाश् च के चन ग्रन्थाः

१. आदिकवि भानुभक्तआचार्यको सच्चाजीवनचरित्र (२०३६) (नैपालीयभाषायाम्) ने.रू. ५०।-
२. वृत्तनक्षत्रमाला (नैपालीयभाषायां छन्दोग्रन्थः) (२०२८) ने.रू. १।-
३. जिम्दो नेपालि भासा (नैपालीयभाषायां भाषाव्याकरणसिद्धान्त- विमर्शात्मको ग्रन्थः,प्रथम-खण्डात्मकः, २०३०) ने.रू ३।१०
४. जिम्दो नेपालि भासा (" " " " " " " " द्वितीयखण्डात्मकः, २०३७) नेरू. १०।-
५. नेपाली वर्णोच्चारणशिक्षा (नैपालीयभाषायाम् साझाप्रकाशनेन प्रकाशिता, २०३१) ने.रू ११।१५
६. वैदिक धर्म मूल रूपमा (२०४५) (नैपालीयभाषायाम्) ने.रू १००।-
७. काव्यप्रकाशः हैमवत्त्या संस्कृतव्याख्यया सहितः, मोतीलाल-बनारसीदास-प्रकाशितः, वाराणस्याम्, १९८०; भा.रू ८०।-
८. कतिपय-नैपाल-संस्कृतग्रन्थकारपरिचयः; ने.रू.४०।-,भा.रू. २५।-
९. चतुर्वर्गसुभाषितपीयूषपिन्वनकम्।
१०. नारायणपण्डितकृतो हितोपदेशः आचार्यकौण्डिन्न्यायनप्रतिसंस्कृतः।
११. माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदाध्यायिनिरग्निकनित्त्यकर्मसंस्कारकर्म-श्राद्धकर्मादिमन्त्रसङ्ग्रहः।
१२. माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेयिशुक्लयजुर्वेदाध्यायिनिरग्निकनित्त्यकर्म-संस्कारकर्मश्राद्धकर्मादिपद्धतयः।
१३. माद्ध्यन्दिनीय-वाजसनेयि-शुक्लयजुर्वेदाध्यायिनांस्वशाखीय-मन्त्र-ब्राह्मण-श्रौतसूत्र-गृह्य्यसूत्रपरिशिष्टादिसङ्ग्रहरूपः स्वाद्ध्यायसङ्ग्रहः सटिप्पणः।
१४. कौण्डिन्न्यायनशिक्षा (प्रातिशाख्यादिसर्वसंस्कृतशिक्षाग्रन्थसमीक्षागर्भा महाशिक्षा, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयेनवाचस्पतिः(डि.लिट्.)इत्त्युपाधये स्वीकृता,२०४९) ने.रू.६६०।- भा.रू. ४००।-
१५. कात्त्यायनश्रौतसूत्त्रम् सपरिशिष्टम् अनेकव्याख्यानयुतम्।
१६. पारस्कूरगृह्य्यसूत्त्रम् सपरिशिष्टम् अनेकव्याख्यानयुतम्।
१७. पाणिनीयव्याकरणम् आचार्यकौण्डिन्न्यायनपरिष्कृतम्, वेदपरक- व्याख्यानयुतम्।
१८. वेदभाषानिघण्टुः(कौण्डिन्न्यायनकोशः) वैदिक-लौकिक-संस्कृतशब्दानां सङ्ग्रहेण अमर-कोशशैल्याम् आचार्यकौण्डिन्न्यायनेन रचितः।
१९. छन्दस्सूत्त्रम् ब्राह्मणादिग्रन्थप्रतिपादितच्छन्दस्तत्त्वप्रकाशनव्याख्यानयुतम्।
२०. वेदाङ्गज्योतिषम् लगधकृतम्, वैदिकव्याख्यानयुतम्।
२१. जैमिनीय-धर्ममीमांसासूत्त्रम् कौण्डिन्न्यायनवृत्तियुतम्।
२२. बादरायणीय-ब्रह्ममीमांसासूत्त्रम् कौण्डिन्न्यायनवृत्तियुतम्।
२३. माद्ध्यन्दिनीयवाजसनेय्यौपनिषदोपासनादिकर्मप्रयोगकल्पआचार्यकौण्डिन्न्यायनविरचितः।